

ISSN 2687-1882

Turkish Journal of Shiite Studies

Şiilik Araştırmaları

Cilt / Volume : 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December

2021

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN 2687-1882

Cilt: 3 Sayı: 2

Aralık 2021

Turkish Journal of Shiite Studies, Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan Uluslararası Hakemli bir dergidir. Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Hakem incelemesinden geçen makalelerin yayınlanıp yayınlanmayacağına Yayın Kurulu karar verir. Yayınlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Dergi Editörlüğüne devredilmiş sayılır. Yazıların içeriğinden yazarın kendisi sorumludur.

Turkish Journal of Shiite Studies dergisi içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.

Volume: 3 Issue: 2

December 2021

Turkish Journal of Shiite Studies is an international peer-reviewed academic journal published in June and December. Articles submitted for publication are subject to a double-blind assessment by a minimum of two referees. Editorials Board decides whether the articles that are under review by the referees will be published or not. The copyright of the accepted articles is deemed to have been transferred to the Journal Editorship. The author is responsible for the content of the articles.

Turkish Journal of Shiite Studies provides immediate open access to its content.

Dergimizin tarandığı/listelendiği platformlar

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Crossref

idealonline

RESEARCHBIB
ACADEMIC RESOURCE INDEX

CiteFactor
Academic Scientific Journals

EuroPub

Google
Scholar

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Directory of
Research
Journals Indexing
DRJI

asos
akademia sosyal bilimler indeksi

İletişim / Communication

Web: <http://dergipark.org.tr/siader>

e-mail: turkishshiitestudies@gmail.com

<https://www.facebook.com/turkishshiitestudies>

<https://twitter.com/turkishshiite>

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Habip DEMİR (*Hitit Üniversitesi*)

Editör/Editor in Chief

Habip DEMİR (*Hitit Üniversitesi*)

<https://orcid.org/0000-0003-4360-3410>

Editör Yardımcıları/ Assistant Editors

Betül YURTALAN (*Hitit Üniversitesi*)

<https://orcid.org/0000-0003-3594-8427>

Halil IŞILAK (*Pamukkale Üniversitesi*)

<https://orcid.org/0000-0001-9269-3753>

Ahmet Bedri YAVUZ (*Ankara Üniversitesi*)

<https://orcid.org/0000-0003-3866-4518>

Elif OĞUZ (*Bayburt Üniversitesi*)

<https://orcid.org/0000-0002-6823-4255>

Kitap Kriği Editörü/Book Review Editor

Betül YURTALAN (*Hitit Üniversitesi*)

<https://orcid.org/0000-0003-3594-8427>

Dil Editörleri/Language Editors

İngilizce: Onur ERGÜNAY (*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*)

<https://orcid.org/0000-0002-1688-0458>

Editör Kurulu / Editorial Board

Cemil HAKYEMEZ, *Hitit Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

<https://orcid.org/0000-0002-0525-1293>

Metin BOZAN, *Dicle Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

<https://orcid.org/0000-0002-9173-2228>

Ali AVCU, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

<https://orcid.org/0000-0002-8416-4066>

Mehmet ÜMİT, *Marmara Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

<https://orcid.org/0000-0003-1964-1492>

Şahin AHMETOĞLU, *Kırıkkale Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

<https://orcid.org/0000-0002-6154-2984>

Rıza YILDIRIM, *Emory University*, (USA)

<https://orcid.org/0000-0003-2100-7263>

Mustafa TANRIVERDİ, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

<https://orcid.org/0000-0003-2100-7263>

Bilim ve Danışma Kurulu/ Advisory and Science Board

Sönmez Kutlu, *Ankara Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Andrew J. Newman, *Edinburgh University*, (UK)

Mohsen Kadivar, *Duke University*, (USA)

Cemil Hakyemez, *Hitit Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Mehmet Ali Büyükkara, *Marmara Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Abdülhüseyin Hüsrevpenah, *Danışgah-ı Hikmet*, (IRAN)

Metin Bozan, *Dicle Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Mehmet Zeki İşcan, *Atatürk Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Muharrem Akoğlu, *Erciyes Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Mehmet Atalan, *Kastamonu Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Halil İbrahim Bulut, *İstanbul Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

M. Saffet Sarıkaya, *Süleyman Demirel Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Yusuf Benli, *Erciyes Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Ömer Faruk Teber, *Akdeniz Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Mustafa Ekinci, *Harran Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Ahmet İshak Demir, *Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Sıddık Korkmaz, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Mehmet Ümit, *Marmara Üniversitesi*, (TÜRKİYE)

Abdulvehhab Furati, *Pejohişgah-ı Ferheng ve Endişe*, (IRAN)

Seyyid Mehdi Alizade Musevi, *Pejohişgah-ı Hac*, (IRAN)

Yusuf Gokalp, *Çukurova Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Ali Avcu, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Hanifi Şahin, *Atatürk Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Adem Arıkan, *İstanbul Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Mehmet Kalaycı, *Ankara Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Muzaffer Tan, *Ankara Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Doğan Kaplan, *Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Mehmet Çelenk, *Bursa Uludağ Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
İsmail Akkoyunlu, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Habib Kartaloğlu, *Sakarya Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Fatih Topaloğlu, *Pamukkale Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Ümit Toru, *Amasya Üniversitesi, (TÜRKİYE)*
Naser Gozhaste, *Tehran University, (IRAN)*
Seyyed Massoud Shahmoradi, *Zencan University, (IRAN)*

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Araştırma Makaleleri | Research Articles

Esma ÇETİN
Habip DEMİR

**Kâsım er-Ressî ve Yahyâ b. Hüseyin'in Görüşleri
Çerçevesinde Nas ve Tayin Düşüncesinin Erken Dönem
Zeydîlik'teki Yansımaları**

• 149-166

*Reflections of Nass and Ta'yeen Thought in Early Zaydism in the
Frame of Kâsım al-Rassî and Yahyâ Ibn Hussein's Views*

Mehmet Beşir ERGİN
Harun ASLAN

**Şîî Düşüncenin Hâkimiyetindeki İran'da Tefsîr
Eğitimi: Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsîr
Bölümü Örneği**

• 167-182

*Tafsir Education in Iran Dominated by Shiite Thought: An
Example of the Tafsir Department of the Faculty of
Theology of the University of Tehran*

Yunus İBRAHİMOĞLU

**Mefdûl İmâmet Anlayışının Son Dönem Bağdat
Mu'tezilesi'ndeki Seyri**

• 183-210

*The Progress of Concept of Mafdul Imamate in the Late
Baghdad School of Mu'tazila*

Muharrem Samet BİLGİN

**İrhâsât ve Tebşîrât Rivayetlerindeki Mezhebî Etki:
Bihâru'l-Envâr Örneği**

• 211-226

*Sectarian Influence in Narrations of Irhâsât And Tabshira:
The Example of Bihâr al-Anwar*

Kitap Kritiği | Book Review

Ali Haydar ÖKSÜZ

Ziya Şen. Şia'nın Kur'ân Tarihine ve Kıraatlere Bakışı. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

• 227-232

Ziya Şen. The Shia's View on the History of the Qur'an and the Recitations. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

Nizamettin ERGÜVEN

Murtaza Mutahhari. İslâmî İlimlere Giriş 3/ Fıkıh Usûlü ve Fıkıh. Çev. Naci Korkmaz. İstanbul: Önsöz Yayınları, 2020.

• 233-242

Murtaza Mutahhari. Introduction to Islamic Sciences 3/Fiqh and Usool al-Fiqh. Trs. Naci Korkmaz. İstanbul: Önsöz Publication, 2020.

Muhammed Cihat ORUÇ

Mahmut Demir. Tarih ve Rivayet Arasında Şîi-Sünnî Apokalipsler ve Mehdî -Ali b. Tāvüs ve Selîl b. Ahmed Örneği-. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.

• 243-252

Mahmut Demir. Between History and Narrative, Őîîte-Sünnî Apocalypses and Mahdi -A Sample of Alî ibn Tāvüs and Salîl ibn Ahmad-. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

Kâsım er-Ressî ve Yahyâ b. Hüseyin'in Görüşleri Çerçevesinde Nas ve Tayin Düşüncesinin Erken Dönem Zeydîlik'teki Yansımaları

*Reflections of Nass and Ta'yeen Thought in Early Zaydism in the Frame of Kâsım al-Rassî and
Yahyâ Ibn Hussein's Views*

Esmâ ÇETİN

Yüksek Lisans, Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Post Graduate, Hitit University, Graduate Education Institute
Çorum/TURKEY

cetinesma19@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-7109-6383>

Habip DEMİR

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Divinity, Department of History of Islamic Sects
Çorum /TURKEY

drhabipdemir@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-4360-3410>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale, 2021 yılında Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Erken Dönem Zeydîlik'te Nas ve Tayin Düşüncesi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. (This article is based on master thesis titled "The Thought of Nass and Ta'yeen in Early Zaydism" which we presented on 2021 at the Hitit University)

Geliş Tarihi / Date Received: 13.12.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1036008>

Atıf/Citation: Çetin, Esmâ-Demir, Habip. "Kâsım er-Ressî ve Yahyâ b. Hüseyin'in Görüşleri Çerçevesinde Nas ve Tayin Düşüncesinin Erken Dönem Zeydîlik'teki Yansımaları". *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 149-166. doi: 10.48203/siader.1036008

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

The idea of imamate is one of the main elements on which the Shiite tradition is based. One of the most important theses of this thought is that the imam is determined by “nass and ta’yeen”. This idea has been brought to the forefront by the Imamiyyah Shia in the Shiite tradition. Zayd b. Ali (d. 122/740), who was attributed to Zaydiyya, is also among the Shiite sects. Although Zaydiyya has a unique position in the Shiite tradition, it is seen that Zaydiyya experienced various breaks in the historical process and formed its creed and reconciled with Imamiyyah on similar points time. One of these points is the thoughts on how the imam should be determined. In our study, starting with Zayd b. Ali, Kâsım al-Rassi (d. 246/860) and Yahya b. Hussein (Hâdî-ilelhak) (d. 298/911), the approach of Zaidi thought, which was shaped by two early personalities such as the principle of “nas and ta’yeen” is discussed. It has been seen that the understanding of imamate of the person or persons who attribute themselves to Zayd b. Ali does not coincide with Zayd b. Ali's understanding of imamate. It has been determined that Kâsım al-Rassi, who attached great importance to the institution of Imamate, did not stand in a clear line on this issue, but used contradictory statements. Yahyâ b. Hussein, on the other hand, attaches more importance to the imamate than others and is of the opinion that the imam can only be determined by the decree of Allah. In these views of Yahya b. Hussein, the experience of Zaidi thought in the state and the change in the idea of imamate in this context has a great role. For this reason, it draws attention that he often refers to verses and hadiths while justifying his view. Thus, our study shows that the ideas attributed to the sects are not fixed and may have changed and transformed over time with various events.

Keywords: History of Islamic Sects, Shiism, Zaydiyya, Kasim al-Rassi, Yahya b. Hussein

Öz

İmâmet düşüncesi, Şîf geleneğın dayandığı ana unsurlardan biridir. Bu düşüncenin en önemli tezlerinden biri de imamın nas ve tayin ile belirlenmesidir. Bu düşünce, Şîf geleneğ içinde en çok İmâmiye Şîası tarafından ön plana çıkarılmıştır. Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) nispet edilen Zeydiyye de Şîf firkalar arasında yer almaktadır. Her ne kadar Şîf bünye içinde kendine mahsus bir konumu bulunsa da Zeydiyye'nin tarihi süreçte çeşitli kırılmalar yaşayarak itikadî yapısını oluşturduğu ve zaman içinde İmâmiye ile de benzer noktalarda uzlaştığı görülmektedir. Bu noktalardan biri de imamın nasıl belirlenmesi gerektiğine dair düşüncelerdir. Çalışmamızda Zeyd b. Ali ile başlayan, Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ve Yahya b. Hüseyin (Hâdî-İlelhak) (ö. 298/911) gibi iki erken dönem şahsiyetiyle şekillenen Zeydî düşüncenin nas ve tayin ilkesine yaklaşımı ele alınmıştır. Kendilerini Zeyd b. Ali'ye nispet eden şahıs veya şahısların imâmet anlayışlarının Zeyd b. Ali'nin imâmet anlayışıyla örtüşmediği görülmüştür. İmâmet müessesesine büyük önem veren Kâsım er-Ressî'nin ise bu konuda net bir çizgide durmadığı ve çelişkili ifadeler kullandığı tespit edilmiştir. Mezhebin devletleşme tecrübesi yaşamasını sağlayan Yahyâ b. Hüseyin ise imâmete, diğerklerinden daha fazla önem atfederek, imamın yalnızca Allah'ın hükmüyle belirlenebileceği görüşündedir. Yahyâ b. Hüseyin'in bu görüşlerinde Zeydî düşüncenin devlet tecrübesi yaşaması ve imâmet düşüncesinin de bu bağlamda değişmesinin rolü büyüktür. Bu nedenle, görüşünü temellendirirken sık sık ayet ve hadislerle başvurduğu dikkat çeker. Böylece çalışmamız, mezheplere nispet edilen fikirlerin sabit olmadığı, çeşitli hadiselerle zaman içinde değişim ve dönüşüme uğramış olabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Şîilik, Zeydîlik, Kâsım er-Ressî, Yahyâ b. Hüseyin

Giriş

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren imâmet düşüncesi, üzerinde en fazla tartışılan ve fikir yürütülen meselelerden biri olagelmıştır.¹ Hz. Peygamber'in ardından Müslümanların idaresini üstlenen şahsın makam ve mevkinin ifade eden bir kavram olarak imâmet, zaman zaman hilafet terimiyle de aynı anlamda kullanılmıştır. Bu yönüyle imâmetin daha çok devlet başkanlığına, hilafetin ise fiilî otoriteye karşılık geldiği söylenebilir.²

Hz. Peygamber'in vefatının ardından ümmetin tamamının imamın kim olacağı konusunda ittifak etmemesi, sonraki süreçte önü alınamayacak ayrılıklara neden olmuştur. Bu nedenle imâmet müessesesine yüklenen anlamın giderek artması, imâmeti zamanla siyasî arenaya taşımıştır. İmâmetin devlet başkanlığı görevi olarak siyasî anlam taşımasının yanında itikadî birtakım ayrılıklara da zemin hazırlaması, Müslümanlar arasında Cemel, Siffin Savaşları'na ve Tahkim Olayı'na neden olmuştur. Tüm bu olayların meydana gelmesi neticesinde fikrî gelişme ve farklılaşmaların olması da Havâric, Mürcie, Mu'tezile ve Şîa gibi itikadî mezhepleri ortaya çıkarmıştır.

İmâmet meselesinin siyasî alandan itikadî alana taşınması, Şîa olarak adlandırılan fırkaların ana ilkelerinden biri haline gelmiştir. Bu nedenle Şîa denilince imâmet düşüncesi akla gelmektedir. Şîî fırkalardan biri olarak görülen Zeydiyye de imâmet düşüncesindeki farklılaşma üzerinden kendini temsil imkânı bulan bir hareket olarak ön plana çıkmıştır. Zeydiyye, Hüseyin'in (ö. 61/680) torunu Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) imâmetine inanan, Zeyd'in ardından, Ali-Fâtıma soyundan gelen ve imâmet şartlarına uyan kişinin imam olması gerektiğini³ kabul eden fırka olarak tanımlanmaktadır. Zeydiyye, itikadî konularda ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle öne çıkan bir fırkadır. Başlangıçta, siyasî gayelerin ön planda tutulduğu imâmet anlayışıyla ortaya çıkan Zeydiyye, zamanla, itikadî fikirlerini sistematize ederek mezhep hüviyetine kavuşmuştur.⁴

Zeydiyye'nin fikrî gelişimi Zeyd b. Ali ile başlamış, Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ile birlikte itikadî anlamda gelişme göstermiştir. Mezhebin esasları ise Hâdî ilelhak unvanıyla anılan Yahyâ b. Hüseyin (ö. 298/911) ile birlikte, Tevhid, Adl, el-Va'd ve'l-Va'îd, el-Emru bi'l Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker ve İmâmet şeklinde kurumsallaşmıştır.⁵ İmâmet anlayışıyla Şîî fırkalar arasında zikredilen Zeydiyye ile ilgili dikkat çeken bir husus da imâmetle ilgili görüşleri nedeniyle, Ehl-i Sünnet'e

¹ Bu konuda eş-Şehrestânî, "Hiçbir zaman, İslam'da imâmet konusundaki gibi kılıçların çekildiği bir dinî kâide olmamıştır." şeklinde ifade etmektedir. Bk. Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, nşr. Emîr Ali Mühennâ (Beirut: Darû'l-ma'rife, 1414/1993), 31.

² Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmâmet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000), 22/201.

³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beirut: Darû'l-ma'rife, 1415/1994), 221.

⁴ Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 55.

⁵ Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi'nde Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Kerbelâ", *İlahiyat Akademi Araştırma Dergisi* 5 (2007), 131; Yusuf Gökalp, *Şîî Geleneğe Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 100.

yakınlığının zikredilmesidir.⁶ Diğer Şîî fırkalar tarafından savunulan masum imam, bedâ, takiyye anlayışlarına⁷ muhalif olan Zeydîler, itikâdî konularda Mu'tezile'ye, amelî konularda ise Hanefîliğe yakın kabul edilir.⁸ Zeydiyye, İslam tarihinde itikâdî görüşlerinden çok mevcut iktidarlara yönelik isyanları ve kurdukları devletler kanalıyla yürüttükleri siyasî faaliyetleriyle ön planda olmuştur. Bu da mezhebin tarihi süreçte farklı anlayışlar kazanmasına yol açmıştır.

Zeydiyye'nin imâmet anlayışında Hz. Peygamber'in ardından imâmetin Ali'ye geçtiği konusunda Zeydî âlimler arasında bir ittifak yoktur.⁹ Hz. Peygamber'in vefatının ardından meydana gelen olaylar sonrası Ebû Bekir'in imamlığını, ardından Ömer ve Osman'ın imam olduğunu kabul eden Zeydîlerin yanı sıra, Ali'nin, Hz. Peygamber'in vefatının ardından imam olması gerektiğine inanan Zeydîler de vardır. Bu nedenle Zeydî imâmet anlayışının, İmâmiyye Şîası'nın imâmet anlayışı gibi bir bütünlük içerisinde olduğunu söylemek zordur. Dolayısıyla Zeydî imamet teorisinin tek bir düşünce üzerinden anlaşılması doğru değildir.

Çalışmamız, imâmet konusunda İmâmiyye Şîası'nın en önemli argümanlarından birisi olan Ali ve onun evladının açık bir nas ve tayinle ümmetin dinî ve siyasî lideri olduğu anlayışının Zeydî düşüncesinin erken dönemindeki yansımalarına odaklanmaktadır. Bu bağlamda erken dönemde Zeydîliğin iki ana teorisini olarak kabul edilen Kâsım b. İbrahim er-Ressî ile Yahyâ b. Hüseyin'in görüşleri üzerinden genel bir çerçeve çizilecektir. Öncelikle nas ve tayin düşüncesi hakkında kısa bir bilgi verilecektir. Ardından söz konusu iki şahıs özelinde bu fikrin Zeydî düşüncesinde ne ölçüde yer aldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Nas ve Tayin Düşüncesinin Gelişimi

Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye'den olan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (ö. 81/700) adı etrafında oluşan bazı gulât fikirler, hicrî birinci asrın sonlarından başlayarak hicrî ikinci asırda yaygınlık göstermiş ve İmâmiyye Şîası'nın temel öğretilerine zemin oluşturmuştur. Diğer yandan Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olan oğulları Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelenlere dayandırılarak ortaya yeni Şîî oluşumlar çıkmıştır. İmâmeti Hüseyin'in oğullarına dayandıran İmâmiyye Şîası'nın, Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) ölümünün ardından temel öğretileri sistematik hale gelmeye başlamıştır.¹⁰

Ca'fer es-Sâdık ile başlayan "ehl-i beytten itaati farz bir imam" anlayışı Mûsâ b. Ca'fer'in (ö. 183/799) vefatının ardından devam etmiştir. İmâmiyye Şîası'na göre

⁶ İsmail b. Ali Ekva, *Zeydiyye: Neş'etühâ ve mu'tekadâtühâ* (San'a, 1428/2007), 14; Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 294.

⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Cemil Hakyemez, *İmâmiyye Şîası ve Temel Kavramları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019).

⁸ Hasan Yaşaroğlu, "Zeydiyye'nin İmâmet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 129.

⁹ Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, 111.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnançının Ortaya Çıkışı* (Ankara: TDV, 2018), 77 vd.

Mûsâ'nın ardından oğlu Ali er-Rıza (ö. 203/819) nas ve tayin yoluyla imam olmuştur. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 ?) ile başlayarak Ca'fer es-Sâdık ve Mûsâ b. Ca'fer ile devam eden itaati farz imam anlayışının temelini nas ve tayin düşüncesinin yerleştirildiği, Mûsâ b. Ca'fer'in ardından da bu fikrin açık bir şekilde konuşulur hale geldiği söylenebilir.¹¹ Hişâm b. Hakem (ö. 179/795), Ali b. Mîsem et-Temmâr (ö. 183/799'dan sonra [?]), Nu'mân el-Ahvel (ö. 160/777 [?]) ise bu fikre dayalı olarak vasîlik düşüncesini ilk sistemleştiren isimler olmuşlardır. Bu isimler, kaleme aldıkları eserlerle beraber Hz. Ali ve neslinin nas ve tayin yoluyla imam olduğunu hicri ikinci asrın ikinci yarısından itibaren açıkça dile getirmeye başlamışlardır.¹²

İmâmiyye Şîası'nın imâmet anlayışının merkezini oluşturan nas ve tayin düşüncesinin, Zeydî düşüncede var olup olmadığı, varsa ne ölçüde var olduğu, Zeydiyye'nin imâmet görüşünün anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Daha önce değinildiği üzere Kâsım er-Ressî'nin çalışmalarıyla birlikte Zeydiyye'nin mezhebî öğretileri oluşmaya başlamış ve kurumsallaşma dönemine geçiş başlamıştır. Konunun bütünüyle ele alınmasının imkânsızlığı nedeniyle Yahyâ b. Hüseyin'in ardından gelen ve günümüzde halen varlığını sürdüren Zeydî oluşumlara değinilmemiştir.

2. Nas ve Tayin Düşüncesinin Erken Dönem Zeydîlik'teki Tezahürleri

2.1. Zeyd b. Ali'nin İmâmet Anlayışında Nas ve Tayinin Yeri

Zeydiyye'nin kurucusu kabul edilen Zeyd b. Ali'nin imâmetle ilgili görüşleri kendisinden sonraki dönemde kurumsallaşan mezhepte büyük ölçüde otorite olarak kabul edilmiş, fakat zamanla bu düşüncelerin değişimlere uğradığı görülmüştür. Zeyd'in imâmet anlayışında nas ve tayinin konumunun belirlenebilmesi için öncelikle, onun zihnindeki imam portresinin ortaya konulması daha doğrudur.

Zeyd'in isyanı, dinî âmillerden çok siyasî gayelerin ağır bastığı bir hareket olsa da bu isyan onun imâmet ve imamla ilgili fikirlerinin yansıması olarak görülebilir. Kendisine imâmetin şartları ile ilgili yöneltilen sorulara karşılık Zeyd'in, halkını kötülüklerden koruma, kapılarını kapatıp kenara çekilmeme, cihada istekli, Allah yolunda davete çağırma olarak imamın vasıflarını sıraladığı rivayet edilir.¹³ Her şeyden önce Zeyd'e göre imam, her dönemde faaldir. Kapılarını kapatıp, kendini halktan izole eden bir imam düşünülemez. Fakat burada önemli olan, Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından tartışma konusu edilen, imâmetin hangi soydan devam edeceği meselesidir. Onun imâmetle ilgili görüşlerini, her ne kadar üzerinde şüpheler bulunsa da öncelikle ona nispet edilen eserler üzerinden incelemeyi gerekli görmekteyiz.

Zeyd'e nispet edilen risâlelerin ve kitapların toplandığı *Mecmû'*da Zeyd, Hz. Peygamber'in ardından, kılıcı ve davetiyle ortaya çıkan ve kendisine itaatin gerekli olduğu Hz. Ali'nin imâmet görevini üstlendiğini, onun ardından Hasan ve Hüseyin'in

¹¹ Marshall G. S. Hodgson, "Erken Dönem Şîası Nasıl Mezhebe Dönüştü?", çev. Sıddık Korkmaz, *İSTEM* 18 (2011), 305.

¹² Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*, 129-188; Sıddık Korkmaz, *Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 160.

¹³ Abdülemir Şami, *Tarihü'l-fırkatî'z-zeydiyye beyne'l-karneyni's-sani ve's-salîse li'l-hicre* (Bağdat: Vizaretü't-Türâs, 1394/1974), 314.

imam olduklarını söyler. Hasan ve Hüseyin'i, cennet ehli gençler olarak nitelendiren Zeyd, onların adil imam olduklarını, Hasan ve Hüseyin'in ardından gelecek olan imamın ise yine aynı soydan geldiğini, ayrıca imamın, kılıcı ile meşhur, Allah'ın kitabına ve Hz. Peygamber'in sünnetine davet eden, hükümleri uygulayan, cehaletten uzak olma gibi vasıflara sahip olması gerektiğini ifade eder.¹⁴

Eserde dikkat çeken bir diğer husus da Zeyd'in, Ehl-i beyt'in üstünlüğünü ortaya koyma çabasıdır. Ehl-i beyt'in faziletini ortaya koymaya çalışan Zeyd'e göre, nasıl ki bazı ümmetler bazılarına göre daha üstün ise ümmetin en üstünü de Hz. Peygamber'in soyundan olduğu için Ehl-i beyt'tir. Ayetlerden de görülmektedir ki Ehl-i beyt Müslümanların faziletlielerindedir.¹⁵ Ona göre, Ehl-i beyt'in faziletinin reddi, imâmet konusunda ihtilaflara neden olmuştur. Eğer Ehl-i beyt'in üstünlüğünde ittifak edilseydi ümmet ihtilafa düşmezdi.¹⁶

Zeyd'e isnat edilen ve konumuz açısından önem arz eden bir diğer kaynak olan *Kitâbü Tesbîti'l-vasiyye*'de, Zeyd'in, Hz. Peygamber'in kendisinden sonra imam olacak kişi hakkında ümmetini düşünerek vasiyette bulunduğu rivayet edilir.¹⁷ Bunu yaparken de insanların en hayırlısını, emirlere itaat edenini, hayrı en iyi bilenini öne sürmüştür. Kur'an'da ortaya koyulan ile Hz. Peygamber nezdinde üstün olan aynıdır. Hz. Peygamber, Kur'an'ın belirlediğine uyar. Bu nedenle onun söylediği aslında Allah'ın söylediğidir.¹⁸ Allah'ın emirlerine uyması ve Hz. Peygamber'e ilk tâbîn Hz. Ali olması dolayısıyla Peygamber'in vasîsi Ali'dir.¹⁹ Allah'ın dinine davet edenin Peygamber'in getirdiği her şeyi bilmesi gerekir. Bu bilgileri Ali'den başka bilen yoktur.²⁰ Zeyd b. Ali, Hz. Peygamber'den geldiği iddia edilen "Ali, Hak ile birlikte, Hak, Ali ile birlikte", "Kur'an, Ali ile, Ali, Kur'an ile" rivayetlerini mütevatir kabul eder.²¹ Bunların yanında, Allah ve Resul'ü katında insanların en hayırlısı, Peygamber'den sonra da insanlara imamlık yapan Ali'dir.

Zeyd'e göre Ali, Hz. Peygamber'e açılan bir kapıdır. Ümmete bir vasiyettir. Resul'ün halifesidir. Ali'ye biat eden dalalet düşmeyecektir.²² O, imâmet için gerekli olan şartları taşıyan kişinin Ali olduğunu söyleyerek, Ali'yi, Ebû Bekir'den daha hayırlı, insanlar arasında en çok cihat eden, en sabırlı ve hakkı söylemekten korkmayan gibi

¹⁴ Zeyd b. Ali, *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*, nşr. İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî (Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002), 383-384.

¹⁵ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasiyye", *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*, nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî" (Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002), 235.

¹⁶ İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 299.

¹⁷ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasiyye", *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*, nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî" (Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002), 196-197.

¹⁸ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasiyye", 197.

¹⁹ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasiyye", 198.

²⁰ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasiyye", 201.

²¹ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasiyye", 207.

²² Cemal Şâmî, *İmam Zeyd b. Ali Hayatihi ve Fikhîhi ve Te'sîrihi*, 2014, 86-87.

vasıflarla nitelendirir.²³ Zeyd'e atfedilen Ali'nin imam olduğu görüşünün devamında Hasan ve Hüseyin'in imâmetlerinin ispatı gelir. Buna göre, Hasan ve Hüseyin, Peygamber'in zürriyetinden olmalarıyla imâmete layıktır. O ikisi, Ehl-i beyt'in diğer fertlerinden daha faziletlidir. Hasan'ın ardından Hüseyin imâmet görevine layıktır. Hüseyin'in ardından ise Muhammed ailesinden gelen ve dini en iyi bilen, kılıcını çekerek Allah'ın kitabına davet eden göreve gelmelidir.²⁴

Zeyd'e nispet edilen bu görüşlerin yanı sıra onun, Vâsıl b. Atâ ile görüştüğünü konu edinen ve Vâsıl'ın ona sorular yönelttiğiyle ilgili olan *Cevâbü Zeyd b. Ali alâ Vâsıl b. Atâ fi'l-İmâme* isimli risâle de konumuz açısından önemlidir. Risâlede geçen şekliyle; Vâsıl'ın kendisine imâmetin nas ve tayinle mi yoksa seçimle mi olacağı sorusuna karşılık Zeyd b. Ali, açık şekilde cevap vermemekle birlikte, imâmet meselesinin Peygamber'den sonra tartışılan bir mesele olduğunu ve bir grubun imâmeti zorla ele geçirdiğini söyler.²⁵

Yukarıda Zeyd b. Ali'ye, imâmetle ilgili nispet edilen görüşler verilmiştir. Bu görüşlerde, Ali'nin imametiyile ilgili Hz. Peygamber'e rivayetler isnat ettiği görülür. İncelenen eser ve risâlelerde, Zeyd'in, Ali'nin imâmetinde nassa dayandığı sonucuna varılabilir. Öyle ki nispet edilen eserde Zeyd, Hz. Peygamber'den gelenin aslında Allah tarafından geldiğini ifade etmiştir.²⁶ Bu eserlerde ifade edilene göre Zeyd, İmâmiyye Şâsi'nda yer alan nas ile tayin edilmiş imam anlayışını kabul eder gözükmektedir. Dikkat çeken husus ise imama daha çok uhrevî bir misyon isnat edilmesidir. Fakat Zeyd'in, Emevîlere yönelik politikalarına bakıldığında daha çok imamın dünyevî görevlerine önem verdiği görülür. Çünkü Zeyd, Emevîlerin karşısına, nasla atanmış bir imam anlayışıyla çıkmak yerine hurûc etmeyi tercih etmiştir. Bununla birlikte Zeyd, hurûcundan önce Ebû Bekir ve Ömer hakkında kendisine sorulan sorulara karşılık, onların imâmetini meşru saydığını, kendi atalarından da onlarla ilgili hayırdan başka bir şey duymadığını dile getirmiştir.²⁷ Nitekim ona nispet edilen fikirler ile bu durum çelişmektedir. Eğer Zeyd, Ali'nin, Peygamber'den hemen sonra imam olduğunu söylüyorsa, Ebû Bekir ve Ömer ile ilgili olumlu düşüncelere sahip olmak yerine, onları gâsıp olarak nitelendirmesi gerekirdi. Bu rivayeti dikkate alacak olursak onun, Ebû Bekir'in halifeliğini kabul etmesi, Ali'nin halifeliğinin nassa dayanmadığının göstergesidir. Zeyd'e göre fitnelerin son bulması ve toplumun maslahatı gereği imâmete Ebû Bekir'in gelmesi doğrudur.²⁸ Çünkü Ebû Bekir ve Ömer hem yaşları açısından hem de geçmişte İslam'a hizmetleri bakımından halifelğe uygundu. Onların imâmeti toplumun faydasına olacaktı. Bu nedenle Zeyd, Ali'nin üstünlüğünü nastan ziyade Hz. Peygamber'e yakın olması ile ilişkilendiriyor, Ebû Bekir ve Ömer'in

²³ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-imâme", *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*, nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî " (Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002), 185.

²⁴ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasıyye", 197.

²⁵ Zeyd b. Ali, "Cevâbü Zeyd b. Ali alâ Vâsıl b. Atâ fi'l-İmâme", *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*, nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî " (Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002), 353.

²⁶ Zeyd b. Ali, "Kitâbü Tesbîti'l-vasıyye", 197.

²⁷ Ekva, *Zeydiyye*, 18-19.

²⁸ Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 180.

halifeliklerini kısmen de olsa şûra yoluyla gerçekleşen meşru bir halifelik olarak kabul ediyordu. Fakat Osman'ın hilafeti konusunda görüş belirtmiyordu. Belki de o, Osman'ın yumuşaklığıyla ün salmış olmasını toplumun maslahatı için yeterli görmüyordu.²⁹ Bu nedenle Zeyd'in bu konuyla ilgili açıklama getirmedeği söylenebilir. Yaşaroğlu'na göre, Zeyd, Ebû Bekir'in imâmetini kabul ederek bir yandan Ehl-i beyt'i küstürmeme, diğer yandan diğer grupları yanına çekebilme gayretindedir.³⁰ Doğan ise, Zeyd'in, Ebû Bekir ve Ömer'in halifeliklerini meşru kabul etmesinin, efdâl varken mefdûlün imâmetini kabul anlayışına dönüştüğü görüşünü reddederek, Zeyd'in çoğunluğun desteğini alabilmek amacıyla ikisi hakkında olumlu görüşler öne sürdüğünü söyler. Doğan'a göre, daha faziletli varken, az faziletlinin imam kabul edilmesi, daha az faziletlinin peygamberliğinin de kabul edilebileceği anlamına gelir.³¹ O, her ikisinin de (peygamber ve imam) ümmetin liderliğini üstlenmesi dolayısıyla böyle bir benzetme yapmış olsa gerektir.

Zeyd'in, yukarıda verilen Ali'nin imameti hakkında nispeti şüpheli olan³² görüşleri, Mezhepler Tarihi kaynaklarında geçen Zeyd portresine de terstir. Kendisine nispet edilenlerin aksine Zeyd, imamın faziletinin en önce ilminden kaynaklandığı görüşündedir. Ona göre imâmette liyakat ve ehliyetin ölçüsü ilimdir.³³ İmam, Allah yolunda cihat etmeli, cihadında hakkı savunmalıdır. Tebâsını korumalıdır. Kılıcını çıkarmalı, münkeri def, hakkı ikâme etmelidir.³⁴ O, kendisini imam olarak ortaya atan kişi ile diğerleri arasındaki farkın görülebilmesi ve kimin daha salahiyetli olduğunun tespiti için imamın hurûcunu gerekli görür.³⁵ Ona göre kişinin imâmete layık olabilmesi için bizzat kendi adına davette bulunması gerekir.³⁶

Sonuç olarak konunun başında verdiğimiz Zeyd b. Ali'ye ait olduğu iddia edilen eserlerin ve fikirlerin ona ait olup olmadığı şüphelidir. Çünkü Zeyd'in yaşadığı hicrî ikinci asırda intizamlı eserler kaleme alındığını söylemek zordur. Ayrıca o dönemde sistematik bir imâmet fikri de henüz ortaya çıkmamıştır. Daha önce üzerinde durulduğu üzere imâmette nas ve tayin anlayışı, İmâmîyye Şîası'nda Ca'fer es-Sâdik'tan sonra belirginleşmeye başlamıştır.³⁷ Ca'fer es-Sâdik, Zeyd'den yaklaşık 26 yıl sonra vefat etmiştir. Bu nedenle Zeyd'in, her ne kadar Ali'nin imameti hakkında nas görüşüne paralel ifadeler kullanmış olsa da imâmet anlayışında nas ve tayini merkeze aldığı söylemek zordur. Ayrıca, hicrî ikinci asrın ilk çeyreği daha çok Emevî hükümdarlarının ırkçı politikalarına tanıklık eden, siyasî olayların gündemde olduğu bir dönemdir. Zeyd'in de bu siyasî arenada imâmetle ilgili görüşlerinde daha çok siyasî argümanları kullandığını söyleyebiliriz. Ona isnat edilen bu fikirlerin, sonraki Zeydiler

²⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Zeyd Hayatı, Fikirleri ve Çağı*, çev. Salih Parlak - Ahmet Karababa (İstanbul: Şafak Yayınları, 1993), 178.

³⁰ Yaşaroğlu, "Zeydiyye'nin İmâmet Görüşü", 117.

³¹ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 283.

³² Gökalp, *Erken Dönem Zeydilik*, 118.

³³ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 283.

³⁴ Ahmed Mahmûd Subhi, *Fî İlmî'l-keîâm: Zeydiyye* (Kahire: ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabî, 1404/1984), 71-72.

³⁵ Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, 179.

³⁶ Subhi, *Fî İlmî'l-keîâm: Zeydiyye*, 76; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 295.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Bozan, *İmâmîyye Şîası'nın Oluşumu*, 129 vd.

tarafından ortaya koyulmuş olması muhtemeldir. Bu durumun, İslam Mezhepleri Tarihi'nde fikirlerin anonimleştirilmesi probleminin bir sonucu olarak değerlendirilmesi daha doğrudur. Kaldı ki, Zeyd b. Ali'ye isnat edilen, efdâl-mefdûl imam, imamın hurûcu gibi hususları sonraki dönem Zeydîliğe nispet eden ve buna dayanarak Zeyd'in, Ehl-i Sünnet'ten olduğunu söyleyen görüşler de vardır.³⁸

2.2. Kâsım er-Ressî'nin İmâmet Görüşünde Nas ve Tayin Anlayışı

Kâsım er-Ressî'nin beş esası ile birlikte itikâdî bir hüviyet kazanan Zeydiyye, onun dönemine kadar, henüz kurumsallaşmış bir mezhep konumunda değildi. Diğer Şîî fırkalardan ayrılan Zeydî imâmet anlayışının, Kâsım er-Ressî döneminde de sistematik bir hale dönüştüğü söylenemez. er-Ressî'nin beş esası arasında imâmetin yer almamış olması bunun en önemli göstergelerinden birisidir. Eserlerinde imâmetle ilgili müstakil bir başlık bulunmasa da er-Ressî, imâmeti usûlü'd-dinden saydığı on sekiz husus içerisinde ele alır.³⁹ İmâmetle ilgili muhtelif risâleleri bulunan er-Ressî, cedel yöntemini kullanarak görüşlerini beyan eder. Fakat er-Ressî'nin eserlerinde, görüşlerini beyan ederken belirli bir tutarlılık gösterdiğini söylemek zordur.⁴⁰ Onun imâmetin gerekliliği, Ali'nin imamlığı gibi konularda çeşitli görüşler ileri sürdüğü eserlerinde görülmektedir.⁴¹ Ancak biz burada onun doğrudan imâmette nas ve tayin düşüncesine dair görüşlerini zikretmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

Kâsım er-Ressî, nas ve tayin düşüncesiyle ilgili görüşlerini Râfıza olarak adlandırılan fırka bağlamında zikretmektedir. Kâsım er-Ressî'nin Râfıza ismini Zeydiyye dışındaki Şa'ya mensup olan kişiler için aşağılayıcı anlamda kullandığı söylenebilir.⁴² Onun "Râfıza" olarak isimlendirdiği ve Şîîliğin on üç kolundan on ikisini kapsadığını ifade ettiği Şîî gruplara yönelik çok sayıda eleştirisi bulunmakla birlikte eleştirilerinde nas ve tayin düşüncesine yönelik fikirlerinin ön planda yer aldığını görmekteyiz.⁴³

er-Ressî'nin konumuz açısından önemli ilk eleştirisi Râfıza'nın "vasîsiz hiçbir dönemin geçmediği" görüşüdür. Râfıza'ya göre, vasî, bir nebinin vasîsidir veya bir vasînin vasîsidir. Allah'ın hükümlerini bilen, taatlerini yerine getiren bu vasî yeryüzünde Allah'ın delilidir. Doğru yola ancak vasî ile ulaşılır. Bu nedenle hiçbir ümmet vasîsiz bırakılmamıştır. Râfıza'ya göre, Âdem'den sonra da vasînin varlığı dolayısıyla bir nebiye ihtiyaç yoktur. Bu ümmet bağımsız da olsa, çoklukta da olursa,

³⁸ Salih Ahmed Hatîb, *el-İmam Zeyd b. Ali el-müftera aleyh* (Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1404/1984), 233.

³⁹ Ebû Muhammed b. İsmail er-Ressî el-Alevî Kâsım b. İbrahim, "Fusûlu'n fi't-Tevhid", *Mecmû' Kütüb ve resâilî'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban (San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002), 2/653.

⁴⁰ Wilferd Madelung, "İmam Kâsım b. İbrahim ve Mu'tezillik", çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 405.

⁴¹ Bu görüşler için bk. Esmâ Çetin, *Erken Dönem Zeydîlik'te Nas ve Tayin Düşüncesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 61-71.

⁴² Mehmet Ümit, "Kâsım Ressî ve Mecmû' Kütüb ve Resâil'i", *İslamî İlimler Dergisi* 1-2 (2009), 250.

⁴³ Ebû Muhammed b. İsmail er-Ressî el-Alevî Kâsım b. İbrahim, "er-Reddü ale'r-Revâfid min Ehl'i-Ğuluvv", *Mecmû' Kütüb ve resâilî'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban (San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002), 533.

vasî Allah'ın insanlara yüklediği teklifleri ve farzları bildirme ve göstermede yeterlidir.⁴⁴

er-Ressî'nin, Râfıza'nın vasîlik anlayışına yönelik eleştirilerine bakarak, onun ilk olarak Hz. Peygamber'den önce vasîlerin varlığına karşı olduğu söylenebilir. Ona göre Allah kullarını hiçbir zaman uyarıcısız bırakmamıştır. Fakat bunu vasîler aracılığıyla değil, peygamberler ve nebiler vasıtasıyla yapmıştır. Râfıza'nın vasîlikle ilgili görüşlerinden onları peygamberlerle eşit seviyede değerlendirdikleri anlayışına ulaşan er-Ressî, bunun mümkün olmayacağını söyler. Râfıza'nın vasîlerle peygamberleri nitelendirmelerinin aynı olduğunu söylese de kendisi de bu ayrımı ortaya koyacak açıklamada bulunmaz.

er-Ressî'nin, Râfıza'ya yönelik eleştirilerinden ve imamın vasıflarıyla ilgili açıklamalarından hareketle, imâmette nas ve tayin anlayışını merkeze aldığı söylemek zordur. Fakat imamın belirlenmesi hususunda ortaya koyduğu yöntemler ise muallaktır. İmâmetle ilgili görüşlerini, muhalefet ettiği kimselere yönelik eleştirileriyle ortaya koyabildiğimiz er-Ressî'nin, Zeyd b. Ali'ye isnad edilen mefdûl imam anlayışına sahip olduğu da söylenemez. Ayrıca imamın şûra yoluyla seçileceği görüşünü de eleştirerek, kendisinden önce var olan Zeydî şahıslar ve bu şahısların takipçilerinin çizgisinde olmadığı ortaya çıkar. O, imâmet görüşüyle, imâmetin nas ve tayin yoluyla olması gerektiği, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'yi ismen değil vasıflarıyla işaret ettiği görüşünde olan Cârûdiyye'den, imâmetin seçim ya da davet yoluyla olabileceği görüşündeki Butriyye/Sâlihiyye'den ve imâmetin şûra yoluyla olabileceği görüşüne sahip Cerîriyye/Süleymâniyye'den ayrılır. Fakat kendisi de bütünlük ve kendi içerisinde tutarlı olan bir imâmet anlayışına sahip değildir. Halife Mehdî'nin, hilafetinin ilk yıllarında desteklerini sağlayabilmek için Alioğullarıyla iyi ilişkiler geliştirdiği bilinmektedir. Mehdî döneminden başlayarak Abbâsîlerin sonuna kadar giden süreçte Alioğullarıyla inişli-çıkışlı ilişkiler kurulmuştur. Mefdûl imam anlayışının meşruiyet kazandığı bu dönemde, Alioğullarının efdâl imam olan Hz. Ali'nin imâmetinin gasp edildiği görüşüne karşılık, Abbâsoğullarının mefdûliyet fikrini savunduğu söylenebilir. Efdâl-mefdûl imam anlayışı siyasetin seyrini belirler hale gelmesinden dolayı er-Ressî'nin de bu ortamdan uzak kalarak net bir görüş belirtmediği söylenebilir.

İmâmetle ilgili görüşlerinde daha çok Hz. Peygamber'e yakınlığı vurgulayan er-Ressî, Ali'nin ve ardından Ehl-i beyt'i'nin imâmetini meşru göstermeye çalışır. Her ne kadar imâmette veraseti savunan Râfızî gruplara karşı eleştirilerde bulursa da kendisi de imâmeti, Ali'nin ardından Ehl-i beyt'e hasrederek imâmeti bir soya tâbî tutmaktadır. Bunu yaparken de özellikle Hz. Peygamber'in rivayetlerine başvurması dikkat çeker. O, imâmette açık bir nas olduğunu söylemese de gerek imamın vücubiyetini delillendirmede gerekse imâmete en layık kişinin Hz. Ali olduğunu ortaya koymada ayet ve hadislere başvurur. Hz. Peygamber'in, Ali için "Ben kimin mevlası

⁴⁴ Ebû Muhammed b. İsmâil er-Ressî el-Alevî Kâsım b. İbrahim, "er-Reddû ale'r-Râfida", *Mecmû' Kütüb ve resâilî'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, nşr. Abdülkerîm Ahmed Cedbân (San'a: Dârü'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002), 2/515-518.

isem Ali de onun mevlasıdır.” ve yine Ali’ye yönelik “Senin bana konumun, Hârûn’un Mûsâ’ya konumu gibidir.” sözlerini öne sürmesi de Ali’nin imâmetini ispatlamak için hadislere başvurduğunun göstergesidir. Ayrıca nas ve tayin görüşüyle ilgili açık bir beyanı bulunmasa da Ali’nin imâmetinin insanların uyması gereken bir farz olarak görmesi de⁴⁵ dikkat çeker. Bir Müslümanın farz olarak uyması gereken emir ve kaideler bizzat Allah’ın buyruğu ile sabit olduğuna göre er-Ressî’nin de Ali’nin imâmetini Allah katında geçerli gördüğü söylenebilir.

er-Ressî, Hz. Peygamber’in, kendinden önceki peygamberlere soy bağı ile bağlı olduğundan hareketle Ali’nin bu soyun devamı olduğunu söylemesiyle, peygamberlerle vasîleri eşit tuttuğunu söyleyen Râfıza’yı eleştirerek çelişkiye düşer. Neticede er-Ressî de peygamberlerin geliş şekillerini, Ali’nin imâmete geliş şekliyle aynı kabul etmesiyle, peygamberler ve vasîleri bir anlamda benzer tutmuştur. Buradan hareketle, er-Ressî’nin Ali ve soyunu imâmete en layık kişiler görerek bunu ispata giriştiği söylenebilir. Netice olarak er-Ressî’nin Ali ve soyunu imâmete en layık kişiler olarak görmesi ve bunu ispat için çeşitli ayet ve hadislere başvurması nas ve tayin anlayışını kabul etmiş olduğu, ancak bunu açık bir şekilde söylemeyerek çelişkili ifadeler kullandığı görülmektedir. Bu durumun, er-Ressî’nin Abbasî iktidarının baskısından çekinmesinin bir sonucu olarak da değerlendirilmesi mümkündür.

2.3. Yahyâ b. Hüseyin’in Nas ve Tayin Meselesine Bakışı

Hâdî ilelhak olarak da anılan Yahyâ b. Hüseyin, Kâsım er-Ressî’nin ardından erken dönem Zeydî düşünce için büyük öneme sahip isimlerden biridir. er-Ressî’nin torunu olarak ilmî bir silsileden gelmesi yanında aksiyoner kişiliği ve Yemen Zeydî Devleti’nin kurucusu olmasıyla da adından söz ettirmiştir. Yahyâ b. Hüseyin gerek Zeydiyye’nin bir mezhep hüviyetine kavuşması gerek Zeydî fikirlerin sistematikleşmesi, gerekse Zeydî fihhına getirdiği yorumlarla mezhep açısından önemli bir isimdir.⁴⁶ O, yalnızca ilmî faaliyetleriyle değil siyasî aktiviteleriyle de Zeydiyye’de ön planda olmuştur. Faaliyetleri neticesinde kurulan Zeydî devlet günümüzde varlığını devam ettirmektedir. Bu bağlamda onun imametle ve dolayısıyla nas ve tayin ile ilgili görüşleri erken dönem Zeydî düşüncesi açısından son derece önemlidir.

İmâmeti, tevhid ve nübüvvele bağlı inanç esaslarından sayan⁴⁷ Yahyâ b. Hüseyin’in imâmet esası ile ilgili fikirlerinde amcası Muhammed b. el-Kâsım’dan (ö.

⁴⁵ Ebû Muhammed b. İsmail er-Ressî el-Alevî Kâsım b. İbrahim, “Mesâilü’l-Kâsım”, *Mecmû’ Kütüb ve resâilü’l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban (San’a: Dârü’l Hikmeti’l-Yemaniyye, 1422/2002), 2/240-242.

⁴⁶ Ebû Zehra, Zeydîliğin Hasan el-Utruş ve Yahyâ b. Hüseyin sayesinde dirildiğini, siyasî ve ilmî anlamda aktivite kazandığını, bunlardan sonrakilerin mezhebî öğretileri şekillenmiş halde bulduklarını söyleyerek, Yahyâ’nın, hicrî 280’de Yemen’e derin fikhî görüşleri getirdiğini, din akidenin tohumlarını ektiğini söyler. Onun sadece devlet başkanı olmayı hedeflemediğini; aksine Müslümanları refaha kavuşturmayı, şeriata uymalarını amaçladığını söyleyerek, Yahyâ’nın, “Allah bu ümmeti islah etseydi de tek ben bir gün aç bir gün tok kalsaydım.” dediğini aktarır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, 459-460.

⁴⁷ Ebû’l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak, *Kitâbü’l-müntehab ve yelîhi eydan kitâbü’l-fünân* (San’a: Darü’l Hikmeti’l-Yemaniyye, 1414/1993), 20.

284/897) etkilendiği söylenir.⁴⁸ Ona göre imâmet, usûlü'd-dinden kabul edilen beşinci esastır.⁴⁹ İmâmetle ilgili muhtelif risâleleri bulunan Yahyâ b. Hüseyin'in, bazı kitaplarında da bu konuyla ilgili görüşlerine yer verdiği görülür. Özellikle Ali'nin imâmetini delillendirmede büyük çaba sarf eden Yahyâ b. Hüseyin'in, imâmeti, Ehl-i beyt'in soyuna hasretme gayretiyle hareket ettiği söylenebilir. Bunu yaparken de imamın Hz. Muhammed'in soyundan olması gerektiği fikrine dayanır. Yahyâ b. Hüseyin, Allah'ın insanları yarattığını, akıl verdiğini fakat onlarla yüzyüze konuşmadığını söyler. Fakat insanlar, Allah ile konuşmaya ihtiyaç duyar. Allah bunun için delil olarak resûller göndermiştir. Resûlün arkasından ise ahkâm ve ef'ali bilen imam gelir. Hz. Muhammed'in ardından da Ali imam olarak gelmiştir.⁵⁰

Esas olarak Zeydî âlimlerin, Ali, Hasan ve Hüseyin'in imâmetleri ile Hasan-Hüseyin soyundan gelen bir imamın imâmetini ayırarak imâmet öğretilerini oluşturdukları söylenebilir. Bu yolu takip eden Yahyâ b. Hüseyin de imâmetle ilgili görüşlerini açıklarken öncelikle Ali'nin faziletlerine ve Hz. Muhammed'e olan yakınlığına binaen onun imâmete layık olmasıyla başlar. Ardından Müslümanların imâmetle ilgili görüşlerinde Şîa, Mu'tezile, Havâric, Mürcie ve Âmme olmak üzere beş gruba ayrıldıklarını söyler. Mu'tezile ve Havâric, Allah'ın kitabını ve Peygamber'in sünnetini bilerek iyilik üzere olan tüm insanların imam olabileceğini söylerken; Mürcie ve Âmme, Kureyş'ten olan birinin imâmetini caiz görür. Şîa ise Muhammed ailesi dışında birinin imâmetini kabul etmez. Yahyâ b. Hüseyin, beş gruba ayrılan bu Müslümanların, imamın, Hz. Muhammed'in ailesinden gelmesi gerektiği konusunda ittifak ettiklerini söyleyerek, imâmetin Ehl-i beyt'e hasredilmesinin gerekliliğinin ortaya koyar.⁵¹ Ehl-i beyt'ten olan Ali b. Ebî Tâlib de Hz. Muhammed'in ardından imâmete en layık kişidir. Allah ve Peygamber'inin taatlerine uymadaki üstün gayretinden, Peygamber'e olan yakınlığından, ilminden, dünya hayatında zühdü tercih etmesinden dolayı imâmete en uygun kişi Ali'dir. Hz. Peygamber'in makamına en layık, Allah'ın emirlerini yerine getirmede en güçlü kişidir. Her şeyden önce Hz. Peygamber'in bu konuda açık beyanı vardır. Hz. Peygamber "Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır." Ali'ye yönelik "Senin bana konumun Hârûn'un Mûsâ'ya konumu gibidir.", "Sen benim dinimin hâkimisin, vaadimin de gerçekleştiricisisin." sözleri Ali'nin üstünlüklerinin göstergesidir. Ayrıca Hz. Peygamber, Medine'ye hicretin ardından Ensâr ve Muhacir arasında yaptığı kardeşlik anlaşmasında Ali'yi de kendine kardeş olarak belirlemiştir.⁵² Ali'nin dışında bu özelliklerin hiç kimsede olmaması da onun faziletini ortaya koyar.

⁴⁸ *el-Usûlü's-semâniyye* adlı eserin müellifi olan Muhammed b. el-Kâsım, bu eserinde tevhid, adalet, el-va'd ve'l-va'id, melekleri, peygamberleri, Allah'ın kitaplarını bilme, imâmet, iyilik (birr), kötülük (günahlar-Fücür) ve Allah'ın razı olduğu şeyleri bilme gibi hususlardan bahseder. Bk. Mehmet Ümit, "el-Hâdî ile'l-Hak ve Usûlü'd-Din Adlı Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2007), 124-125.

⁴⁹ Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî ilelhak, "Kitâbü Usûlü'd-Din", *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-ilelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli (Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 195.

⁵⁰ Hâdî ilelhak, *Kitâbü'l-müntehâb*, 20.

⁵¹ Hâdî ilelhak, "Kitâbü Usûlü'd-Din", 195.

⁵² Hâdî ilelhak, *Kitâbü'l-müntehâb*, 20.

İmâmeti nübüvvetle ilişkilendiren Yahyâ b. Hüseyin'e göre imam, yalnızca Allah'ın hükmüyle belirlenir. Allah'ın hükmüyle imâmet görevi ihsan edilir. Nebîler de Allah'ın kullarına ihsandır. Nebîler, insanları uyarması için Allah tarafından gönderilmiştir. Vasîler de nebî vasiyet edinceye kadar tespit edilemez.⁵³ Vasîler, yaşadığı dönemin faziletlielerindendir. Allah'ın emirlerini uygulamada takva sahibi, dindar, ilim konusunda ustadır. Onların ilimleri nebîlerin ilimlerindeki gibi gizlidir. Yaşadıkları sırada kimsede bulunmayan, yalnızca onlarda var olan Allah'ın onlara has kıldığı gizemli bir ilme sahiptirler. Hz. Peygamber'in vasîsi de Ali'dir.⁵⁴ Böylece Ali, yalnızca üstün bir kişiliğe sahip olmasıyla değil, Allah tarafından atanmış bir imam olmasıyla da farklılaştırılmış olmaktadır.

Yahyâ b. Hüseyin'in imâmet anlayışında, nas ve tayin düşüncesi açısından önem arz eden diğer bir husus da Ali, Hasan ve Hüseyin'in ardından kimin imam olacağıdır. Ona göre, Hasan ve Hüseyin'in ardından gelecek olan imam, onların yolundan giden, o ikisi gibi, verâ ve takva sahibi, saf ve temiz, Allah'ın emirlerini yerine getirmek için mücadele eden, dünya hayatından uzaklaşan ve zühdü tercih eden, âlim, cesaretli, cömert, halkına karşı merhametli, hoşgörülü, şefkatli, eşitliği önceleyen, kendisine danışılan, Allah'ın hükümleri dışında hükmetmeyen, şöhreti bilinen, müçtehit, zalimler için korkutucu, mü'minler için mü'min, fasıklara iman etmeyen, fasıkların taleplerinin tersini isteyen, onlara muhalefet eden, kötülüklerden uzak duran, iftiraları yasaklayan, Allah'ın taatlerini yaymak için ölümüne ileri atılan, Allah'ın emirlerinden alıkoyanlarla mücadele eden, ihmalkâr olmayan gibi vasıflara sahiptir. İlmî anlamda yetkinliği ise, ifade yeteneği gelişmiş, sorulara cevap verebilme, Kur'an'ı anlamada ve diğer meselelerde titiz davranmadan ibarettir.⁵⁵

İmâmetin geçerli olması için imamda bulunması gereken vasıfları ortaya koyan Yahyâ b. Hüseyin, kendi döneminde Zeydîlerin devlet tecrübesi kazanmasından olsa gerek, imamın, Allah'ın hükmü dışında belirlenmesine karşı çıktığını belirtmiştik. O, bu konuda ilk olarak imamın icma ile belirlenmesi gerektiğine inananları eleştirir. Ona göre, imamı insanların belirlediğini söyleyenler cahil kimselerdendir.⁵⁶ Aksine imam, yalnızca Allah'ın hükmüyle belirlenir. Allah'ın hükmüyle imâmet görevi ihsan edilir. Nebîler, Allah'ın kullarına ihsandır. Uyarması için Allah göndermiştir. Vasîler de nebi

⁵³ Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak, "Cevâbü Mes'eleti'n-Nübüvve ve'l-İmâme", *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli (Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 428.

⁵⁴ Hâdî İlelhak, "Cevâbü Mes'eleti'n-Nübüvve ve'l-İmâme", 431.

⁵⁵ Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak, "Kitâbü fihî Ma'rifetullah", *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli (Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 56; Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak, "Mes'eleti' fi'l-İmâmet", *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli (Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 484; Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak, "Cevâbü Mes'âli'l-Hüseyin b. Abdillâh et-Taberî", *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli (Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 537-538; Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak, "Kitâbü's-Siyer", *Kitâbü'l-ahkâm fi beyâni'l-helal ve'l-haram*, nşr. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî el-Hasenî (San'a: Mektebetü Bedr, 1434/2013), 393.

⁵⁶ Hâdî İlelhak, "Kitâbü's-Siyer", 394.

vasiyet edinceye kadar tespit edilemez.⁵⁷ İmam, icma ile belirlenememesinin yanı sıra bir rivayetle ya da bir sözleşme ile de belirlenemez. Ona göre imâmetin ilk şartı Hz. Peygamber'e yakınlıktır. Bu yakınlık da soy anlamında bir yakınlıktır.⁵⁸ İmamı insanların belirlediğini söylemek insanların rızasını ön plana çıkarmaktır. Oysaki Allah'ın belirlediği imama uymak tüm Müslümanlar üzerine farzdır.⁵⁹ Bu hususta Allah'ın dışında başka hüküm koyacak olan yoktur. Buna inanmayan da ahirette yalnızca cehenneme layıktır.⁶⁰ Ali'nin imâmetini Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sözüyle sabit gören Yahyâ b. Hüseyin, bu konuda İmâmiyye Şîası tarafından da öne sürülen ayet ve hadis delillerini sıralar⁶¹ ve bunlara rağmen halen soru soran kişileri cahil olarak nitelendirir.⁶² Bu görüşleriyle Yahyâ b. Hüseyin'in İmâmiyye Şîası'nın imam portresine yakın düşüncelerde olduğu söylenebilir.

Yahyâ b. Hüseyin'e göre Hz. Peygamber'in vefatının ardından ümmet dört fırkaya ayrılmıştır. Her bir fırka da bir diğerini tekfir eder. Yahyâ b. Hüseyin bu fırkaları tek tek açıklar. Bir fırka, Hz. Peygamber'in Ali b. Ebî Tâlib'i imam olarak makamına atadığını açık bir nasla ve ismiyle onu belirlediğini, onu teşvik ettiğini ve ona itaati zorunlu tuttuğunu söyler. Bir diğer fırka Ali b. Ebî Tâlib'e Hz. Peygamber'in imâ ile işaret ettiğini, Ali ile ilgili sözler söylediğini, birçok delille delillendirerek, Ali'nin imâmeti hak ettiğini söyler. Diğer fırka da, "Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'e namaz kıldırıldı. Namaz da dinin direğidir. Böylelikle Hz. Peygamber, Ebû Bekir'i seçmiştir. Çünkü namaz için onu seçmesi diğer insanlardan hayırlı olduğunu gösterir." demek suretiyle Ebû Bekir'in imâmetini kabul etmiştir. İnsanların çoğunluğunu oluşturan bir diğer fırka da bu rivayetlerin dışında kalarak Hz. Peygamber'in kimseyi atamadığını söyler. Hz. Peygamber kimseyi arkasında vasî olarak bırakmamıştır. Namaz kıldırması için de kimseyi tayin etmemiştir. Hz. Peygamber, insanları, aralarından en faziletli, en saygılı ve Allah'tan ve Peygamber'den gelenlerin bilmede en bilgisini seçmeleri konusunda serbest bırakmıştır. Onlar, Hz. Peygamber'in, "Bana sizden en sevgili olanı ve sizin için en uygun olanı seçersiniz." diyerek insanlara seçim yapmalarını söylediğini iddia ederler. Bu konuda da Hz. Peygamber'e hadisler isnad edilir. Ardından da ümmetin maslahatı gereği Ebû Bekir'in evlâ olduğuna karar verirler. Bu dört fırkanın Hz. Peygamber'in ardından ihtilafa düştüklerini ifade eden Yahyâ b. Hüseyin, Ebû Bekir'in seçim yoluyla imâmete geldiği görüşünü eleştirir.⁶³

Ebû Bekir'in ardından Ömer'in hilafete geliş şekli de Yahyâ b. Hüseyin tarafından eleştirilir. Ebû Bekir'in Ömer'i halef bıraktığını söyleyenler, Hz. Muhammed'in, bir imama işaret etmediğini, açıktan veya imâ yoluyla imam tayin etmediğini söylemeleriyle çelişmektedir. Ebû Bekir'in, Ömer'i tayin etmesi, bir imam tayin

⁵⁷ Hâdî İlelhak, "Cevâbü Mes'eleti'n-Nübüvve ve'l-İmâme", 428.

⁵⁸ Hâdî İlelhak, "Cevâbü Mesâilî'l-Hüseyin b. Abdillâh et-Taberî", 537.

⁵⁹ Hâdî İlelhak, "Kitâbü's-Siyer", 395.

⁶⁰ Hâdî İlelhak, "Cevâbü Mes'eleti'n-Nübüvve ve'l-İmâme", 434; Hâdî İlelhak, "Kitâbü's-Siyer", 396.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi ve kullanılan ayet ve hadis delilleri için bk. Çetin, *Erken Dönem Zeydilik'te Nas ve Tayin Düşüncesi*, 80-97.

⁶² Hâdî İlelhak, "Kitâbü fihî Ma'rifetullah", 53-54.

⁶³ Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin Hâdî İlelhak, "Fî tesbîti'l-İmâme", *Kitâbü'l-müntehab ve yelîhi eydan kitâbu'l-fünûn* (San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1414/1993), 494-497.

etmeyen Hz. Peygamber'e muhalif bir tavidir. Bu tavır, Hz. Muhammed'in uygulamalarında yer bulamadığı için de geçersizdir. Ömer de vefatından önce ardından halife olacak kişinin belirlenmesini şûraya bırakmıştır. Bu altı kişilik şûra heyetinin ise Hz. Muhammed'in ashabından en hayırlı kişilerden oldukları söylenmiştir. Ebû Bekir ve Ömer'in hilafete geliş şekillerini eleştiren Yahyâ b. Hüseyin, böylelikle Ali'nin Hz. Peygamber'in ardından hilafete en layık kişi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çünkü Ali, ne icma ne de şûra ile imam olmuş, bizzat Hz. Peygamber'e olan yakınlığı, Allah'ın hükmü ve Peygamber'in de ona işaret eden vasıfları zikretmesiyle imam olmuştur. Allah'ın hükmünün her şeyin üstünde yer alması da Ali'nin imâmetinin meşruiyetinin kanıtı niteliğindedir. Bu fikirlerinden yola çıkarak Yahyâ b. Hüseyin'in İmâmiyye'de olduğu gibi isim olarak bizzat Allah tarafından belirlenen ve masum olduğuna inanılan bir imam anlayışından ziyade vasıfları belirlenmiş bir imam anlayışına sahip olduğu söylenebilir. Bu görüşleri ile de İmâmiyye çizgisine kısmen çok yakın görüşlere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Şîa'nın imâmet öğretisinin temelinde yer alan nas ve tayin anlayışı, onu diğer mezheplerden ayıran en temel düşüncelerden biridir. İlk defa Ca'fer es-Sâdık'ın ilmî çevresinde yer alan Hişâm b. Hakem'in kelmâ tartışmalarında konu ettiği nas ve tayin anlayışı, sistematikleşerek İmâmiyye Şîası'nın imâmet öğretisinin temeli haline gelmiştir. Özelden İmâmiyye Şîası'nın, genelde Şîîliğin imâmet görüşünün temeli kabul edilen nas ve tayin anlayışının Şîî bir fırka olarak kabul edilen Zeydiyye'de var olup olmadığı, var ise ne ölçüde var olduğuna odaklanan çalışmamız, konunun erken dönem Zeydî çevrelerdeki tezahürlerine odaklanmıştır. Zeyd b. Ali'ye nispet edilen eserlerde Zeyd'in, Ehl-i beyt'in üstünlüğünü ortaya koyma çabası dikkat çekmekte, Ali ve soyunun imâmete layık olduğu vurgulanmaktadır. Fakat henüz çok erken dönemlere ait bu düşüncelerin kendisinden çok sonraları kaleme alınmış olma ihtimali nedeniyle bu eserlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Dahası sonraki dönem Zeydîlerinin mezhebin görüşlerini daha erken dönemlere götürme çabaları da Zeyd'e geç dönem fikirlerinin nispet edilme ihtimalini artırmaktadır.

Yazdığı eserlerle Zeydiyye'nin kurumsallaşmasında büyük öneme sahip olan Kâsım er-Ressî'nin imâmetle ilgili görüşleri ise Zeyd b. Ali'nin görüşlerine nispetle daha kolay tespit edilebilmektedir. O, imâmette nas ve tayinin bulunduğunu net bir şekilde ifade etmemiştir. Fakat eserlerinde, imamın Allah tarafından belirlenmesinin gerekliliğini sık sık vurguladığı dikkat çeker. Ebû Bekir ve Ömer'in imâmete geliş şekillerini de eleştirmiştir. er-Ressî'nin doğrudan ifade etmeye çekindiği bu fikirlerin temelinde dönemin siyasî atmosferinin büyük rolü olduğunu düşünmekteyiz. Abbasî Devleti'nin İmâmîler tarafından imam olarak kabul edilen şahıslara yönelik baskıcı tutumları ve hatta onları hapisle cezalandırması, bu dönemde soya dayalı imâmet görüşlerinin ifade edilmesini zorlaştırmış olsa gerektir. Fakat Yahyâ b. Hüseyin'in dönemine gelindiğinde Zeydiyye, devletleşme tecrübesi yaşamıştır. Yemen'de Zeydî fikirlerle bir iktidar tesis eden Yahyâ'nın daha özgür bir ortamda dile getirdiği

fikirlerde nas ve tayin anlayışı daha net bir şekilde görülmektedir. Ayrıca bu dönem imâmette nas ve tayin anlayışının da imâmiyye tarafından daha sistematik bir hâl aldığı ve fırkanın ana meselelerinden biri haline geldiği döneme tekabül etmektedir. Yahyâ b. Hüseyin'in de imâmiyye ile yakın anlayışa yaklaşmasının bu dönemde olması tesadüf değildir. Bu bağlamda Yahyâ'nın, her ne kadar imâmiyye'de olduğu gibi imamın ismen belirlenen masum bir şahsa delalet ettiği görüşüne sahip olmasa da devlet tecrübesinin getirdiği yeni durumlar karşısında bu görüşlere kısmen yaklaşmış olması anlaşılır bir husustur.

Sonuç olarak her fikrî oluşumda olduğu gibi Zeydî düşünce de zamanla değişimlere maruz kalmıştır. Özellikle devletleşme tecrübesinin yaşanması, siyasî gayeleri de görüşlere dahil etmiş, imâmet anlayışı da bundan nasibini almıştır. Allah tarafından belirlenen ve devleti yöneten imamın otoritesi her alanda tanınır hale gelmiştir. Neticede mezheplerin kendilerine nispet edilen görüşlerinin zaman içerisinde şahıslar ve siyasetin etkisiyle değişebildiği, bu hareketlerin tek tip yapılar olarak sunulmasının doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Alevî, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Abbasî el-. *Sîretü'l-Hâdî ile'l-Hak Yahyâ b. Hüseyin*. nşr. Süheyl Zekkar. Beyrut, 1972.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*. Ankara: TDV, 2. Basım, 2018.
- Çetin, Esmâ. *Erken Dönem Zeydîlik'te Nas ve Tayin Düşüncesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Zeyd Hayatı, Fikirleri ve Çağı*. çev. Salih Parlak - Ahmet Karababa. İstanbul: Şafak Yayınları, 1993.
- Ekva, İsmail b. Ali. *Zeydiyye: Neş'etühâ ve mu'tekadâtühâ*. San'a, 3. Basım, 1428/2007.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Gökalp, Yusuf. *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 55-93.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin. "Cevâbü Mesâilî'l-Hüseyin b. Abdillâh et-Taberî". *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*. nşr. Abdullâh b. Muhammed eş-Şazeli. Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin. "Cevâbü Mes'eleti'n-Nübüvve ve'l-İmâme". *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*. nşr. Abdullâh

- b. Muhammed eş-Şazelî. Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Hüseyin. "Fî tesbîti'l-imâme". *Kitâbü'l-müntehab ve yelîhi eydan kitâbu'l-fünûn*. San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1414/1993.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Hüseyin. "Kitâbü fîhi Ma'rifetullah". *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*. nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazelî. Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Hüseyin. "Kitâbü Usûlü'd-Din". *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*. nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazelî. Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Hüseyin. *Kitâbü'l-müntehab ve yelîhi eydan kitâbu'l-fünûn*. San'a: Darû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1414/1993.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Hüseyin. "Kitâbü's-Siyer". *Kitâbü'l-ahkâm fi beyâni'l-helal ve'l-haram*. nşr. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî el-Hasenî. San'a: Mektebetü Bedr, 1434/2013.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Hüseyin. "Mes'eletü fi'l-imâmet". *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*. nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazelî. Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Hâdî İlelhak, Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Hüseyin. "Tesbîtü İmâmeti Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebi Talib". *Mecmû' resâil el-İmam Hâdî-İlelhak el-Kavîm Yahyâ b. Hüseyin*. nşr. Abdullah b. Muhammed eş-Şazelî. Sa'de: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Hakyemez, Cemil. *İmâmiyye Şîası ve Temel Kavramları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hatîb, Salih Ahmed. *el-İmam Zeyd b. Ali el-müftera aleyh*. Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1404/1984.
- Hodgson, Marshall G. S. "Erken Dönem Şîası Nasıl Mezhebe Dönüştü?" çev. Sıddık Korkmaz. *İSTEM* 18 (2011), 289-311.
- İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Darû'l-ma'rife, 1415/1994.
- Kâsım b. İbrahim, Ebû Muhammed b. İsmail er-Ressî el-Alevî. "el-İmâme". *Mecmû' Kütüb ve resâil el-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*. nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban. San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002.
- Kâsım b. İbrahim, Ebû Muhammed b. İsmail er-Ressî el-Alevî. "er-Reddü ale'r-Revâfid min Ehl'i-Ğuluvv". *Mecmû' Kütüb ve resâil el-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*. nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban. San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002.
- Kâsım b. İbrahim, Ebû Muhammed b. İsmâil er-Ressî el-Alevî. "er-Reddü ale'r-Râfida". *Mecmû' Kütüb ve resâil el-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*. nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban. San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002.
- Kâsım b. İbrahim, Ebû Muhammed b. İsmail er-Ressî el-Alevî. "Fusûlu'n fi't-Tevhid". *Mecmû' Kütüb ve resâil el-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*. nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban. San'a: Dârû'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002.

- Kâsım b. İbrahim, Ebû Muhammed b. İsmail er-Ressî el-Alevî. "Mesâilü'l-Kâsım". *Mecmû' Kütüb ve resâilü'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*. nşr. Abdülkerim Ahmed Cedban. San'a: Dârü'l Hikmeti'l-Yemaniyye, 1422/2002.
- Korkmaz, Sıddık. *Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Madelung, Wilferd. "İmam Kâsım b. İbrahim ve Mu'tezillik". çev. Mehmet Ümit. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 394-406.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. "İmâmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/201-203. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Subhi, Ahmed Mahmûd. *Fî İlmî'l-ke'lâm: Zeydiyye*. Kahire: ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabî, 2. Basım, 1404/1984.
- Şami, Abdülemir. *Tarihü'l-fırkati'z-zeydiyye beyne'l-karneyni's-sani ve's-salise li'l-hicre*. Bağdat: Vizaretü't-Türâs, 1394/1974.
- Şâmî, Cemal. *İmam Zeyd b. Ali Hayatihi ve Fikhîhi ve Te'sîrihi*, 2014.
- Şehrestânî, Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl*. nşr. Emîr Ali Mühennâ. Beyrut: Darû'l-ma'rife, 3. Basım, 1414/1993.
- Ümit, Mehmet. "el-Hâdî ile'l-Hak ve Usûlü'd-Din Adlı Risalesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2007), 119-141.
- Ümit, Mehmet. "Kâsım Ressî ve Mecmû' Kütüb ve Resâil'i". *İslamî İlimler Dergisi* 1-2 (2009), 241-256.
- Ümit, Mehmet. "Zeydiyye Mezhebi'nde Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Kerbelâ". *İlahiyat Akademi Araştırma Dergisi* 5 (2007), 129-146.
- Yaşaroğlu, Hasan. "Zeydiyye'nin İmâmet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 113-132.
- Zeyd b. Ali. "Cevâbü Zeyd b. Ali alâ Vâsıl b. Atâ fi'l-İmâme". *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*. nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî ". Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- Zeyd b. Ali. "Kitâbü's- Safve". *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*. nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî ". Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- Zeyd b. Ali. "Kitâbü Tesbîti'l-imâme". *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*. nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî ". Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- Zeyd b. Ali. "Kitâbü Tesbîti'l-vasıyye". *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*. nşr. "İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî ". Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- Zeyd b. Ali. *Mecmû' kütüb ve resâil el-İmamü'l-A'zam Emirü'l-mü'minin Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib*. nşr. İbrahim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî. Sa'de: Merkez-i Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1422/2002.

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

Şiî Düşüncenin Hâkimiyetindeki İran'da Tefsîr Eğitimi: Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsîr Bölümü Örneği

*Tafsir Education in Iran Dominated by Shiite Thought: An Example of the Tafsir Department of the
Faculty of Theology of the University of Tehran*

Mehmet Beşir ERGİN

Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Res.Assist., Marmara University, Faculty of Theology, İstanbul/TURKEY
besirah1958@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0103-3595>

Harun ASLAN

Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Res.Assist., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Kırşehir /TURKEY
harunilahiyat04@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-1444-7607>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu çalışma, 28-30 Mayıs 2021 tarihlerinde Artuklu Üniversitesi tarafından Mardin'de düzenlenen "İslam Dünyasında Üniversiteler ve İslami İlimler Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan "İran'da İlahiyat Fakülteleri: Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Üzerine Bir Analiz" isimli tebliğin bir bölümünün geliştirilerek makaleye dönüştürülmüş halidir. (This study is the developed of a part of the paper titled "Faculties of Theology in Iran: An Analysis on the Faculty of Theology of Tehran University" presented at the International Symposium on Universities in the Islamic World and Islamic Sciences organized by Artuklu University on May 28-30, 2021 in Mardin.)

Geliş Tarihi / Date Received: 21.11.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1026724>

Atıf/Citation: Ergin, Mehmet Beşir-Aslan, Harun. "Şiî Düşüncenin Hâkimiyetindeki İran'da Tefsîr Eğitimi: Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsîr Bölümü Örneği". *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 167-182. doi: 10.48203/siader.1026724

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

Tafsir education, which is carried out with the aim of understanding and interpreting the Qur'an in today's Islamic countries, is carried out informally within different institutions, as well as officially in higher educational institutions. The Theological faculties are the places where this education is given in universities. The faculties of theology include many disciplines such as fiqh, hadith, kalam, Sufism and so on. The Faculty of Theology of the University of Tehran in Iran, which is the center of Shiite thought, is also one of these institutions. In that faculty, the department of exegesis conducts its educational activities as a separate department along with hadith at the undergraduate level. In the department, the courses of the two fields are taken as a common measure in the first years and are separated according to the tendency of the student in the following years. Compulsory and basic courses are mostly about courses related to the general Islamic disciplines, while specialized and elective courses are aimed at the field. In this context, exegesis courses are intensively processed in the category of specialized courses. In this study, first of all, the general framework of the Faculty of Theology of the University of Tehran, one of the well-established and modern educational institutions of Iran, which is managed under the umbrella of the Shia sect, is focused on; then, the course curriculum in the department of Qur'anic Sciences, which is the basis of the study, is limited to the undergraduate level and is considered in a descriptive way.

Keywords: Exegesis (Tafsîr), Shia, Qur'anic Sciences, Tehran University Faculty of Theology, Curriculum

Öz

Günümüz İslâm ülkelerinde Kur'an'ı anlama ve yorumlama gayretiyle gerçekleştirilen tefsîr eğitimi gayrî resmî olarak farklı kurumlar bünyesinde gerçekleştiği gibi resmî olarak yüksek öğretim kurumlarının uhdesinde de icra edilmektedir. Üniversitelerde bu eğitimin verildiği yerler ise İlahiyat Fakülteleridir. İlahiyat Fakülteleri fıkıh, hadîs, kelâm, tasavvuf ve benzeri birçok disiplini bünyesinde barındırmaktadır. Şîî düşüncenin merkezi olan İnan'daki Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi de bu kurumlardan biridir. Söz konusu fakültede tefsîr bölümü lisans düzeyinde hadîsle birlikte müstakil olarak eğitim faaliyetlerini yürütmektedir. Bölümde iki alana ait dersler ilk senelerde ortak olarak tedris edilirken sonraki yıllarda öğrencinin eğilimine göre birbirinden ayrılmaktadır. Umûmî (Üniversite tarafından Konulan Zorunlu Dersler) ve Pâyê (Temel Dersler) dersleri daha çok İslâmî disiplinlerin geneli ile ilgili dersler hakkında iken, uzmanlık ve seçmeli dersler ise alana yönelik olmaktadır. Bu bağlamda tefsîr dersleri uzmanlık/ihtisâs dersleri kategorisinde yoğun bir şekilde işlenmektedir. Bu çalışmada öncelikle Şia mezhebi çatısı altında yönetilen İnan'ın köklü ve modern eğitim kurumlardan biri olan Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin genel çerçevesi üzerinde durulmakta; ardından çalışmanın ana nîrengini oluşturan Kur'an İlimleri bölümündeki ders müfredatı lisans düzeyi ile sınırlandırılarak tasvîrî bir şekilde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Şia, Kur'an İlimleri, Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Müfredat

Giriş

Hiz. Muhammed'in vefatından sonra başlayan Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyeti çerçevesinde tefsîr eğitimi günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve hala da bu eğitim süreci devam etmektedir. Bu bağlamda Müslüman ülkelerde çeşitli kurum ve

merkezlerde tefsîrle ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Bu ülkelerden biri de Şîî (İsnâaşeriyye) düşüncenin günümüzdeki merkezi olan İran'dır. Tefsîr tadrîsâtı İran'da çeşitli kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Köklü bir ilmî geleneğe sahip olan İran'da tefsîr eğitimi veren kurumlara bakıldığında Şîî düşüncenin bütün yönleriyle ele alındığı havza-i ilmiyyeler, araştırma merkezleri ve üniversiteler bünyesindeki İlahiyat Fakülteleri önümüze çıkmaktadır. Havza-i ilmiyyeler ağırlıklı olarak İsnâaşeriyye paradigmasının daha baskın olduğu Kum şehrinde faaliyet göstermesinin yanı sıra İsfâhân ve Meşhed gibi diğer bölgelerde de eğitim ve öğretimi icra etmektedir. Söz konusu bu medreselerde fıkıh ve hikmet (Hikmet-i Müteâliye) dersleri yoğunlukta olmakla birlikte tefsîr derslerine de ayrıca yer verilmektedir.¹ Bunun yanında Kur'ân ilimleri ile de ilgili birçok araştırma merkezi bulunmaktadır. 1363/1984 yılında Defter-i Teblîgât-i İslâmî Havza-i İlmiyye'ye bağlı olarak faaliyetlerine başlayan Pejûheşgâh-i 'Ulûm ve Ferheng-i İslâmî bu kurumlardan birisidir.² Bünyesinde kelâm, fıkıh, Şia tarihi, Mehdeviyyet (Mehdîlikle ilgili araştırmalar) araştırmaları ve benzeri birçok çalışma grubu muhtevi bu kurum, Kur'ân ve tefsîr alanında ise 'Ulûm-i Kur'ânî, Tefsîr-i Kur'ânî, Ferhengnâme-hâ-yi Kur'ânî ve Dâiretu'l-Maârifhâ-yi Kur'ânî araştırma gruplarını bulundurmaktadır. Söz konusu gruplar çalışmalarında birçok tefsîr, kitap ve makale yayımlamıştır.³

Kum'da tefsîr faaliyetlerini yürüten bir diğer araştırma merkezi ise Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i Vahyânî-yi Maâric'tir. Bünyesinde Kur'ân ve 'İtret (Ehl-i Beyt), 'Ulûm-i Aklî olmak üzere iki alt araştırma merkezi barındıran kurum,⁴ özellikle Kur'ân ve tefsîr sahasında birçok çalışma yürütmektedir. Eserlerin içerik olarak daha çok mehdilik, velâyet ve imâmların görüşü gibi Şîî düşüncenin esâslarını oluşturan meseleler hakkında olduğunu söylemek mümkündür. *Kur'ân ez-Manzar-i İmâm Rızâ (İmâm Rızâ'ya Göre Kur'ân)*, *Tecelliy-i Velâyet der Âye Tathîr (Tathîr Âyetinde Velâyetin Zuhûru)*, *Velâyet der Kur'ân (Kur'ân'da Velâyet)* gibi çalışmalar bu hususu teyid etmektedir.⁵

İran'da tefsîr eğitim ve öğretiminde bulunan ve aynı zamanda Kur'ân ilimleri ile ilgili araştırma yapan önemli kurumlardan birisi ise Yükseköğretim Kurumları bünyesindeki üniversitelerdir. İran'da yüksek din öğretimi üniversitelerdeki İlahiyat Fakültelerinde yürütülmektedir. Dolayısıyla tefsîr eğitimi de bu fakültelerde verilmektedir. İran'da üniversiteler bünyesinde tefsîr eğitimi ilk olarak Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde başlamıştır. Ayrıca daha sonraki yıllarda Kur'ân-ı Kerîm adıyla müstakil üniversiteler de kurulmuştur. Bu üniversitelerden biri de 1361/1982 yılında kurulan ve Merkezi Tahran'da bulunan Maârif İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Üniversitesi'dir.⁶ Lisans 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs, Yüksek Lisans 'Ulûm-i Kur'ânî, 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs doktora düzeyinde Tefsîr-i Tatbîkî-yi Kur'ân alanında eğitim vermektedir.⁷

¹ Vikifıkıh Dânişnâme-i Havza, "Havza-i İlmiyye" (Erişim 18.11.2021).

² Pejûheşgâh-i Ulûm ve Ferheng-i İslâmî, "Muerrefi-yi Pejûheşgâh ve Pejûheşgedehâ" (Erişim 18.11.2021)

³ Pejûheşgâh-i Ulûm ve Ferheng-i İslâmî, "Guruhhâ-yi İlmî" (Erişim 18.11.2021).

⁴ Pejûheşgâh-i Ulûm-i Vahyânî-yi Maâric (İsra), "Pejûheşgede-i Kur'ân ve İtret" (Erişim 18.11.2021).

⁵ Pejûheşgâh-i Ulûm-i Vahyânî-yi Maâric /İsra, "Âsâr" (Erişim 18.11.2021).

⁶ Danişgâh-i Ulûm ve Maârif-i Kur'ân-ı Kerîm, "Muerrefi-yi Danişgâh" (Erişim 18.11.2021).

⁷ Danişgâh-i Ulûm ve Maârif-i Kur'ân-ı Kerîm, "Listi Riştehâ-yi Tahsîlî" (Erişim 18.11.2021).

İran İlahiyat Fakültelerinde tefsîr dersleri lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde hadîs dersleri ile birlikte ele alınmaktadır. Başka bir ifade ile tefsîr alanında ihtisâs yapmak isteyen bir öğrenci tefsîr derslerinin yanı sıra hadîs derslerini de görmektedir. Fakat tefsîr dersleri hadîse nispeten daha ayrıntılı işlenmekte ve müfredat olarak da daha çok yer tutmaktadır. Yüksek lisans ve doktora düzeyinde ise öğrenci bu iki ilimden birini tercih ederek tez çalışmasını yapmaktadır.⁸ Ayrıca tefsîr ile ilgili akademik çalışmalar yürüten birçok dergi aynı zamanda hadîsle ilgili araştırmaları da içermektedir. Söz gelimi bu dergiler *Mutâlaât-i Kur'ân ve Hadîs*, *Mutâlaât-i Tatbîki-yi Kur'ân ve Hadîs* ve *Mutâlaât-i Terceme-i Kur'ân* vb. isimlerle yayın faaliyetlerini yürütmektedir.⁹

Biz de bu çalışmamızda Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki Lisans düzeyinde tefsîr eğitim ve öğretimini müfredat bakımından tasvîrî olarak ele almaya çalışacağız. Bu bağlamda ilk olarak İlahiyat Fakültesinin genel tarihçesinden söz edip, Kur'ân ilimleri ve hadîs bölümündeki tefsîrle ilgili derslerin isimleri ve içeriği hakkındaki bilgileri ele almaya çalışacağız.

1. Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tahran Üniversitesi İran'ın modern anlamındaki ilk üniversitesidir. İçerisinde birçok farklı bölümü barındıran bu üniversite 1313/1934 yılında Aklî ve Naklî İlimler Fakültesi adıyla günümüzdeki İlahiyat ve İslâmî İlimler Fakültesini bünyesine katmıştır. İlk olarak Arap Edebiyatı, Aklî ilimler ve Naklî ilimler olmak üzere üç bölümlle tadrîsata başlayan fakülte, beş yıl boyunca eğitim öğretime devam ettikten sonra 1318/1939 yılında kapatılmıştır. 1321/1942 yılında tekrar eğitime açılarak Aklî ve Naklî ilimler olmak üzere iki bölümlle faaliyetlerini yürütmüştür. Sonraki yıllarda ise Arap Dili ve Edebiyatı, İslâm Kültürü bölümlerini bünyesine katmıştır. 1344/1965 yılında ise Aklî ve Naklî İlimler Fakültesi İlahiyat ve İslami İlimler ismini almıştır.¹⁰ Günümüzde ise Şâfiî Fıkhı, Felsefe ve İslâm Kelâmı, Tarih ve İslâm Milletleri Medeniyeti, Fıkh ve İslâm Hukuku Esâsları, Kur'ân ilimleri ve Hadîs, Dinler ve Uygulamalı İrfân bölümleri ile Din Felsefesi lisansüstü programı ve İlim Tarihi

⁸ Tahran Üniversitesinde yapılan bazı lisansüstü tezlerin listesi için bk. Ma'sume Ebû'l-Fazlî, "el-Buhûsu'l-Kur'âniyye fi câmiât-i Tahran (Utrûhâtu merhaletu'd-doktorâ fi kısmi'l-lügati'l-arabiyye ve âdâbihâ: nemûzecen)", *el-Utrûhâtu'l-ilmiyye fi'd-dirâsâti'l-islâmiyye-dirâsetun mukârinetun beyne'l-âlemi'l-İslâmî ve'l Garb II*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2018), 2/295-300; İran'daki diğer üniversitelerde Kur'ân ve tefsîr alanına kaleme alınan bazı tezler için bk. Seyyide Fâtıma Huseynî Mîrsafi-Ma'suma Sâdât Huseynî Mîrsafi, "el-Utrûhâtu'l-ilmiyye fi'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye fi'l-Cumhuriyyeti'l-İslâmiyyeti'l-İrânîyye", *el-Utrûhâtu'l-ilmiyye fi'd-dirâsâti'l-islâmiyye-Dirâsetun mukârinetun beyne'l-âlemi'l-islâmî ve'l Garb II*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi 2018), 2/303-304.

⁹ Pâyigâh-i Mecellât-i Tehassüsî Nur, "Noormags" (Erişim 18.11.2021).

¹⁰ Bu tarih fakültenin resmî sitesinde 1344/1965 belirtilmesine rağmen Nurullah Kesâyî tarafından 1343/1964 olarak kaydedilmiştir. Bk. Nurullah Kesâyî, "Doktor Tâhirî ve Gurûh-i Edyân ve İrfân Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî", *Tahkikât-i İslâmî* 1 (1370/1990), 41.

Araştırma merkezi ile eğitim-öğretim ve araştırma hayatına devam etmektedir.¹¹ Fakültede 1348/1969-1349/1970 dönemi itibarıyla lisans eğitiminin yanı sıra birçok bölümde yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim vermeye başlanmıştır. Fakültenin kuruluş felsefesinde Şîî mezhebinin diğer İslâm mezhepleri ile ilişkisini tesis etmek olduğu ileri sürülmektedir. Bu minvâl üzere 1329/1950 yılında Şâfiî ve Hanefî fikhî bölümü açılmışsa da çok geçmeden Hanefî Fikhî bölümü kapatılmıştır.¹²

Farklı bölümlerle İslâmî ilimlerde ihtisâslaşmayı amaçlayan bu fakülte aynı zamanda yayın faaliyetlerine de devam etmektedir. Bu minvalde her bölümün kendisine ait dergisi bulunmakta ve bölümle ilgili araştırmalar burada yayımlanmaktadır. Araştırmamızın merkezinde olan tefsîr bölümü ile ilgili de bir dergi bulunmaktadır. Bu dergi Kur'ân ve hadîs araştırmalarını içine alan *Pejûheşhâ-yi Kur'ân ve Hadîs* adı altında 1388/2008 yılında yayın hayatına başlamıştır. Derginin temel amacı günümüzde tartışılan meselelere cevaplar üretme, farklı görüşlerin eleştirisi ve yeni fikirlerin ortaya atılması şeklindedir. Derginin yayın dili Farsça olup İlkbahar-Yaz ve Sonbahar-Kış dönemleri olmak üzere yılda iki kez elektronik ortamda yayımlanmaktadır. Dergi, ISC, SID, NOORMAGS ve MAGIRAN gibi ulusal ve uluslararası veri tabanlarında taranmaktadır. Bu derginin adından da anlaşılacağı üzere Kur'ân ilimleri'nin yanı sıra hadîs ilmiyle ilgili araştırmalar da yapılmaktadır. Dergide yayımlanan makalelere bakıldığında çoğunlukla Şîî âlimlerin eserleri çerçevesinde kaleme alınan mütâlaâlar olduğu görülmektedir.¹³

2. İlahiyat Fakültesinde Lisans Düzeyinde Tefsîr Eğitimi

İlahiyat Fakültesi İlahiyat ilimlerinde uzman yetiştirme misyonu doğrultusunda bölümlere ayrılmıştır. Bu bağlamda tefsîr eğitimi, Kur'ân İlimleri ve Hadîs bölümü bünyesinde verilmektedir. İslâm'ın iki temel kaynağının birlikte ele alındığı bu bölümün gâyesi Kur'ân ve hadîsle ilgili temel kaynakları göstererek bu alan hakkında araştırma ve inceleme yöntemlerini öğretmektir. Bu bağlamda çoğunlukla -ileride zikri geçeceği üzere- Şîî kaynaklar esâs alınmaktadır.

Bu bölümden mezun olanlar İran'daki eğitim kurumlarında, idâri kurumlarda, dînî ve kültürel merkezlerde görev alma imkanına sahip olmaktadır. Ayrıca İslâm İrşâd Bakanlığına bağlı olarak İslâmî Tebliğ kuruluşlarında, Kur'ân araştırma merkezlerinde; dînî, kültürel merkez ve müesseselerde, radyo ve televizyon kurumlarında çalışabilmektedirler.¹⁴

Kur'ân ilimleri ve hadîste yetkin şahsiyetler yetiştirmeyi amaçlayan bölüm, bu doğrultuda bir eğitim müfredatı hazırlamıştır. Buna göre ders müfredatı umûmî, pâye (temel), tahassusî (uzmanlık) ve seçmeli dersler şeklinde kategorize edilmiştir. Bu bölümde hadîs ilmi ile alakalı dersler bulunsa da tefsîr ile ilgili derslere daha fazla yer

¹¹ Bk. Dânişgâh-i Tahran, "Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî" (Erişim 24.03.2021)

¹² Kesâyî, "Doktor Tâhirî ve Gurûh-i Edyân ve İrfân Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî", 40.

¹³ Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî, "Pejûheşhâ-yi Kur'ân ve Hadîs" (Erişim 29.11.2021)

¹⁴ Bk. Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî, "Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs" (Erişim 24.03.2021)

verildiği görülmektedir. Bölümün ders listesini ve kredi miktarını şu şekilde bir tabloda vermek mümkündür.

Ders Türü	Ders Kredisi
Umûmî (Üniversite tarafından Konulan Zorunlu Dersler)	12
Pâye (Temel Dersler)	32
Tahassusî (Uzmanlık Dersleri)	56
Seçmeli Dersler	35
Toplam	135

Tablo 1: Ders Kredileri Çizelgesi

Tablo 1'de de görüldüğü üzere umumî ders listesinde 12 kredi okutulmaktadır. Bunlar *Farsça, İngilizce, Spor, Beden Eğitimi, Aile Bilgisi ve İslâm İnkılâbı* derslerinden oluşmaktadır. Pâye olarak isimlendirilen temel dersler başlığı altında ise *Kur'ân Tercümesi ve Okuma Atölyesi 1-2, Uygulamalı Sarf 1-2, Uygulamalı Nahiv 1-2, Mantık, Kelâm İlmi, İslâm Hukuk Esâsları ve Fıkhın Temel Çerçevesi, İslâm Tarihi, Dinler Tarihi, Kur'ân Öğretim Becerisi, Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve Bilgisayar-Sanal Âlem* gibi daha çok genel içerikli dersler yer almaktadır.¹⁵

Bölümün ana omurgasını oluşturan dersler ise tahassusî (uzmanlık) kategorisi altında verilmektedir. Bu kısımdaki dersler hem hadîs hem de Kur'ân ilimlerini kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Burada hadîs alanına yönelik derslerin isimlerini vermekle yetinilecek, Kur'ân ilimleri bölümündeki dersler üzerinde durulacaktır.

Hadîs bölümü ile ilintili olarak *Hadîs Tarihi, Hadîs Edebiyatı*¹⁶, *Hadîs Usûlü*¹⁷, *Fıkhü'l-Hadîs I-II-III*¹⁸ vb. dersler yer almaktadır. Ayrıca hem hadîs hem de tefsîr alanına yönelik bazı uzmanlık dersleri de vardır. Bunlardan biri *Uzmanlık Dili* dersidir. Bu derste Kur'ân ve hadîs araştırmalarına yönelik akademik İngilizce eğitimi verilmektedir. Bu bağlamda her iki alana yönelik İngilizce metinler okunmakta ve metinler üzerinde tartışmalar yapılmaktadır.¹⁹ Bir diğer ders ise iki dönem halinde okutulan *Uzmanlık Alanına Yönelik Metinlerin Okunması ve Tercümesi* dersidir. Burada alana yönelik Arapça metinlerin tercüme yöntemleri işlenmektedir.²⁰

¹⁵ Vezâret-i 'Ulûm Tahkikât ve Fenâverî, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, (b.y: y.y, 1395/2016), 16-43.

¹⁶ Hadîs Tarihi ve Hadîs Edebiyatı derslerinde temel kaynak bağlamında Mecîd Maârif'in *Târih-i 'umûmî-yi hadîs'i* ve Ahmed Pâkteçî'nin *Târih-i hadîs'i* adlı eserler takip edilmektedir. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 81-87.

¹⁷ Burada ise Şâdî Nefîsî'nin *Dirâyetü'l-hadîs* adlı eseri üzerinden ders etüt edilmektedir. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 88-89.

¹⁸ Abdülhâdî Mes'udî'nin *Reveş-i fehm-i hadîs* isimli eseri takip edilen temel kaynaklar arasında yer almakla birlikte bunun dışında birçok eser daha bulunmaktadır. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 90-95.

¹⁹ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 45-46.

²⁰ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 47-48.

Kur'ân ilimleri ile ilgili ders muhtevalarına geçmeden önce tadrîs edilen kaynaklar hakkında ön bilgi vermek yerinde olacaktır. Derslerde takip edilen kaynaklar çoğunlukla Vezâret-i 'Ulûm, Tahkikât ve Fenâverî (Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı) 'ye bağlı olan Merkez-i Hemâhengî-yi Tevessu-i Pejûheş ve Âmuzeş-i 'Âlî-yi Kur'ânî-yi Kışver²¹ ve Sâzmân-i Mutâlaa ve Tedvîn-i Kutub-i 'Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgahhâ (Semt)²² kurumlarından çıkmaktadır. Ayrıca söz konusu kurumların gözetiminde yayınlanan eserler aslî kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu kurum çatısı altında neşredilen eserler ders adı ve içeriğiyle uyumlu olarak telif edilmektedir.

2.1. Kur'ân İlimleri Ders Müfredatı

Daha önce ifade edildiği üzere ders müfredatı dört kısım halinde düzenlenmiştir. Bunlar arasında bulunan uzmanlık derslerinde doğrudan Şîî düşüncesi ile ilintili olan dersler de okutulmaktadır. Bu derslerin başında Hz. Ali'ye nispet edilen *Nehcü'l-Belâga* eseri ile müsemma olan *Nehcü'l-Belâga'ya Giriş*²³ dersi gelmektedir. Burada asıl olarak Şerîf er-Râdî (ö. 406/1015) tarafından derlenen ve Hz. Ali'ye ait olduğu iddia edilen içinde hutbeler, hitâbeler, emir-nâmeler, resmî ve özel mektuplar, öğütler ve vecizelerin yer aldığı eser işlenmektedir.²⁴ Ayrıca *Ziyârât-i Me'sûre*, *Duâlar ve Sahîfe-i Seccâdiye'ye Giriş*²⁵ derslerinde de İmâmiyye ekolü tarafından sistematize edilen ve mezhebin temel yapı taşları arasında yer alan Hz. Ali başta olmak üzere diğer imâmzâdelerden nakledilen duâların yer aldığı kaynaklar da takip edilmektedir.²⁶

Diğer taraftan uzmanlık (tahassusî) dersleri içerisinde her ne kadar doğrudan Şîa mezhebinde temel kaynak olarak kabul edilen yukarıda bahsi geçen eserler okutulsa da ağırlıklı olarak Kur'ân ve tefsîr ilmî ile ilişkili dersler üzerinde durulmaktadır. Bu dersler uzmanlık (tahassusî) ve seçmeli dersler başlığı altında verilmektedir.

²¹ Söz konusu kurum hakkında daha geniş bilgi için Bk. Vezâret-i 'Ulûm, "Merkez-i Hemâhengî-yi Tevessu-i Pejûheş ve Âmuzeş-i 'Âlî-yi Kur'ânî-yi Kışver" (Erişim 06.04.2021).

²² Vezâret-i 'Ulûm, Tahkikât ve Fenâverî (Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı) bünyesinde faaliyetlerini yürüten bu kurum, özellikle sosyal bilimler ve İslâmî alanlarda kitap basım ve benzeri farklı görevleri yerine getirmektedir. Kurum hakkında daha detaylı bilgi için Bk. Vezâret-i 'Ulûm, "Tarihçe-i Semt" (Erişim 06.04.2021).

²³ Bu derste takip edilen eserler arasında Murtazâ Mutahharî'nin *Seyrî der nehci'l-belâga* adlı kitabı zikredilebilir. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 96-97.

²⁴ Bk. İsmail Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/538-540.

²⁵ Muhammed Muhammedî Rey Şehrî, *Nehcü'd-dua'sı* okutulmaktadır. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 98-99.

²⁶ Temel dersler başlığı altında Belâgat 1-2 dersleri de verilmektedir. Bu ders bağlamında Şîî kaynakların yanı sıra Modern dönem Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından telif edilmiş eserler de takip edilmektedir. Mısırlı âlim Ahmed Hâşimî'nin *Cevâhuru'l-belâga'sı* bunlar arasındadır. Sünnî kaynaklara yer verilmekle birlikte Şîî kaynaklar daha çoktur. Örnek eserler için bkz. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 76-80.

2.1.1. Uzmanlık (Tahassusî) Dersleri

• Kur'ân Müfredatı

Bu derste Kur'ân kavramlarına ait kaynaklara nasıl inileceğine dair yöntem öğretilmektedir. Bu bağlamda iştikâk ve türevleri, garibu'l-Kur'ân, lafzî-manevî iştirâk, furûku'l-lugaviyye, ezdâd, vücûh ve tazmîn konularının yanı sıra Kur'ân'da geçen kelimelerin nüzûl dönemindeki Arap kültürü ile irtibatı ve siyâk gibi konular da irdelenmektedir. Ayrıca Kur'ân'daki kavramlara yönelik yazılan kaynaklar da tanıtılmaktadır.²⁷ Derste tâkip edilen temel eser ise Merkez-i Hemâhengî-yi Tevessu-i Pejûheş ve Âmuzeş-i Âlî-yi Kur'ânî-yi Kîşver tarafından hazırlanan *Müfredât-ı Kur'ân*'dir.²⁸

• 'Ulûmu'l-Kur'ân I-IV

Dört dönemden oluşan bu dersin birinci döneminde Kur'ân hakkındaki temel bilgiler kapsamında; sûre, cüz, vahiy ve çeşitleri, nüzûl bağlamında ilk ve son inen sûre(ler) ve âyet(ler)²⁹; ikinci döneminde Kur'ân'ın i'câzı ve tahrîfi birçok boyutu ile birlikte ele alınmaktadır.³⁰ Üçüncü dönemde ise mekkî-medenî, nâsîh-mensûh, esbâbu'n-nüzûl ve muhkem-müteşâbih konuları işlenmektedir. Bu dersin son aşaması olan dördüncü dönemde ise daha çok fıkıh usûlü ile ilişkili olan âmm- hâs, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen, mefhûm-mantûk ve kısımları gibi hususlar üzerinde tafsilatlı bir şekilde durulmaktadır. 'Ulûmu'l-Kur'ân dersinin ilk üç aşamasında Muhammed Ma'rîfet'in *'Ulûmu'l-Kur'ân*³¹ isimli eseri esâs alınırken; 'Ulûmu'l-Kur'ân IV dersinde ise Merkez-i Hemâhengî'nin *Delâlethâ-yi Kur'ân-ı Kerîm* isimli eseri takip edilmektedir.³²

• Kur'ân'ın Yazımı ve Kırâatler Tarihi (Kur'ân Tarihi)

Bu derste peygamberin tebliğ ve öğretim metodu, Kur'ân'ın nebevî döneminde cem' ve tedvîni, dört halîfe döneminde cem', resmî'l-mushaf, Kur'ân'ın noktalanması, Kur'ân'ın sûre ve âyetlere göre taksimi, kırâatlerde ihtilâfın zuhûru, yedi kurrâ, yedi kırâat, Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olması, Kur'ân'ın yazım adâbı ve mushaf haline getirilmesi ve dünyadaki meşhur mushaf lar gibi konular ele alınmaktadır. Âyetullah Hûi-Seyyid Ebû'l-Kasım'ın *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* ve Muhammed Hâdî Ma'rîfet'in *Târîh-i Kur'ân* isimli eserler ders kaynakları olarak kullanılmaktadır.³³

• Kur'ân Tefsîri Kaynaklarını Tanıma

²⁷ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 51.

²⁸ Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 51.

²⁹ Ulûmu'l-Kur'ân I olarak adlandırılan bu derste üzerinde etüt edilen temel materyaller arasında Muhammed Bâkır Hüccetî'nin *Pejûheşî der târih-i Kur'ân-ı Kerîm*'i, Muhammed Hâdî Ma'rîfet'in *Ulumu'l-Kur'ân*'ı, Ebû'l-Fazl Mîr Muhammedî Zenedî'nin *Târîh ve ulûm-i Kur'ân*'ı yer almaktadır. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 53-54.

³⁰ Aslı kaynaklar arasında Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin *İ'câz-i Kur'ân*'ı, Muhammed Ma'rîfet'in *'Ulûm-i Kur'ân*'ı, Rızâ Müeddeb'in *İ'câz-i Kur'ân der nazar-ı Ehl-i Beyt* ve Abdullah Cevâd Âmilî'nin *Nezâhet-i Kur'ân ez tahrîf* adlı eserleri yer almaktadır. Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 55.

³¹ Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 57.

³² Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Tahkîkât ve Fenâverî, Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 59-60.

³³ Bk. Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 61-62.

Bu derste ekol kavramının kavramsal çerçevesi, tefsîr çeşitleri, Şîf tefsîrlerden Muhammed Hüseyin b. Ali el-Askerî (ö. 260/874), Furât el-Kûfî (ö. 310/922), Ayyâşî (ö. 320/932), Kummî (ö.329/941), Tûsî (ö. 460/1067), Tabersî (ö. 548/1154), Sâfî (ö. 1090/1679), Tabâtabâî (ö. 1981), Mekârim Şîrâzî'nin tefsîri, konulu tefsîr babından olarak Seyyid Muhammed Bakır Sadr'ın *Medresetü'l-Kur'âniyye*, Cafer Sübhani'nin *Menşûr-i câvid*, Nâsır Mekârim'in *Peyâm-i Kur'ân* ve Muhammed Takî Misbâh Yezdî'nin *Maârif-i Kur'ân*'i genel hatlarıyla tanıtılmaktadır. Ehl-i Sünnet tefsîr külliyyatından da Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtih*'i, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Ruhû'l-meânî*'si ve Seyyid Kutub'un (ö. 1966) *fi Zilâli'l-Kurân* gibi temel tefsîr eserleri incelenmeye tabi tutulurken konulu tefsîr olarak ise Semî 'Âtîf Zeyn'in *et-Tefsîru'l-mevzû' li'l-Kur'âni'l-Kerîm* ve Mustafa Müslim'in editörlüğünde hazırlanan *et-Tefsîru'l-mevzû' li's-süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eser üzerinde durulmaktadır. Bu derste takip edilen kaynaklar arasında Rızâ Üstâdî'nin *Âşinâyî bâ Tefâsîr-i Kur'ân-i Mecîd ve Müfessirân*, Receb Alî Mazlûmî'nin *Tefsîr-i Şîa ve Tefsîr Nivisân-i ân Mekteb*, Muhammed Hâdî Ma'rifet'in *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Sevbihi'l-Kaşîb*, Ali Ekber Bâbâî'nin *Mekâtib-i tefsîrî* ve Muhammed Hüseyin Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* isimli eserleri zikredilebilir.³⁴

- **Kur'ân-ı Kerîm Tefsîrinin Kaideleri**

Merkez-i Hemâhengî'nin *Usûl ve Mukâddimât-i Tefsîr*³⁵ adıyla yayımladığı eser esâs alınarak tedarik edilen bu ders, üç bölüm halinde işlenmektedir. Dersin girizgâhında tefsîr, te'vîl, rivâyet-dirâyet tefsîri, temel, asl ve kâide kavramları ele alınmakta; akabinde Kur'ân tefsîrinin temellerinin açıklanması adlı üst başlıkta Kur'ân metninin vahiy oluşu, tertîbi, Kur'ân sûre ve âyetlerinin yapısı, kelâmullah, Kur'ân ve kırâat ayrımı, Kur'ân'ın muhatapları, herkes için anlaşılır olması ve siyâk gibi benzeri konular irdelenmektedir. Kur'ân tefsîrinin kâidelerinin açıklanması başlığı altında ise sahih tefsîri seçmek için siyâkta bulunan karîne ve şevâhidleri göz önünde bulundurma, sahih rivâyet tefsîrini dirâyet(memdûh)'e tercih etme, Kur'ân âyetlerini bazı yönleri ile takyidden kaçınma, âyetlerin tefsîrini meşhur tefsîrlerdeki yorumlarla sınırlandırmama, Kur'ân'ın işârî ve bâtinî tefsîrlerinde zâhir-bâtın çizgisini koruma, isrâiliyyât vb. hususların Kur'ân tefsîrine konulmasından kaçınma gibi daha birçok konu zikri geçen başlık altında işlenmektedir.³⁶

- **Kur'ân Tefsîri I-II-III**

Üç dönemde okutulan bu dersin ilk döneminde Tahrîm'den Mücâdele'ye, ikinci döneminde Hadîd'ten Kamer'e kadarki sûreler genel hatlarıyla işlenirken üçüncü dönemde ise Necm sûresinden Kâf sûresine kadarki sûreler garip lafızlar, belâgî ve edebî nükteler ve çıkarılması gereken dersler yönünden incelenmektedir. Burada Merkez-i Hemâhengî'nin *Mushaf-i Âmuzeşî Hizb-i Mufassal* adlı kaynak takip edilmektedir.³⁷

- **Konulu/Temâtik/Mevzû'î Tefsîr I-II**

³⁴ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 63-65.

³⁵ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 66.

³⁶ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 66-67.

³⁷ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 68-70.

Hüseyin Murâdî Zencânî ve Muhammed Ali Lisânî tarafından kaleme alınan *Reveş-i Tahkîk-i Mevzû'î der Kur'ân-i Kerîm* adlı kitabın kaynak olarak alındığı bu ders iki dönemden oluşmaktadır. Konulu Tefsîr I'de konunun teorik boyutu ele alınırken ikinci dönemde ise daha çok âyetler üzerinden okumalar yapılmaktadır. Söz gelimi ilgili dersin ikinci döneminde sekiz konu üzerinde durulmuş, ilgili her bir konu ise iki oturum şeklinde düzenlenmiştir. Bu derste ele alınan konular arasında “Kur'ân'da Şerh-u Sadr”, “Kur'ân'da İbtîlâ”, “Kur'ân'da Tefekkür”, “Kur'ân'da Tuğyan ve Tâğût” ve “Kur'ân'da Hz. Âdem kıssası” ve benzeri konular zikredilebilir.³⁸

- **Belâgat İlmi ve Kur'ân'ın Kerîm'in Estetiği I-II**

İki dönem halinde okutulan bu dersin ilk döneminde Arap dilinin nüzûl öncesi ve sonrasındaki durumu, belâgat kavramının ilgili kaynaklar ışığında kavramsal çerçevesi işlenmekte; ardından belâgat meânî, beyân ve bedî' şeklinde klasik taksim üzerinden üç ana başlığa ayrıldıktan sonra kelâm, haber, inşâ, müsned, müsned ileyh, itlâk, takyîd, kasr, fasl, vasl, icâz, müsâvât, itnâb, teşbih, istiâre ve kinâye gibi belâgatın temel konuları ele alınmaktadır. Dersin ikinci döneminde ise daha çok Kur'ân özelinde tekrarlar, müşâkele, iştikâk, fasılalar ve leffü neşr gibi belâgat konuları üzerinde durulmaktadır. Burada kâhir ekseriyetle modern dönemde telif edilen belâgat eserleri takip edilmektedir. Ahmed Hâşimî'nin *Cevâhirü'l-Belâğâ'sı*, Seyyid İbrâhîm Dîbâcî'nin *Bidâyetü'l-Belâğâ'sı*, Yedullâh Nusayriyyân'ın *'Ulûm-i Belâgat ve İcâz-i Kur'ân'ı* ve Emîr el-Emînî'nin *Tehzîbu Cevâhiri'l-Belâğâ'sı* üzerinde etüt edilen eserlerdir.³⁹

2.1.2. Seçmeli Dersler

- **Batı'da Kur'ân Araştırmalarının Seyri ve Oryantalizm Tarihi**

Târih-i İstîsrâk ve Seyr-i Tatavvur-i Mutâlâ'ât-i Kur'ânî der Ğarb adlı kaynağın baz alındığı bu derste istîsrâk kavramının genel çerçevesi üzerinde durulduktan sonra siyâsî, dînî, iktisâdî ve ilmî açıdan oryantlizmin tarihsel arka planı incelenmektedir. Oryantalistlerin araştırmalarında kullandıkları yöntemler, kadın ve cihâd gibi konularda oryantlizmin fikirleri konu edilmektedir.⁴⁰

- **Kur'ân-ı Kerîm'in Yapısal Tefsîri**

'Ulûmu'l-Kur'ân özelinde sûrelerin başı ve sonu arasındaki münâsebeti ve özellikleri, sûrelerin tanıtımı, Hz. Peygamber'in ve Ehl-i Beyt'in sîretinde sûrenin yeri ve önemi, İslâm fihhında sûre ile ilintili hükümler, sûrelerin tümünün taksîmâtı, birbirleri ile olan benzerliği, içeriği ve yapısı üzerinde durulmakta son olarak seçilen bazı sûreler üzerinde detaylı bir şekilde durulmaktadır. Burada da yine aslî kaynak olarak Merkez-i Hemâhengî tarafından basılan *Tefsîr-i Sâhtârî-yi Kur'ân-i Kerîm* isimli eser okutulmaktadır. Bu dersteki tâlî kaynaklar içerisinde Şîî eserler büyük bir yer tutsa da Sünnî literatüre de yer verilmiştir.⁴¹

- **Semantik I-II**

³⁸ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 75.

³⁹ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 76-80.

⁴⁰ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 101-102.

⁴¹ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 103-104.

Arapçada “İlmu’d-Delâle” Farsça’da ise “Manâşinâsî” olarak isimlendirilen bu ders iki dönemden oluşmaktadır. Delâlet ilmi I’de kelime ve cümle düzeyinde anlam ilişkileri olmak üzere iki başlık altında delâlet, dâl, medlûl, eşanlamlılar, farklı manaya sahip kelimeler, zıt anlamlılar ve benzeri konular ele alınırken dersin devamı olan ikinci dönemde ise mana ve mananın değişimi başlığı altında istiâre, i’câz, anlam genişlemesi, anlam daralması; lafzın değişimi başlığı altında mananın değişim değişmemesi gibi konular ele alınmaktadır. Bu dersin son aşamasında ise konu bağlamında tatbikî örnekler üzerinde durulmaktadır. Bu dersin her iki döneminde de aslî kaynak olarak Merkez-i Hemâhengî’nin *Manâşinâsî* adlı kitap esâs alınmaktadır.⁴²

• **Kutsal Kitap (Tevrat-İncil) ve Kur’ân’da Peygamber Kıssaları**

Kur’ân ve ‘Ahdeyn’de Peygamber Kıssaları adlı derste İslâm’ın Yahudi ve Hristiyanlıkla mukayesesi ortaya konulduktan sonra kıssa kavramının etimolojik kökeni, Kitab-ı Mukaddeste kıssanın önemi, kıssayı oluşturan temel unsurlar, kıssa-tarih-mitoloji arasındaki ayrımlar ve isrâiliyyât meselesi ele alınmaktadır. Ardından Kur’ân ve Tevrât-Zebûr’da ortak olarak üzerinde durulan Âdem, İbrâhim, Mûsâ, Zekeriyâyâ, Yahyâ ve Meryem-İsâ gibi peygamberlerle ilgili kıssalar karşılaştırmalı olarak tahlil edilmekte, son olarak da İslâm peygamberi ve Ahdeyn konusu incelenmektedir. Bu derste Eşrefî Abbâs’ın *Mukayese-i Kasas der Kur’ân ve ‘Ahdeyn* isimli eseri aslî kaynak olarak takip edilmektedir.⁴³

• **Kur’ân Araştırmalarında Modern Akımlar**

Merkez-i Hemâhengî tarafından hazırlanan *Cereyânşinâsî-yi Mutâlaât-i Kur’ânî-yi Muâsır* adlı kaynağın esâs alındığı bu derste modern akımlar, Batı’da Kur’ân Çalışmaları ve İslâm Dünyasında Yeni Kur’ân Çalışmaları olmak üzere iki üst başlığa ayrılmaktadır. Birinci kısımda Kur’ân metni ile ilgili çalışmalar isimli alt başlıkta Nöldeke (ö. 1930)⁴⁴, Richard Bell (ö. 1952)⁴⁵ ve Blachere (ö. 1973)⁴⁶ gibi oryantalistlerin görüşleri ekseninde Kur’ân tarihi konuları işlenmektedir. Kur’ân muhtevası ile ilgili çalışmalar isimli diğer bir başlık altında ise yine oryantalistlerin görüşleri doğrultusundaki inanç, kıssalar, ictimâî ve kültürel meseleler ve ilmî tefsîr gibi mevzular incelenmektedir. İslâm Dünyasındaki Kur’ân Çalışmaları isimli ikinci kısımda Seyyid Kutub (ö. 1966), Tabâtabâî (ö. 1981), Muhammed Hamîdullâh (ö. 2002), Muhammed Sâdıkî Tahrânî (ö. 2011), Âzertâş Âzernuş (ö. 2021), Muhammed b. Hayre, Şehrâm Hidâyet, Mecîd Sâlihî, Hüseyin Abdurraûf ve Ahmed Pâkteçî, gibi zevatın görüşlerinin yanı sıra seleflerin, modernistlerin ve gelenekçilerin görüşleri; Mahmûd Ebu Reyve (ö. 1970), Gûlâm Pervîz (ö. 1985), Muhammed Tâlibî (ö. 2017), Muhammed Şahrûr (ö. 2019) ve Ahmet Subhî Mansûr gibi Mısır, Tunus ve Hint alt kıtasındaki Kur’ânîyyûn temsilcileri incelenmektedir.

⁴² Vezâret-i ‘Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i ‘Ulûm-i Kur’ân ve Hadîs)*, 105-107.

⁴³ Vezâret-i ‘Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i ‘Ulûm-i Kur’ân ve Hadîs)*, 108-109.

⁴⁴ Hakkında detaylı bilgi için bk. Hilal Görgün, “Nöldeke, Theodor”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/217-218.

⁴⁵ Bk. M. Manazır Ahsan, “Bell, Richard”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5/423-424.

⁴⁶ Bk. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, “Blachere, Regis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 4/244-245.

Tarihselcilik bağlamında⁴⁷ ise Nasr Hâmid Ebû Zeyd (ö. 2010), Muhammed Arkoun (ö. 2010), Muhammed 'Âbid el-Câbirî (ö. 2010), Muhammed 'Ammâre (ö. 2020) ve Hasan Hanefî (ö. 2021) gibi bilginlerin görüşleri üzerinde durulmaktadır. Burada konu edilen şahısların çoğu meşhur şahıslar olsa da Tunus'lu tarihçi Hişâm Cü'eyd (ö. 2021) gibi Türk akademiasında üzerinde araştırma yapılmamış şahıslara da yer verildiği görülmektedir.⁴⁸ Ders izlencesinden hareketle dikkatimizi çeken hususlardan bir tanesi Kur'âniyyûn temsilcileri arasında Mısır ve Hint alt kıtasındaki mensuplar zikredilirken İran'dakiler üzerinde durulmamasıdır. Zira İran'da Şerîat Senglecî (ö. 1943)⁴⁹ ve Yusuf Şu'âr (ö. 1972) gibi İranlı Kur'âniyyûn ekolüne mensup meşhur zatların olduğu bilinmektedir.⁵⁰

• Tefsîr Yöntemleri

Burada öncelikle tefsîr, te'vîl, tefsîr ekolleri ve tefsîr akımları gibi genel kavramların üzerinde durulmakta; ardından ele alınan konular tefsîr yöntemleri ve tefsîr tarzları başlıkları olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır. Tefsîr yöntemleri de kendi içinde Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîri bağlamında Kur'ân'da Kur'ân'ın ile Kur'ân ile tefsîri, Ehl-i Beyt kaynaklarında Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîri ve tabiûn-sahabede Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîri gibi konular işlenmektedir. Rivâyet-dirayet(aklî) tefsîr metotları da Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîri metodundaki gibi ele alınmaktadır. Tefsîr çeşitleri isimli başlık altında tefsîrler edebî, kelâmî, ilmî, ictimâî ve irfânî şeklinde taksim edilmekte, irfânî tefsîr başlığında metin eksenli Reşidüddîn Meybudî'nin⁵¹ (ö. 520/1126'dan sonra) tefsîri ve Humeynî'nin⁵² (ö. 1989) tefsîrinden bir bölüm okutulmaktadır. Ders kapsamında aslî kaynak olarak Hemâhneğî merkezinin hazırladığı *Reveşhây-i tefsîrî* adlı eser takip edilmektedir. Derste takip edilen tâlî kaynaklar arasında ise Muhammed Hâdî Ma'rifet'in *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Sevbihî'l-Kaşîb* gibi Şîî kaynaklar yanında Sünnî kaynaklardan olan Muhammed Hüseyin Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* da bulunmaktadır.⁵³

• İran ve Dünya'da Kur'ân ve Hadîs Araştırma Merkezleri

⁴⁷ Muhsin Demirci, *Tefsîr Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 251-266.

⁴⁸ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 110-111.

⁴⁹ Bk. Habip Demir, "Çağdaş Şîî İslah Düşüncesinde Selefî Etkiler: Şerîat Senglecî Örneği", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2020), 267-269.

⁵⁰ Daha geniş bilgi için bk. Zehrâ İhvân Mukaddem-Seyyid Mecîd Nebevî, "Şahsiyetşinâsî ve menba'shinâsî-yi Kur'âniyyûn", *Fâsıl-nâme-i Tahassusî-yi Mutâlâât-i Kur'ân ve Hadîs-i Seftne* 15/57 (Kış 2018), 139-140.

⁵¹ Müellif ve eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Rıza Kurtuluş, "Keşfü'l-esrâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 25/319. Meybudî tarafından kaleme alınan *Keşfu'l-esrâr* adlı on ciltlik Farsça tefsîri özellikle işârî yönüyle temâyüz etmektedir. Eser bilhassa hicri altıncı asrın Farsçası ile ele alındığından önemlidir. Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdulvahap Yıldız, "Meybudî'nin Keşfu'l-esrâr ve 'Uddetu'l-ibrâr Adlı Tefsîri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 7/17 (2006), 73-102. Aynı yazar tarafından kaleme alınan doktora tezi için bk. Abdullah Yıldız, *Meybudî ve Keşfu'l-Esrâr adlı Tefsîrde Tasavvufî Kültür*, (Şanlıurfa: Harran Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000).

⁵² Daha geniş bilgi için bk. Seyyid Mahmud Yusuf Sâni-Hüseyin Ruhânî Nejâd, "Tefsîr-i İrfânî ez-Didegâh-i İmâm Humeynî", *Kabasât* 24/92 (Yaz 1398/2019), 187-211.

⁵³ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişte-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 117-118.

Başta İran olmak üzere diğer ülkelerdeki Kur'ân ve hadîs merkezlerinin içeriği hakkında bilgi veren bu derste öncelikle ilgili araştırma merkezlerindeki hâkim tutum Şîî, Sünnî, Lâik, Zâhirî gibi çeşitli yönlerden taksîmâta tabi tutulmaktadır. İşlevine göre araştırma merkezleri başlığı altında Kur'ân ve hadîs sahasındaki temel araştırmalar, tefsîr, fıkıh, rivâyet ve İslâm tıbbındaki araştırmalar, hadîs ve Kur'ân tarihi ile ilgili araştırmalar, katalog yazıları, elyazmaları, bunların onarımı gibi araştırma hizmetleri ele alınmaktadır. Coğrafi dağılıma göre araştırma merkezleri başlığı altında ise İran'dan Tahran, Meşhed ve İsfahan; Arap ülkelerinden Suud-i Arabistan, Mısır, Irak, Ürdün, Fas, Tunus; Asya ülkelerinden Malezya Türkiye, Rusya; Batı ülkelerinden de Almanya, Fransa, İngiltere ve Amerika olmak üzere birçok ülkedeki Kur'ân araştırma merkezlerinin muhtevası ve çalışmaları üzerinde durulmaktadır. Merkez-i Hemâhengî tarafından neşredilen ders ismi ile müsemma olan *Merâkiz-i Pejûheş-i Kur'ân ve Hadîs İrân ve Cihân* adlı eser bu derste takip edilen ana kaynaktır.⁵⁴

Dersin muhtevası hakkında daha detaylı bilgi vermek adına söz konusu derste ele alınan bazı Kur'ân araştırma merkezlerini ve buldukları ülkeleri şu şekilde zikredebiliriz; İran: Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i Vahyânî-yi Maâric, Pejûheşkede-i Ferheng ve Maârif-i Kur'ân, Dânişgâh-i 'Ulûm ve Maârif-i Kur'ân-i Kerîm, Pejûheşgâh-i Beynelmilelî'-yi el-Mustafa; Mısır: El-Ezher Üniversitesi ('Ulûmu'l-Kur'ân Fakültesi); Suud-i Arabistan: Merkez-i Mutâlaât-i Tefsîri-yi Kur'ân; Sudan: Dânişgâh-i Kur'ân-i Kerîm ve 'Ulûm-i İslâmî; Tunus: Dânişgâh-i Zeytûne; Fas: Müessesesi-i Dâru'l-Hadîs el-Hüseyniyye; Endonezya: Merkez-i Mutâlaât-i Hadîsî; Malezya: Bonyâd-i Kitâbet ve Neşr-i Kur'ân; Hollanda: Mutâlaât-ı Kur'ânî; Almanya: Mutâlaât-i Kur'ânî-yi Nûr; İngiltere: Müessesesi-i Mutâlaât-i İsmâiliyî; Amerika: Encümen-i Beynelmilelî-yi Mutâlaât-i Kur'ânî ve Hindistan: Dâru'l-'Ulûm Diyobend.⁵⁵

Sonuç ve Değerlendirme

Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'ân İlimleri bölümünde tefsîrle ilgili okutulan dersler ve kaynaklar ile ilgili bir değerlendirme yapacak olursak şunları ifade edebiliriz: Bu bölümdeki ders programı oldukça kapsayıcı olmakla birlikte gerek derslerin gerekse de kaynakların seçiminde İran'ın resmî mezhebi İsnâaşeriyye'nin dikkate alındığı müşahede edilmektedir. Zira derslerde takip edilen kaynakların çoğunun bu mezhep çerçevesinde olduğu, hatta uzmanlık derslerinde İmâmiyye fırkasının baş ucu eserleri arasında yer alan Nehcü'l-Belâga, Dualar ve Sahife-i Seccâdiyye gibi kaynakların ders olarak okutulduğu görülmektedir.

Derslerde mürâcaat edilen materyallerin kâhir ekseriyeti Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı'na bağlı *Merkez-i Hemâhengî* ve *Sâzmân-i Mutâlaa* kurumlarının süzgecinden geçmekte ve bu kurumlar tarafından yayımlanmaktadır. Kitapların denetime tabi tutulması ilmî karmaşayı engelleme yönünden olumlu bir yöne sahip olsa da maalesef farklı fikirlerin tartışılmasına engel olması açısından olumsuz bazı

⁵⁴ Vezâret-i 'Ulûm, *Bernâme-i Dersî (Rişt-e-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*, 126-127.

⁵⁵ Mahmûd Vâizî, *Merkez-i pejûheş-i Kur'ân ve Hadîs der İrân ve Cihân* (Kum: Müessesesi-i İlmî Ferhengî Dâru'l-Hadîs, 1399/2020), 5-9.

yönleri haizdir. Zira akademik faaliyetlerin özgür bir şekilde icra edildiği üniversitelerde öğrencilerin fikir çeşitliliğini görme açısından birçok kaynağa başvurması var olan ilmî birikimi kavrama açısından faydalı sonuçlar doğuracaktır.

Tahran İlahiyat Fakültesindeki tefsir ilmi ve eğitimi açısından en büyük avantaj, bu ilmin bir bölüm bünyesinde ayrıntılı bir şekilde verilmesidir. Bunun yanında temel kaynakları tanıma ve alanla ilgili akademik İngilizce metin okumaları ile ilgili dersler, bu bölümdeki öğrencilerin klasik ve moderni mukayeseli olarak görmelerini sağlamaktadır. Bu sayede lisans düzeyindeki öğrenci tefsîrle ilgili geniş bir malûmata sahip olma imkânı kazanmaktadır. Diğer taraftan bu bölümün günümüz tartışmalarına kayıtsız kalmayıp özellikle 19.yy ile birlikte Kur'ân tefsîrine yeni yaklaşımlar olarak ifade edebileceğimiz tarihsellik, semantik ve oryantalistlerin Kur'ân ile ilgili fikir ve akımları lisans düzeyinde öğrencilere vermesi kayda değer bir mevzudur. Bu yönüyle tefsîr bölümünde tadrîs edilen derslerin günümüz problemlerini dikkate alan zengin bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

Bu çalışma Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki tefsîr dersleriyle ilgili müfredat hakkında genel bir giriş mahiyetindedir. Bu sebeple İlahiyat Fakültelerindeki tefsîr bölümü öğrenci profili, programın çıktıları, Kum'daki ilim havzaları başta olmak üzere ilim merkezleriyle mukâyesesi ve Şîî düşüncenin İlahiyat müfredatına etkisi gibi konular daha derinlikli çalışmalara ihtiyaç duymaktadır.

Kaynakça

- Ahsan, M. Manazır. "Bell, Richard". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/423-424. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Dânişgâh-i Tahran. "Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî". Erişim 24.03.2021. <https://ftis.ut.ac.ir/>
- Dânişgâh-i Ulûm ve Maârif-i Kurân-ı Kerîm. "Muerrefi-yi Danişgâh". Erişim 18.11.2021. <http://maarej.esra.ir/>
- Dânişgâh-i Ulûm ve Maârif-i Kurân-ı Kerîm. "Listi Riştehâ-yi Tahsîlî". Erişim 18.11.2021. <http://www.quran.ac.ir/>
- Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî. "Pejûheşhâ-yi Kur'ân ve Hadîs". Erişim 29.11.2021. <https://jqst.ut.ac.ir/>
- Dânişkede-i İlahiyat ve Maârif-i İslâmî. "Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs". Erişim 24.03.2021. <https://ftis.ut.ac.ir/>
- Demir, Habip. "Çağdaş Şîî İslah Düşüncesinde Selefi Etkiler: Şerîat Sengleci Örneği". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2020), 267-269.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 36. Basım, 2016.
- Durmuş, İsmail. "Nehcü'l-Beâga". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/538-540. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.

- Ebü'l-Fazlî, Ma'sume. "el-Buhûsu'l-Kur'âniyye fî câmiat-i Tahran (Utrûhâtu merhaletu'd-doktorâ fî kısmi'l-lügati'l-arabiyye ve âdâbihâ: Nemûzecen)". *el-Utruhâtu'l-ilmîyye fî'd-dirâsâti'l-islâmîyye-dirâsetun mukârinetun beyne'l-âlemi'l-islâmî ve'l Garb II*. ed. Bilal Gökkır vd. II/295-300. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2018.
- Görgün, Hilal. "Nöldeke, Theodor". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/217-218. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Kurtuluş, Rıza. "Keşfü'l-Esrâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Mîrsafî, Seyyide Fâtîma Huseynî vd. "el-Utruhâtu'l-ilmîyye fî'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye fî'l Cumhuriyyeti'l-İslâmîyyeti'l- İrânîyye", *el-Utruhâtu'l-ilmîyye fî'd-dirâsâti'l-islâmîyye-Dirâsetun Mukârinetun beyne'l-âlemi'l-İslâmî ve'l Garb II*. ed. Bilal Gökkır vd. II/303-304. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2018.
- Mukaddem, Zehrâ İhvân-Nebevî, Seyyid Mecîd. "Şahsiyetşinâsî ve menba'sinâsî-yi Kur'âniyyûn". *Fâsılânâme-i Tahassüsî-yi Mutâlaât-i Kur'ân ve Hadîs-i Sefîne*, 15/57 (Kış 2018), 139-140.
- Nuhoğlu, Hidayet Yavuz. "Blachere, Regis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/244-245. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Pâyigâh-i Mecellât-i Tahassüsî Nur. "Noormags". Erişim 18.11.2021. <https://www.noormags.ir/view/fa/magazinesearch?SearchText=%D9%82%D8%B1%D8%A3%D9%86>
- Pejûheşgâh-i Ulûm ve Ferheng-i İslâmî. "Muerrefî-yi Pejûheşgâh ve Pejûheşgedehâ". Erişim 18.11.2021. <http://www.isca.ac.ir/Portal/home/?news/127800/635976/654349/-بهره‌شگاه-در-یک-نگاه>
- Pejûheşgâh-i Ulûm ve Ferheng-i İslâmî. "Guruhhâ-yi İlmî". Erişim 18.11.2021. <http://www.isca.ac.ir/Portal/home/?news/127800/649805/649811/>
- Pejûheşgâh-i Ulûm-i Vahyanî-yi Maâric (İsra). "Pejûheşgede-i Kur'ân ve Itret". Erişim 18.11.2021. <http://esra.ir/web/maarej/research>
- Pejûheşgâh-i Ulûm-i Vahyanî-yi Maâric/İsra. "Âsâr". Erişim 18.11.2021. <http://esra.ir/web/maarej/asar?>
- Vâizî, Mahmûd. *Merkez-i Pejûheş-i Kur'ân ve Hadîs der İrân ve Cihân*. Kum: Müessese-i İlmî Ferhengî Dâru'l-Hadîs, 1.Basım, 1399/2020.
- Veżâret-i 'Ulûm Tahkikât ve Fenâverî. "Merkez-i Hemâhengî-yi Tevessu-i Pejûheş ve Âmuzeş-i 'Âlî-yi Kur'ânî-yi Kişver". Erişim 06.04.2021. <https://quran.msrt.ir/fa>
- Veżâret-i 'Ulûm Tahkikât ve Fenâverî. "Tarihçe-i Semt", *Sâzmân-i Mutâlaa ve Tedvîn-i Kutub-i 'Ulûm-i İnsanî Dânişgahhâ*. Erişim 06.04.2021. <http://samt.ac.ir/fa>
- Veżâret-i 'Ulûm Tahkikât ve Fenâverî. *Bernâme-i Dersî (Rište-i 'Ulûm-i Kur'ân ve Hadîs)*. b.y.y.y, 1395/2016.
- Vikifikh Dânişnâme-i Havza. "Havza-i İlmîyye". Erişim 18.11.2021. <https://fa.wikifeqh.ir/حوزه-علمیه>
- Yıldız, Abdullah. *Meybudî ve Keşfu'l-Esrar adlı Tefsîrde Tasavvufî Kültür*. Şanlıurfa: Harran Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

-
- Yıldız, Abdulvahap. "Meybudî'nin Keşfu'l-Esrâr ve 'Uddetu'l-Ebrâr Adlı Tefsîri".
Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 7/17 (2006), 73-102.
- Yûsuf Sâni, Seyyid Mahmûd-Nejâd, Hüseyin Ruhânî. "Tefsîr-i İrfânî ez-Didgâh-i İmâm
Humeynî". *Kabasât*, 24/92 (Yaz 1398/2019), 187-211.

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

Mefdûl İmâmet Anlayışının Son Dönem Bağdat Mu'tezilesi'ndeki Seyri

The Progress of Concept of Mafdul Imamate in the Late Baghdad School of Mu'tazila

Yunus İBRAHİMOĞLU

Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Res. Assist PhD., Ankara University, Faculty of Divinity, Ankara/TURKEY
yibrahimoglu@ankara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5949-615X>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale, 2021 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Mihne Sonrası Mu'tezile Düşüncesinin Savunusu -Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât Ekseninde-" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir. (This article is based on PhD thesis titled "*The Defense of the Mu'tazila Thought in the post Mihna -In the context of Abu'l-Husayn al-Khayyât-*" which we presented on 2021 at the Ankara University)

Geliş Tarihi / Date Received: 10.12.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1035324>

Atıf/Citation: İbrahimoglu, Yunus. "Mefdûl İmâmet Anlayışının Son Dönem Bağdat Mu'tezilesi'ndeki Seyri". *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 183-210. doi: 10.48203/siader.1035324

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiietestudies@gmail.com

Abstract

Mu'tazila is one of the first sectarian formations within the Islamic schools of thought that included reason as well as nass in interpreting the creed and took the name of Islamic Rationalism as a result of these methods. Zaydiyya, on the other hand, is a theological sect that emerged under the umbrella of Shia, outweighed its political aspect, and came to the forefront with its views on the mafdûl imamate. It is inevitable that these two groups, which emerged in the same geography and on close dates, have been in mutual interaction since the beginning of the second century of the hijra. The school, which took an active role in the interaction between the Mu'tazila and the Zaydiyya, became the Baghdad Mu'tazila, and the understanding of the mafdûl imamate was at the forefront of the issues involved in the interactive relation. In this context, in our study, firstly, the general lines of the Mu'tazilite response of the imamate/caliphate issue, which has an important place among the conflicts that started to emerge among the Muslims after the death of the Prophet, were emphasized. Then, Zaydiyya's understanding of mafdûl imamate, in which the first manifestations of the understanding that the imamate of the mafdûl is valid, emerged, was scrutinized. Concordantly, the historical course of Mu'tazila's understanding of imamate, which was influenced by the Zaydî understanding of imamate and made this view more systematic, was examined. From this point of view, the equivalent of the understanding of imamate in Mu'tazila in the Baghdad school was discussed and the meaning of the idea gained with Abû al-Husayn al-Khayyât and Abû al-Qasim al-Kâ'bî, who were members of the Baghdad Mu'tazila, was examined. Like this, in our study, it has been concluded that Khayyât and Kâ'bî, who are closer to the idea of mafdûl imamate without Ali in terms of management, are closer to the group that does not try to see Abu Bakr as superior to Ali or Ali to Abu Bakr.

Keywords: History of Islamic Sects, Shiism, Zaydiyya, Mafdûl, Mu'tazila, İmamate, al-Khayyât, al-Ka'bî

Öz

Mu'tezile, İslam düşünce ekolleri içerisinde itikadî fikirleri yorumlamada nassın yanında akla da yer veren ve bu usullerinin bir neticesi olarak İslam Rasyonalizmi adını da alan ilk mezhebî oluşumlardandır. Zeydiyye ise Şia çatısı altında ortaya çıkarak siyasî yönü daha ağır basan ve daha çok mefdûl imamet konusundaki görüşleriyle ön plana çıkmış itikadî bir mezheptir. Aynı coğrafyada ve birbirlerine yakın tarihlerde ortaya çıkan bu iki grubun teşekkül ettikleri hicrî ikinci asrın başlarından itibaren karşılıklı bir etkileşim halinde olmaları kaçınılmazdır. Mu'tezile ile Zeydiyye arasındaki etkileşimde aktif rol alan ekol, Bağdat Mu'tezilesi olmuş ve etkileşime söz konusu olan hususların başında ise mefdûl imamet anlayışı gelmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda ilk olarak Hz. Peygamber'in vefatıyla Müslümanlar arasında ortaya çıkmaya başlayan ihtilaflar arasında önemli bir yer tutan imamet/hilafet meselesinin Mu'tezile'deki karşılığının genel hatları üzerinde durulmuştur. Ardından mefdûlün imametinin geçerli olduğu anlayışının ilk tezahürlerinin ortaya çıktığı Zeydiyye'nin mefdûl imamet anlayışı mercek altına alınmıştır. Buna paralel olarak Zeydî imamet anlayışından etkilenerek bu görüşü daha da sistematik hale getiren Mu'tezile'nin imamet anlayışının tarihi seyri irdelenmiştir. Buradan hareketle de Mu'tezile'deki imamet anlayışının Bağdat ekolündeki karşılığı ele alınmış ve söz konusu fikrin, Bağdat Mu'tezilesi mensuplarından Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât ve Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî ile kazandığı anlam incelenmiştir. Böylece çalışmamızda, yönetim anlamında Ali'siz bir mefdûliyet fikrine daha yakın olan Hayyât ile Kâ'bî'nin, ne Ebû Bekir'i Ali'ye ne de Ali'yi Ebû Bekir'e üstün görme çabası içerisinde olmayan gruba daha yakın oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Şîlik, Zeydîyye, Mu'tezile, İmâmet, el-Hayyât, el-Kâ'bî.

Giriş

Peygamber sonrası süreçte Müslümanları meşgul eden en önemli meselelerden biri hilâfet/imâmet meselesi olmuştur. Bu mesele, ilk halife seçiminde bazı tartışmalar gündeme gelse de Hz. Ebû Bekir'e biat edilerek aşılmıştır. Onun yaklaşık iki yıllık hilafetinden sonra Hz. Ömer'e biat konusunda herhangi bir ihtilaf olmamıştır. Ancak o, yaklaşık on yıllık hilafetinden sonra ağır yaralanmış ve kendisinden sonra Müslümanların idarecisini seçme meselesini altı kişilik şûraya bırakmıştır. Bu şûra içinden sadece Hz. Osman ve Hz. Ali'nin aday olması, Ümeyyeoğulları ve Hâşimoğulları arasındaki tarihi asabiyet duygularını yeniden canlandırmış, ancak bu mesele de krize dönüşmeden Hz. Osman'a biat edilerek aşılmıştır.

Hz. Ali döneminde meydana gelen Cemel ve Siffin savaşlarında yaklaşık yetmiş bin Müslüman ölmüştür. Söz konusu savaş ve olaylarda ölenin de öldürenin de Müslüman olması birçok soru işaretini beraberinde getirmiştir. İlk etapta Osman'ın öldürülmesi etrafında başlayan ve daha çok fikhî alanda tartışılan bu konular, itikadî sahaya taşınarak farklı yönleriyle ele alınmaya başlanmıştır. Böylece başta mürtekb-i kebîrenin durumu olmak üzere bununla ilişkili olarak iman, amel, küfür, imâmet gibi mevzular akâîd tartışmalarının çemberine alınarak irdelenmiştir.

İslam toplumu bünyesinde ortaya çıkan hemen her grubun üzerinde fikir beyan ettiği; mütekellim ve fakihlerin de siyasî görüşlerini savunabildiği bir saha haline gelen imâmet meselesinde, imam olacak kişiye isnat edilen sıfatlar farklılık göstermekle birlikte nazariyelerin çoğunluğundaki ortak nokta, imamın Peygamber'in vârisi olduğudur. Bu yüzden de imâmet bahsi, salt bir halîfe veya yönetici seçiminden öteye giderek Allah'ın yeryüzündeki halîfesi manasını barındıran manevî bir boyut kazanmıştır. Nitekim İmâmiyye Şîası, imamın masum olduğu inancına ilaveten imâmeti iman esaslarından saymıştır.¹

1. Zeydîyye'nin İmâmet Anlayışı

1 Detaylı bilgi için bkz. Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa el-Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ* (Beyrut: Mesûrâtu'r-Ridâ, 2012), 51-54; Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*, haz. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 46-145; Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Telhîsu'l-muhassal* (Beyrut: Daru'l-Edvâ, 1985), 424-425; Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, "İmâmet Risâlesi", çev. Hasan Onat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (1996), 179-191.

Şîa'nın alt kollarından biri olan Zeydîyye, Zeyd b. Ali'nin 122/740 yılında Emevîlere karşı ayaklanmasıyla tarih sahnesine çıkan ve itikadî bir oluşum olmakla beraber siyasî yönü de ağır basan bir fırkadır. İktidarın Alioğularının hakkı olduğu düsturuyla ortaya çıkan Zeyd, gelişen birtakım olayların da etkisiyle vakit kaybetmeden bazı girişimlerde bulunur.² Kûfelilerin de verdiği destekle faaliyetlerini burada sürdürme kararı alan Zeyd'i, Emevî hâkimiyetine karşı kıyamının hazırlık safhasındayken Kûfe Şîilerinden bir grup ziyaret eder. Bu görüşme esnasında kendisine, daha önce de gündeme geldiği anlaşılan Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetleri hakkındaki görüşleri sorulur. Aktarıldığı üzere Zeyd, ilk iki halife hakkında olumsuz herhangi bir görüş beyan etmeyip onları hayırla anar. Bunun üzerine söz konusu heyet, Şeyheyn ile ilgili fikirlerinden ötürü Zeyd'ten desteklerini çektiklerini belirterek onun yerine yeğeni Câ'fer es-Sâdık'ı destekleyeceklerini bildirirler. Bu hadise neticesinde ise Zeyd'in yanında kalarak ona tabi olanlar ve onu imam olarak kabul edenler, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Talib'e nispetle Zeydîyye olarak isimlendirilmiştir.³

Gelişip şekillenmesinde siyasî mücadelelerin önemli bir yer tuttuğu ve siyasal-karizmatik liderci din anlayışının⁴ hâkim olduğu Zeydîyye düşüncesinin odağında imâmet ilkesi bulunmaktadır. Öyle ki imâmet konusundaki görüşleri, onları diğer Şîî gruplardan ayıran temel unsurların başında gelmektedir. Nitekim Zeydîyye fırkasının tarihsel sürecine baktığımızda imâmet fikrinin, Zeydî tarihinde çoğunlukla yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu ve Zeydî anlayışın bu görüş etrafında şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda Zeydîyye'nin usûlü'd-dîn olarak formüle edilen temel görüşlerinin *Tevhîd, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'îd, Emir bi'l-Ma'rûf nehiy ani'l-Münker ve İmâmet* ilkeleri çerçevesinde inşa edildiği görülmektedir.⁵ Ancak imâmet ilkesinin usûlü'd-dîne dâhil edilerek Zeydîyye'nin itikadî anlamda sistematik bir yapıya kavuşması, Zeydîyye fırkasının önde gelen temsilcilerinden Kâsım b.

2 Zeyd b. Ali'nin isyan etmesinde etkili olan faktörlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Temmuz- Aralık 2007), 54-67.

3 Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Kitâbu'l-Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, tahk. Süheyl Zekkâr- Riyâd Zirikli (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1977), III/436; Ebu'l-Abbas en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme ve muktetifâtu mine'l-kitâbi'l-evsâti fi'l-makâlât*, thk. Josef Van Ess (Beyrut: Kutubu's-Şî'a, 1971), 42-45; Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 56; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 120; Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman el-Hüsni (Kahire: Mektebetu İbni Sinâ, 1995), 22; Ebu'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebû Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), I/153-154; Ebû Saîd Neşvân b. Saîd b. Himyeri, *el-Hâru'l-în* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Yemeniyye, 1985), 238-239; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 37-38.

4 Siyasal-karizmatik liderci din anlayışının özellikleri ve temsilcileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 62-64. Ayrıca Zeydîyye fırkasındaki siyasal-karizmatik liderci din anlayışının detaylı bilgisi için bkz. Yusuf Gökalp, "Politik-Karizmatik Liderci Anlayışın Bir Tezahürü Olarak Zeydilik", *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/30 (Eylül-Aralık 2007), 267-278.

5 Kasım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs li akâidi'l-ekyâs fi ma'rifeti Rabbi'l-âlemin* (Yemen: Mektebetu Ehlu'l-Beyt, 1436), 185.

İbrahim er-Ressî (ö. 246/860) ve Yahya b. Hüseyin (ö. 298/911) ile gerçekleşmiştir.⁶ Bizler de çalışmamızın kapsam ve sınırlılıklarını göz önünde bulundurarak burada onların sadece imâmet ile ilgili görüşlerine yer vereceğiz.

Zeydî imâmet anlayışının daha iyi anlaşılması için imâmet ilkesine ayrı bir ehemmiyet veren Şîî İmâmiyye fırkasının imâmet görüşünü ele almak gerekmektedir. Çünkü İmâmiyye'ye göre imâmet meselesi, toplumun istek ve tercihinine bırakılamayacak kadar önemli bir konu olmakla beraber dinin temeli ve iman esasları arasında yer alan hassas bir mevzudur. Halkın ona itaat etmesi ve her şeyi ondan öğrenmesi vaciptir. Nitekim Hz. Peygamber, İslam toplumunun ihtiyaç duyabileceği her türlü dinî ve dünyevî bilgiyi ona öğretmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, kendisinden sonra Hz. Ali'yi ümmete açık bir şekilde imam olarak bırakmış, onu rehber addetmiştir. Hatta İmâmîlere göre Hz. Peygamber'in onun imâmetini birçok yerde açık bir şekilde insanların huzurunda ilan etmiş olması, hem Hz. Ali'nin hem de oğullarının tayinini nas ile sabit kılmıştır. Ancak imâmet, kıyamete kadar bu soydan devam edeceğinden sonraki tüm imamların da Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'nın soyundan olması şarttır.⁷

Buna karşılık Zeydîyye, imamın belirlenmesinde nas fikrini reddeder. Ancak Zeydîyye'nin alt kollarından biri olan Cârûdiyye,⁸ atamanın vasfen olabileceği görüşünü savunarak kısmen İmâmiyye'ye yakın bir duruş sergiler. Onlara göre, Hz. Ali nasta açıkça değil de vasfen halifedir. Yani o, sahip olduğu nitelikleri itibarıyla Peygamber'den sonra hilafete en layık olan kişidir. Bu yaklaşımlarında ötürü de Ali'ye biat etmeyenleri küfre düşmekle itham ederler.⁹ Zeydîyye'nin Cârûdiyye'ye göre daha ılımlı olan Süleymâniyye ve Bütriyye kolları¹⁰ ise daha az faziletli olanın imâmetini de uygun görmüş ve böylece Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetlerini kabul etmişlerdir.

6 Detaylı bilgi için bkz. İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1989), 83-107; İsa Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Samsun: Kardeş Matbaası, 1996); Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006); Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Temmuz- Aralık 2007), 54-93; Mehmet Ümit, *Zeydi İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 111 vd.

7 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 51-54; Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât ve ma'ehu 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk: Hüseyin Hansu, Racih Kürdî, Abdulhamit Kürdî (İstanbul: Dâru'l Feth, 2018), 84-85.

8 Zeydîyye'den Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir'in (ö. 150/767) görüşlerini benimseyenlere verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 122; Himyeri, *el-Hûru'l-în*, 207-208.

9 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 56; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 85; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 122; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 30; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/157; Himyeri, *el-Hûru'l-în*, 207-208.

10 Süleymâniyye, Süleyman b. Cerîr ez-Zeydî'nin taraftarlarına, Bütriyye ise el-Hasan b. Salih b. Hayy ile Kesîru'n-Nevâ'nın taraftarlarına verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 124-126.

Ancak onlara göre ümmet, imâmete daha layık olan Hz. Ali varken onları seçerek aslahı terk etmiştir. Fakat bu durum yine de ne küfrü ne de fıska gerektirmektedir.¹¹

Dolayısıyla Zeydîyye'nin büyük çoğunluğunun kabul ettiği ve Zeydî imâmet anlayışının en önemli ilkelerinden biri olan mefdûliyyet görüşüne göre Hz. Ali, Peygamber'den sonra en faziletli sahabe olmasına rağmen daha az faziletli olan Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetleri caizdir. Ancak imâmet konusunda geliştirilen bu yöntemle her ne kadar hem Alioğullarını küstürmeme ve diğer gruplarla yakın durma politikası hedeflenmişse de Zeyd b. Ali taraftarlarının büyük çoğunluğunun hareketten kopmalarıyla istenilen neticelere ulaşılamamıştır. Bu durum başlatılan mücadelenin zaafa uğramasına ve Zeyd'in ölümüne neden olmuştur. İlerleyen süreçte Zeydîyye, imâmet meselesinde Cârudiyye'nin görüşüne yaklaşmış ve ekol içerisinde Zeyd b. Ali, Bütriyye ve Süleymâniyye'nin anlayışları giderek zayıflamıştır.¹²

Zeydîler, Hz. Ali'nin efdâliyyetini temellendirme konusunda birtakım kıstaslar ortaya koyarak, bunlar üzerinden gerçekleştirdikleri eleme ile onun en faziletli sahabe olduğu sonucuna varırlar. Buna göre bir şahsın en efdâl sayılabilmesi için Müslüman olmada öncelik, ilim, şecaat ve zühd şartlarının tamamını aynı anda taşıması gerekmektedir. Nitekim Hz. Ebû Bekir ilk Müslüman olanlar arasında olsa da en cesurlar arasında sayılmamaktadır. Bu durumda ise tüm şartları sağlayan tek isim Hz. Ali'dir ve dolayısıyla en faziletli olan da odur.¹³ Bunun yanı sıra Zeydîyye, mefdûlün imâmetinin caiz oluşunu ispat mahiyetinde birtakım farklı deliller de ileri sürmüştür. Bu dayanaklardan ilkinde göre, içlerinde Davûd peygamber olmasına rağmen Allah, Talût'u Benî İsrâîl'e hükümdar kılmıştır.¹⁴ Yine Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer gibi önde gelen sahabeler hazır bulunduğu halde orduya Usâme b. Zeyd'i kumandan olarak atamıştır.¹⁵

Zeydî âlimler, Hz. Ali'nin en faziletli sahabe olmasına rağmen ilk halife olarak seçilememesi probleminde de kafa yorarak bu hususla alakalı olarak da birtakım sebepler ileri sürmüşlerdir. Buna göre Hz. Peygamber'in vefat ettiği dönemde farklı nedenlerle Hz. Ali'ye karşı olan gruplar mevcuttu. Bu gruplardan ilki Hz. Ali'nin dinî katılığında, bir diğeri sonradan Müslüman olanlardan bazılarının savaşlarda akrabalarını Hz. Ali'nin öldürmüş olmasından ötürü halen ona beslemiş oldukları nefretten, bir diğeri grup ise peygamberlik ile imâmetin aynı ailede toplanmasını istemediğinden ona karşı çıkmıştır. Bununla beraber idarenin sürekli Hâşimîlerde kalmasından endişe edenler olduğu gibi, Hz. Ali'yi bu görev için çok genç bulanlar da

11 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 54-55; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyin*, 124-126; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 32-34; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/159-162; Himyeri, *el-Hürü'l-în*, 207; Hasan Yaşaroğlu, "Zeydiyye'nin İmamet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 115-119; Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 93-118.

12 Detaylı bilgi için bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/156-162.

13 Neşr. Abdüselam Muhammed Harun, *Resâilu'l-Câhız* (Beyrut: Dâru'l-Cîle, 1991), 4/207-212.

14 el-Bakara, 2/247.

15 Muhammed Harun (neşr), *Resâilu'l-Câhız*, 4/214-215; Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 51.

olmuştur. Nitekim Arap kültüründe bu tarz makamlara daha çok yaşlıların seçilmesi geleneği mevcuttu. Dolayısıyla Hz. Ali'nin böyle karışık bir ortamda halife olarak seçilmesi, beraberinde karışıklığı getireceği düşüncesinden hareketle engellenmiştir.¹⁶

Yine Zeydî imâmet anlayışına göre imam olacak kişi, âlim, yiğit, zahit ve cömert olmakla beraber mutlaka ortaya çıkıp insanları biate davet etmeli ve savaşları idareli etmelidir. Buradan hareketle de İmâmiyye anlayışındaki gaib imam ilkesini kabul etmeyip, takiiyeyi reddederler. Bu durum ise imam olacak şahsın, hem savaş usullerini hem de siyaseti bilmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca onlar İmâmiyye'nin aksine, isyan etme taraftarı olup zalim yöneticiye karşı ayaklanmayı desteklemektedir.¹⁷ Bu yaklaşımları da isimlerinin sık sık kıyam hareketleriyle anılmalarına sebebiyet vermişse de esasında genel olarak ileri sürdükleri görüşlerinden de anlaşılacağı üzere ılımlı ve uzlaşmacı bir portre çizmişlerdir. Dolayısıyla Zeydîyye, düşünce merkezinde imâmet iddialarının olmasından hareketle siyasî yönü ağır basan bir fırka olmakla beraber, zamanla kendine özgü görüşleriyle sistematik bir yapıya kavuşarak itikadî bir mezhep haline gelmiştir. Öyle ki Zeydîyye'nin İslam düşünce tarihine önemli katkıları olmuş¹⁸ ve henüz erken dönemde teşekkül etmiş olmasına rağmen, varlığını günümüze kadar sürdürebilen sayılı mezheplerden olmayı başarmıştır.

2. Mu'tezile'nin İmâmet Anlayışı

İmâmet meselesinin İslam toplumundaki tezahürlerine duyarsız kalmayan mezheplerden biri olan Mu'tezile, imâmet konusunun siyasî boyutundan ziyade böyle bir kurumun gerekliliği üzerinde durmuştur. Meseleye bu cihetten yaklaşan Mu'tezile'ye göre, imâmet kurumu gerekli olmakla beraber imamın seçimi, Müslüman toplumun seçkinleri tarafından gerçekleştirilir. Ayrıca imam olacak kişinin âlim, müçtehid, verâ sahibi, güvenilir, emin, kararlı, sebat sahibi, iffetli ve güçlü olması gerekir. Yine onlara göre toplumun meselelerinin işleyişinde tasarruf sahibi olan imama, ülkenin güvenliğini sağlama, hadleri uygulama, orduyu savaşa hazırlama ve yönetme, adaleti sağlama gibi gereksinimlerden ötürü de ihtiyaç vardır.¹⁹ Ancak

16 Muhammed Harun (neşr), *Resâilu'l-Câhız*, IV/210-212; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n- nihâl*, I/154.

17 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 85; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n- nihâl*, I/154. Ayrıca Zeydî imâmet anlayışının detayları ve İmâmiyye'nin imâmet anlayışından farklarıyla ilgili olarak için bkz. İsa Doğan, "Zeyd b. Ali ve Kelâmî Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993), 149-152; Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi", *İslam Mezhepleri Tarihi* (ed. M. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit), (Ankara: Nobel Yayınları, 2021), 125-145, 143-145; Ümit, *Zeydi İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*, 47-49.

18 Zeydîyye'nin İslam Düşüncesine Katkıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Temmuz-Aralık 2007), 95-112.

19 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 50; Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 41; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 426-429; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013),

Mu'tezile'nin böyle bir kuruma ihtiyaç duymasının arka planında, *emir bi'l-ma'rûfnehiy ani'l-münker* esasına işlevsellik kazandırma gibi bir amacın yattığını da söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki imâmet bahsinin bu prensip bünyesinde ele alınıp tartışılması ve iyiliği emredip kötülüğü yasaklamanın ancak imamların otoritesi ile gerçekleşeceğini savunmaları da bunu destekler niteliktedir.²⁰

Mu'tezilî imamlar, kimin göreve getirilmesi gerektiği noktasında ihtilafa düşmüş ve efdâl imamı destekleyerek her zaman en üstün olanın göreve getirilmesi görüşünü savunanlar ile mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü destekleyerek bazı durumlarda daha az üstün olanın atanabileceğini müdafaa edenler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Bununla beraber Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816) ile Abbâd b. Süleymân (ö. 250/864) gibi bazı Mu'tezilî âlimler, insanlar birbirlerine zulmetmekten geri durdukları takdirde Ali'den sonra bir imama ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır.²¹ Bizler de çalışmamızın bu bölümünde öncelikle, Hayyât ile Kâ'bî'nin müntesibi olması hasebiyle imâmette mefdûliyyet görüşünü kabul eden Bağdat Mu'tezilesi'nin imâmet anlayışını özetle inceleyeceğiz. Devamında ise Hayyât ve öğrencisi Kâ'bî'nin imâmet anlayışı üzerinde durarak Bağdat Mu'tezilesi'nin mefdûl imâmet anlayışındaki seyri mercek altına alacağız.

2.1. Bağdat Mu'tezilesi'nin İmâmet Anlayışı

İmâmet meselesinde, en üstün niteliklere sahip olana (efdâl) rağmen, daha az erdemli birinin (mefdûl) imam olarak atanabileceği şeklinde formüle edilen mefdûliyyet fikrinin, Mu'tezile mezhebinde ilk defa Vâsıl b. Atâ ile gündeme geldiği ifade edilmiştir. Vâsıl, efdâl imam görüşünde imâmet sıralamasından farklı olarak fazilet sıralamasında Ali'yi Osman'ın önüne geçirmiştir.²² Bununla beraber Basra Mu'tezile ekolünden olmasına rağmen mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü benimseyen Vâsıl'ın, Ali'yi Ebû Bekir'e denk tuttuğu, Ömer'den de üstün kabul ettiği de iddia edilmiştir.²³ Çıkış noktası itibarıyla erken dönem Mu'tezilî âlimlere kadar götürülen ve imâmet seçiminde efdâl-mefdûl yöntemi olarak bilinen bu husus, Bağdat ile Basra Mu'tezilesi'ni birbirinden ayıran en temel farklılıklar arasında yerini almıştır. Burada iki ekol arasındaki temel nüans ise Bağdat ekolünün, Ali'yi diğer halife ve

II/688-694. Ayrıca Mu'tezile'de imâmet anlayışının oluşum süreci ve imâmet anlayışında meydana gelen değişim ve uzlaşma süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017)

20 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/688.

21 el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 640.

22 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 52; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 683; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/714; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım (Kahire: Dâru'l-Mektebetu'l-Mısriyye, 1952), (XX/II)/114; Himyeri, *el-Hûru'l-în*, 235; Süleyman eş-Şevayeşî, *Vâsıl İbn Atâ ve arâuhu'l-kelamiyye* (Dâru'l-Arabiyyetu'l-Kitâb, y.y, 1993), 286.

23 Abdurrahman Salim, *et-Tarihü's-siyasi li'l-Mu'tezile hatta nihayeti'l-karni's-salis el-hicri* (Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1989), 130.

sahabeden daha erdemli kabul etmesidir. Bu anlayışın temelinde ise Ali'yi en efdâl sayma ve buna bağlı olarak imâmete layık görme düşüncesi yatmaktadır.

Sonraki bazı Mu'tezilî âlimler tarafından da kabul gören bu anlayışı, Bağdat Mu'tezilesi'nin kurucusu olarak kabul edilen Bişr b. Mu'temir de benimseyerek devam ettirmiştir. Peygamber'den sonra en faziletli kişi olarak Ali'yi kabul eden Bişr, fazilette Ebû Bekir'i ikinci sıraya yerleştirirse de Ebû Bekir'in imâmetini kabul etmektedir. Çünkü ona göre Kureyş ehli, imâmette Ebû Bekir'i tercih etmiş ve bu karar Müslümanların birlik ve beraberliği açısından daha hayırlı olmuştur.²⁴ Bişr, Osman'ın hilafetinin ikinci altı yılından itibaren ve meşru imama karşı geldikleri için Talha ile Zübeyr'den teberrî ettiğini belirterek onlarla savaşmanın Müslümanlara vacip olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşünü de Kur'an'dan, "Eğer müminlerden iki topluluk birbiriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız. Eğer (Allah'ın buyruğuna) dönerse artık adaletle onların arasını düzeltin ve daima adil olun; çünkü Allah, adalet yapanları sever"²⁵ ayetiyle temellendirmiştir.²⁶ Ayrıca Ali'nin, Cemel ve Sıffin savaşlarında haklı olduğunu savunan Bişr, Ayşe, Talha, Zübeyr ve Muaviye'nin de hatalı olduklarını ifade eder.²⁷ Ona göre Ali, ashâbı tahkime sıcak baktığı ve savaştan kaçındığı için tahkime gitmekle isabetli bir karar almıştır. Ali, Müslümanlar arasında çözümden yana olduğu için hakeme razı olmuşsa da hakemler Allah'ın emrine muhalefet etmişlerdir.²⁸

Bişr ile beraber Bağdat Mu'tezilesi'nden Bişr b. Hâlid ve Ebû Musa el-Murdâr da mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü kabul edip desteklemişlerdir.²⁹ Bunların yanı sıra Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 233/848), Ca'fer b. Harb (ö. 235/840) ve Ebû Ca'fer el-İskâfî (ö. 240/854)'nin de Peygamberden sonra, Ali'yi insanların en erdemlisi olarak kabul ettikleri aktarılmıştır.³⁰ Ancak Kâ'bî, *Makâlât* adlı eserinde Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile beraber Ca'fer b. Harb'ın da sahabenin birbirine olan üstünlüğü noktasında sessiz kaldığını belirtir.³¹

Basra ekolünde de mefdûliyyet ile ilgili fikirler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Basra Mu'tezilesi'nden olup mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü kabul eden

24 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 56; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Henrik Samuel Nyberg, "al-Mu'tazila", *The Encyclopaedia of Islam* (London: Leiden E.J. Brill, 1986), III/790; William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fırlalı (İstanbul: Şa-To Yayıncılık, 2001), 282.

25 el-Hucurât, 49/9.

26 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 57-58.

27 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 46; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 634; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 282.

28 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 49; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 630.

29 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 52.

30 Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'* (Beirut: Mektebetü'l-Maârif, 1968), 41; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/159-160.

31 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435.

Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816), Ali'nin imâmetini kabul etmemekle beraber Ali'den bağımsız bir mefdûliyyet görüşü ortaya atmıştır.³² Ona göre imam olacak kişinin fazileti zaman zaman artıp eksilebilir. Dolayısıyla imam olarak seçilen birinin erdemi en üstün iken zaman içerisinde azalma olabilir ve diğer adayın erdeminde bir artış görülebilir. Böyle bir durumda daha önce efdâl olan mefdûl konumuna geçer ve o anda imamı değiştirmek doğru olmadığından mefdûl olanın imâmeti kabul edilir.³³ Yine Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbâr gibi isimler, Ali'yi Peygamberden sonra insanların en erdemlisi olarak kabul eden âlimler arasında zikredilmektedir. Öyle ki bunlardan Ebû Abdullah el-Basrî'ye, fazilette Ali'yi öne geçiren manasında “*mufaddil*” lakabının verildiği ifade edilmiştir.³⁴

İmamın mefdûliyyeti hakkında görüş bildiren Bağdat Mu'tezilesi'nden Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb'a göre imâmet, dinin sağlamış olduğu kolaylıklardan olmakla birlikte Allah'ın ve O'nun teklifinin bilinmesi için gerekli değildir. Onlara göre imam daha çok Allah'ın kelâmını yüceltmede, had cezalarının uygulanmasında, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmede, yetim ve dul gibi ihtiyacı olanların haklarını korumada, toplumsal birlik ve beraberliği sağlamada ve din düşmanlarıyla savaşı tertip etmede gereklidir. Böylece Müslüman toplum, bir cemaate sahip olacağı gibi halk arasında kaosu oluşmasını da engellemiş olur. Bununla beraber imâmet makamına atanacak kişinin, ümmetin en hayırlısı, İslam'a girmede en kıdemlisi, en hikmetlisi ve en faziletli olması şart değildir. Çünkü fâdil ile efdâlin aynı anda var olması halinde bile daha az faziletli olan mefdûlün söz konusu görevleri yerine getirmesi mümkündür.³⁵

Bağdat Mu'tezilesi'nden mefdûliyyet fikrini savunanlar, konunun temellendirilmesinde Şîa'dan ayrılmaktadırlar. Bunlar, Şîi İmâmiyye fırkasının iddia ettiği üzere yöneticinin atama durumuyla alakalı herhangi bir nassın olmadığını ve kişinin ancak biat ve seçimle görev başına gelebileceğini; çünkü bu hususla ilgili bir nassın olması halinde bunun göz ardı edilemeyeceğini veya gündeme gelmemesinin mümkün olmayacağını savunmuşlardır.³⁶ Yine onlar, İmâmiyye'nin imamın nas ile tayin edildiğini desteklemek için ileri sürdükleri hadis rivayetlerini yoğun bir şekilde eleştirerek bunların imâmet meselesine herhangi bir dayanak oluşturmadıklarını ifade etmişlerdir.³⁷ Bu meşhur hadis rivayetlerinden bir tanesi de Peygamber'in Tebûk seferi sırasında Ali için söylediği, “*Hârûn Mûsâ'ya göre ne durumdaysa sen de bana göre öylesin,*

32 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 59; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 634.

33 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 59.

34 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/714.

35 eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/160.

36 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 429; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/694-698.

37 Mu'tezile'nin, Şîa tarafından Ali ve oğullarının imâmetine delil olarak gösterilen ayet ve hadislerine yönelik eleştirilerin detayları için bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, (XX/I)/113-197.

bu yetmez mi!" sözüdür.³⁸ Kâdî Abdülcebbâr, bu rivayetteki mantık hatasına işaret ederek Hârûn'un Mûsâ'dan önce vefat ettiğini ve Mûsâ'dan sonra da Yûşâ b. Nûh'un imam olduğunu ifade eder. Dolayısıyla da bunun Ali'nin imâmetine delil olamayacağını ileri sürer.³⁹ Bağdat Mu'tezilesi'nden mefdûliyyet görüşünü destekleyenlere göre ise bu söz, Ali'nin imâmetine değil, onun Peygamberden sonra en erdemli kişi olduğuna işaret eder.⁴⁰

Böylece Mu'tezile uleması, Şîa'nın imâmet meselesinde nas olarak ortaya attığı hadis rivayetlerinin sahih olup olmadığıyla ilgilenmeden onları, tarihî veriler ışığında akıl ile te'vil etmiştir. Mu'tezile burada Şîa'ya karşı toplu bir ret girişiminde bulunmak yerine onları, akıl ve mantık sahasına çekerek savundukları argümanların gerçeklikten uzak olduğunu gösterme gayreti içerisinde olmuştur. Takip edilen bu strateji onların, bazı muhalif gruplar gibi Şîa'yı kısa yoldan tekfir edip konuyu kapatma yolunu değil de onları daha çok kendi delilleriyle ikna etme yolunu tercih ettiklerinin anlaşılması açısından önemlidir. Burada Mu'tezile'nin dikkat çeken bir diğer özelliği ise özgür düşünceyi sadece kendi iç dinamiklerinde değil diğer gruplara karşı da sergilemiş olduğudur. Çünkü mütekellim kimliklerinin yanı sıra dönemin önemli muhaddisleri arasında da zikredilen birçok Mu'tezilî âlimin, delil olarak sunulan bu hadis rivayetlerinin sahihliği konusunda bilgi sahibi olmamalarını varsaymak doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Savundukları mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu fikrine rağmen Şîa'nın, Ali ile evladının imâmetine yönelik öne sürmüş oldukları ayet ve hadis rivayetlerinin delaletini kabul etmeyen Bağdat Mu'tezilesi, mefdûl imâmetin temellendirilmesi noktasında Peygamber'in bazı uygulamalarını delil olarak göstermişlerdir. Örneğin Peygamber, Zâtı'l-Selâsil gazvesinde daha öncelikli olan Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Übeyde olmasına rağmen daha az faziletli olan Amr b. el-Âs'ı orduya komutan olarak tayin etmiştir. Yine Peygamber, Mûte seferinde Ca'fer b. Ebî Tâlib bulunduğu halde Zeyd b. Hârîse'yi komutan olarak görevlendirmiştir. Kanıt olarak gösterilen bir diğer örnek, Peygamber'in, içerisinde Ebû Bekir ve Ömer'in de dâhil olduğu bir orduya Usâme b. Zeyd'in komutan olarak atamasıdır.⁴¹ Bütün bu örneklerin ortak noktası ise efdâl hazır bulunduğu halde mefdûlün imam olarak seçilebilmesidir.

Daha önce de ifade edildiği üzere Mu'tezile içerisindeki Basra ve Bağdat farklılaşmasındaki geçişkenlik, imâmet meselesinde de açıkça görülmektedir. Dolayısıyla birbirinden keskin hatlarla ayrılmayan iki ekolden de bazı âlimlerin

38 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz, *el-Osmâniyye* (y.y, 1991), 143, 153-157; Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zehrî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001), III/23.

39 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, (XX/1)/158-165.

40 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, (XX/1)/175.

41 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 51.

imâmette mefdûliyyet fikrini kabul ettiğini ve Bağdat temsilcilerinin tamamının da aynı fikirde olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki *Mesâilu'l-imâme* adlı eserde, Bağdat Mu'tezilesi'nin mefdûliyyet nazariyesini kendi içerisinde üç kategoriye ayırdığı bilgisi yer almaktadır. Buna göre bu grupların ilki, Ali'yi sahabenin en efdâli kabul eden Bîşr b. Mu'temir ve ona uyanların görüşünde olanlardır. İkincisi, mefdûl fikrini savunmasına rağmen efdâliyyette hilâfet sıralamasını kabul eden Ebû Bekir el-Esam ve takipçileridir. Üçüncü grup ise ne Ebû Bekir'i Ali'ye ne de Ali'yi Ebû Bekir'e üstün görmeyen ve Bağdat Mu'tezilesi'nin cumhurundan oluşan topluluktur.⁴² Yine dönemin Basra Mu'tezilesi'nin önderi konumunda olan Ebû Ali Cübbâî'ye göre, Peygamber'den sonra en faziletli kişinin bilinmesi mümkün olmadığı gibi dört halifenin de birbirinden efdâl olmaları imkân dâhilindedir. Bu yüzden de kimin daha efdâl olduğu bilinemeyeceği gerçeğinden hareketle mefdûl olanın imam olması caizdir.⁴³ Nitekim Cübbâî'nin bu görüşünün, Kâdî Abdülcebbar örneğinde olduğu gibi sonraki Mu'tezili âlimler üzerinde de etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁴

Mu'tezile'nin tamamı tarafından kabul edilmeyip şahıslar bazında kalan bu görüşün arka planında birtakım olguların yattığı görülmektedir. Mefdûliyyet fikrinin oluşmasına ve bu anlayışın güçlenmesine vesile olan en temel etkenlerin başında da Ali evladının tercihi sayılabilir. Öyle ki Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan itibaren Alioğullarının, yönetim tarafından dışlanarak hor görüldükleri bilinmektedir. Bu siyasî tavra karşı bir tepki olarak da Ali'nin imâmetini kabul etme ve Alioğullarının haklarını savunma refleksi doğmuştur. Ancak bir tepki gibi görünse de Bîşr b. Mu'temir ve Bağdat Mu'tezilesi'nden bazı âlimlerin benimsemiş olduğu bu siyasî tavırdan asıl maksat, iki taraf arasında orta bir yol bulma ve uzlaşma zemini oluşturmaktır. Çünkü mefdûliyyet fikrini benimseyen bu grup, Peygamberden sonra Ali'yi insanların en faziletlisi olarak kabul etmekle Şiîlere; onun yönetim ve karizmatik lider vasıflarını daha düşük görmekle de karşı tarafın siyasî eğilimlerine yanaşmışlardır.⁴⁵ Ali evladının tercihinin yanı sıra Mu'tezile-Zeydîyye etkileşimi, mihne siyaseti ve bunu meşrulaştırma çabaları, Mu'tezile'nin tarih ve toplum ile uzlaşma gayretleri de mefdûliyyet fikrinin oluşup güçlenmesini sağlayan diğer amiller arasında sayılmıştır.⁴⁶

Netice itibarıyla Mu'tezile'de Vâsıl b. Atâ ile gündeme geldiği ifade edilen mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu fikri, başta Bağdat Mu'tezilesi'nin kurucusu Bîşr b. Mu'temir olmak üzere aynı ekolden bazı âlimler tarafından da desteklenip geliştirilmiştir. Ancak Mu'tezile bünyesinde, Bağdat Mu'tezilesi ile özdeşleşen bu görüşü bütün Bağdat temsilcilerinin savunduğunu söylemek doğru değildir. Bununla

42 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 61.

43 el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/714; Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 217-218.

44 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, (20/1)/215.

45 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 283.

46 Mefdûliyyet fikrini oluşturan ve güçlendiren sebepler konusunda detaylı bilgi için bkz. Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 72-92.

beraber Mu'tezile'nin doğasında olan özgür düşüncenin de etkisiyle Bağdat sınırlarını aşan bu fikir, Basra ekolünden bazı âlimlerin de desteğini kazanmıştır. Meselenin temellendirilmesi noktasında ortak hareket eden Basra ve Bağdat Mu'tezilesi, Şîa'nın sunmuş olduğu nasları akılla ve mantıkla harmanlayarak te'vil etmiştir. Bunun sonucunda da ileri sürülen delilleri çürüten Mu'tezile ulemasından mefdûlün imâmetini destekleyenler, Peygamber'in bazı uygulamalarını delil göstererek efdâlin varlığına rağmen mefdûlün tercih edilmesini kanıtlamaya çalışmışlardır.

2.2. Son Dönem Bağdat Mu'tezile Önderlerinden Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât ile Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Mefdûl İmâmet Anlayışı

Asıl adı Ebü'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât olan ve Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup önemli bir mütekellim olarak bilinen Hayyât,⁴⁷ Mu'tezile'nin sekizinci tabakasında zikredilmektedir.⁴⁸ Kaynaklarda Hayyât'ın doğum ve ölüm tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber 273/886⁴⁹ tarihinde doğan ve aynı zamanda Hayyât'ın çok önemli öğrencilerinden biri olan Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931)'nin hocası olduğu dikkate alındığında, onun 220/835'li yıllarda dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Hayyât ile ilgili bilgi içeren bazı ilk dönem eserlerde vefat tarihi ile ilgili bilgi yer

47 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 168; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 445, 489; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk: Fuad Seyyid (Beyrut: Dâru'l Fârâbî, 2017), 289; Muhammed b. İshâk b. Nedîm, *el-Fihrist*, ed: Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 465-466; İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehva ve'n-nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), III/518; Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam* (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslam, 2001), XII/373; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tabsiretu'l-edille fi usûli'd-din* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), I/101; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut-Lübnan: y.y, 1961), 85; Josef Van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*, Walter de Gruyter GmbH (Berlin: Boston, 2017), I/15; Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelamı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 153.

48 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-i'tizâl*, 289; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 85; Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-mîlel ve'n-nihal*, nşr: Thomas Arnold (Hyderabad: y.y., 1898), 49; Abdurrahman Bedevî, *Mezahibu'l-İslamiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmu'l Malayin, 1997), 42.

49 Kâ'bî'nin doğum tarihi ile alakalı bilgi sadece Fuad Seyyid tarafından tahkik edilen *Fadlu'l-itizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. Fakat eserde de aktarıldığı üzere İbn Hacer el-Askalânî tarafından nakledilen bu bilginin gerçek olamayacağı, aksine doğum tarihinin en az on yıl önce olması gerektiği ifade edilmektedir. Bizim kanaatimize göre de Fuad Seyyid'in Kâ'bî'nin doğum tarihiyle ilgili tespiti daha isabetli görünmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Fuad Seyyid, "önsöz", *Fadlu'l-itizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, 25-26. Ayrıca bkz. Mehmet Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mutezililer", *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 (2011), 236-237.

almazken⁵⁰ bazı eserlerde de kesin olmadığı belirtilerek 300/912 yılı civarında öldüğü aktarılmaktadır.⁵¹

Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen mütekellimlerinden olan ve aynı zamanda muhaddis ve fakih kimlikleriyle ön plana çıkan Hayyât,⁵² bu özellikleriyle kendisinden sonra gelenlerin istifade ettiği bir âlim olmuştur. O, daha çok kelimcilerin görüşleri, ekolleri, ihtilafları ve biyografileri hakkındaki geniş bilgisiyle yaşadığı çağa damgasını vurmuştur. Nitekim müellifin, *Kitabü'l-İntisâr ve'r-red ala İbnu'r-Râvendî el-mülhid* adlı kitabında dakîku'l-keîâm (fizik) ve celîlu'l-keîâm (metafizik) hakkındaki meselelere ve Mu'tezile âlimlerinin bu konularla ilgili fikir ve tartışmalarına detaylı bir şekilde yer vermiş olması da bunu destekler niteliktedir. Bu derin ve geniş bilgisi ile fırkaların görüşlerine dair pek çok nakiller yapmış; sonraki dönemlerde birçok fırka, konu ve şahıs hakkında kendisinden yararlanmıştı. Böylece o, Bağdat ekolü bünyesinde ismine nispetle Hayyâtîyye⁵³ veya ma'dûm (yok olan) konusundaki özgün düşüncesinden dolayı da Ma'dûmiyye⁵⁴ olarak adlandırılan mezhebin kurucusu olarak kabul edilmiştir.

Geniş bir ders halkasına sahip olan Hayyât'ın ilmî kişiliğini yansıtan en önemli hususlardan biri de yetiştirmiş olduğu öğrencileridir. Onun yetiştirmiş olduğu bu talebeler arasında ise en meşhur olanı Kâ'bî olarak bilinen ve 319/931 yılında vefat eden Ebu'l-Kâsım el-Belhî'dir.⁵⁵ Kaleme aldığı eserlerden başta *Makâlât* adlı eseri olmak üzere bütün eserlerinde hocasından faydalanan Kâ'bî, yeteneği sayesinde henüz öğrenciliğinde Mu'tezile çevrelerinde ün yaparak hocası Hayyât'ın özel ilgisini

50 Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam*, XII/373; Şemseddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beirut: Müessesu'r-Risâle, 1996), XIV/220.

51 Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferayînî, *et-Tabsir fi'd-din ve temyizü'l-fırakati'n-nâciyeti a'ni'l-fıraki'l-hâlikîn* (Beirut: Alemlü'l-Kutûb, 1983), 84; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lam* (Beirut: Dâru'l-İlmi'l-Malayîn, 2002), III/347; Halil Ebû Rahme, "Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât ve Kitabuhu'l-İntisar", *Abhath al Yarmouk* 1/1 (1985), 155; Ebu'l Âla el-Maarrî, *Risaletu'l-ğufuran* (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1977), 39; Josef Van Ess, "al-Khayyât", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 27 Kasım 2021); Wilferd Madelung, "Abd-Al-Rahim-Kayyât", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 27 Kasım 2021).

52 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 85; Tritton, *İslam Kelamı*, 153-155.

53 el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 157-159; el-İsferayînî, *et-Tabsir*, 84; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/66-67; Ziriklî, *el-A'lam*, III/347; Hammad Cehmî, *Mevsu'etu'l-muyessere fi'l-edyan ve'l-mezahib ve'l-ehzabu'l-mu'asara* (Riyad: Şebâbu'l-İslamiyye, 2003), 68; Ömer Rıza Kehale, *Mu'cemu'l-müellifîn* (Beirut: Mektebetu'l-Müsenna, 1957), V/213; Muhammed Ali et-Tehanevî, *Keşfu istilahatu'l-funûn ve'l-u'lûm* (Beirut: Mektebetu Lübnan, 1996), 767; İzzeddin b. Esîr el-Cezerî, *el-Lubab fi tehzibi'l-ensâb* (Beirut: Dâru's-Sadır, 1980), I/475; Selahaddin Halil b. Aybuke es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beirut: Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, 2000), XII/193-194.

54 el-İsferayînî, *et-Tabsir*, s. 84; İbnu'l-Esîr, *el-Lubab fi tehzibi'l-ensâb*, I/475; Cehmî, *Mevsu'etu'l-muyessere*, 68; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XII/194; Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile* (Beirut: y.y, 1974), 149.

55 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 13; İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, 455; Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam*, XI/25; en-Neseî, *Tabsiretü'l-Edille*, 101, 493; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cevzî, *el-Muntazam fi't-tarihi'l müluk ve'l-umem* (Beirut: Dâru'l Kitabu'l İlmiyye, ty.), XIII/301-302; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 88; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikadâtu fırâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1982), 44; Şihabuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mizan* (Beirut: Matbaâtu'l İslamiyye, 2002), IV/429; Josef Van Ess, "Abu'l-Qâsem Kâ'bî", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 28 Kasım 2021).

kazanmıştır.⁵⁶ Mihne olayından sonra kopmaların başladığı ve giderek zayıflayan Mu'tezile'yi savunmak için kaleme aldıkları reddiyelerle büyük çaba gösteren Hayyât ve Ebû Ali el-Cübbâi (ö.303/916)⁵⁷ gibi o da muhaliflere karşı birçok reddiye telif etmiştir. Özellikle halku'l-Kur'ân, sıfatların nefyi, ru'yetullâh ve kader gibi konularda hocası Hayyât ile paralel fikirlerde olan Kâ'bî, "Kâ'bîyye" fırkasının kurucusu olarak sayılmış ve Mu'tezile'nin Bağdat ekolünde liderliğin kendisinde son bulduğu kişi olarak kabul edilmiştir.⁵⁸ Bizler de araştırmamızın bu bölümünde Bağdat Mu'tezilesi'nin son dönem iki önemli önderi olan Hayyât ile öğrencisi Kâ'bî'nin, mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu anlayışını mercek altına alarak bu iki isimle beraber Bağdat Mu'tezilesi'ndeki mefdûl imâmet anlayışının gelmiş olduğu noktayı inceleyeceğiz.

Son dönem Bağdat Mu'tezilesi önderlerinden Hayyât'ın imâmette mefdûliyyet fikrine baktığımızda, yapılan çalışmalarda genellikle kendisi, Bağdat Mu'tezilesi'nden mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü kabul edenler arasında gösterilmiştir.⁵⁹ Bununla alakalı işaret edilen dayanakların başında ise Zeydîye imam ve âlimlerinden el-Mehdî-lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (ö. 840/1437)'ya ait olan *Tabakâtu'l-Mu'tezile* adlı eser gelmektedir. Burada nakledildiğine göre Hayyât, sahabenin en faziletlisinin kim olduğu sorusunu, Ali b. Ebî Tâlib şeklinde cevaplamıştır. Devamında da Hayyât'a ait olduğunu ileri sürdüğü bu görüşü örneklendiren İbnu'l-Murtazâ Ali'yi ilk iman edenlerden, sahabenin âlimlerinden, zahitlerinden, mücahitlerinden, kurrularından, müfessirlerinden ve cömertlerinden saymıştır. Yine ona göre Ali, fazilet bakımından Peygamber'e en yakın olan ve ehl-i beytte öne çıkan isimlerdendir.⁶⁰

Hayyât'ın imâmette mefdûliyyet fikrini benimsediğini iddia edenlerin delil olarak gösterdiği diğer önde gelen kaynak, Hayyât'a ait olan *Kitabü'l-İntisâr ve'r-red ala İbnu'r-*

56 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 88-89.

57 Reddiyelerle alakalı geniş bilgi için bakınız: İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, 464-466.

58 el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-frak*, 159; İbn Hazm, *el-Fasl*, III/520; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n- nihâl*, I/66-67; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 88; İbn Hacer el-Askalanî, *Lisânu'l-mizan*, IV/430; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 269; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam* (Kahire: Mektebetu'n-Nehdetu'l- Mısriyye, 1954), III/77.

İbn Hazm'ın aktardığına göre liderliğin kendilerinde sona erdiği ve Mu'tezile'nin onların görüşlerine göre firkalara ayrıldığı üç şahıstan diğer ikisi ise Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ma'cûr (Bağcûr) b. El-İhşid (ö. 326/938) ile Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö. 321/933)'dir.

59 Josef Van Ess, "al-Khayyât", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 27 Kasım 2021); Wilferd Madelung, "Abd-Al-Rahim-Kayyât", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 27 Kasım 2021); Şerafettin Gölcük, "Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/104; Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizmin İktidar Tecrübesi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 72; Sadullah Çakar, *el-İntisâr Bağlamında Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât'ın Kelâmî Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 51; Ali Kaya, *Osman ed-Dârimi ile Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 105.

60 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 86-87.

Râvendî el-Mülhid adlı eserdir. Ancak araştırmacıların ilgili kitapta onun bu görüşüne dayanak olarak işaret ettiği bölümde, müellifin imâmette mefdûliyyet fikrini benimsemesiyle alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁶¹ Bunun aksine ilgili pasajda o kendisini, Ali'yi Peygamber'den sonra en faziletli kişi olarak kabul eden Mu'tezilî gruptan ayrı tutmaktadır. Öyle ki “*Muteşeyyiatu'l-Mu'tezile*” olarak isimlendirdiği ve “*Mu'tezile'den Şîa'ya sempati duyanlar*” manasına gelen bu âlimlerden söz ederken “*onlar*” ifadesini kullanmaktadır.⁶² Hayyât'ın onlara karşı bu yaklaşımı ise onlarla aynı görüşte olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bununla beraber *el-İntisâr*'ın diğer bölümlerinde de Hayyât'ın Ali'yi en erdemli kişi olarak kabul ettiği ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hayyât'ın, Peygamber'den sonra Ali'yi insanların en faziletlisi olarak kabul ettiğini savunan araştırmacıların kaynak olarak gösterdiği bir diğer kaynak, İbn Ebî Hadîd'in *Şerhu Nehci'l-belâğa* adlı kitabıdır. Eserde, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî (ö. 240/855)'den alıntı yaptığını ifade eden İbn Ebî Hadîd, başta Bîşr b. Mu'temir olmak üzere Ebû Musa el-Murdâr'ın, Ca'fer b. Mübeşşir'in ve Bağdat Mu'tezilesi'nin ileri gelenlerinin tamamının Ali'yi en erdemli kişi olarak kabul ettiklerini ifade eder. İlgili bölümün devamında yine bir Mu'tezilî olan Ebû Abdullâh el-Basrî'den aldığı bir bilgiye göre Ali'yi en üstün kabul edenler yukarıda zikredilen isimler değildir. Asıl onun efdâl olduğunu ileri sürenler Hayyât ile öğrencisi Kâ'bî'dir. Yazar, devamında ise böyle bir bilgiyle karşılaştığından ve iki âlimin bu görüşte olmasından büyük bir mutluluk duyduğunu ve bunun verdiği sevinçle de Mu'tezile'nin bu akîdesini şiire döktüğünü belirtir.⁶³

Ancak İbn Ebî Hadîd'in aktarmış olduğu bu bilgiler mercek altına alındığında bazı önemli problemlerin olduğu ortaya çıkmaktadır. Öncelikle 240/855 yılında vefat eden Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin rivayeti doğru olarak kabul edilse bile Hayyât, onun o dönem için ifade etmiş olduğu, “Bağdat Mu'tezilesi'nin ileri gelenleri” kapsamına girmemektedir. Dolayısıyla buradan hareketle Hayyât'ın, Peygamber'den sonra Ali'yi en efdâl kişi olarak kabul ettiğini söylemek güçtür. Onun, Ebû Abdullâh el-Basrî'den naklettiği rivayete baktığımızda ise bu malumatın daha erken dönemde yazılmış kaynaklarla çeliştiği görülmektedir. Nitekim birçok önemli eserden aktarıldığı üzere Bîşr b. Mu'temir, Bağdat Mu'tezilesi'nden Ali'nin en efdâl olduğunu ilk kabul edenlerdendir.⁶⁴ Ayrıca gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus, İbn Ebî Hadîd'in böyle bir veri karşısında belirtmiş olduğu sevinçtir. Bu da bize onun konuyla alakalı bir

61 Başta DîA'nın Hayyât ile ilgili maddesini yazan araştırmacı olmak üzere Hayyât'ın bu görüşü savunduğunu ileri süren araştırmacıların tamamı, Albert Nasri Nader'in 1957 yılında tahkik edip Beyrut'ta basması olduğu metnin 76. sayfasını kaynak olarak göstermişlerdir. Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitabü'l-İntisâr ve'r-Red ala İbnu'r-Râvendî el-Mülhid* (Beyrut: Matbaatu'l-Kasuleykiye, 1957), 75-76.

62 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 75-76.

63 Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî b. Ebu'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 2007), VI/80.

64 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 56; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Nyberg, “al-Mu'tazila”, III/790; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 282.

araştırma içerisinde olduğunu ve daha önce Hayyât ile Kâ'bî'ye dair böyle bir bilgiyle karşılaşmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Ancak efdâl imam meselesinde iç içe geçen ve birbirinden ayırt edilmesi gereken en önemli husus, takva sahibi olmak manasındaki üstünlük ile yönetim işlerindeki beceri ve toplumun ihtiyaçlarını bilip yerine getirmek anlamındaki üstünlüğün birbirinden ayrı tutulmasıdır. Nitekim erken dönemden itibaren tartışmaya açılan bu mevzuyu ele alan âlimlerden, Ali'yi de Ebû Bekir'i de fazilet sıralamasında ilk sıraya koyanlar, onların yönetimdeki başarılarına değil takvadaki üstünlüklerine göre böyle bir tercihte bulunmuşlardır. Aynı durumun Hayyât için de geçerli olduğunu görmekteyiz. Çünkü o, yönetim anlamında toplumun, Ali ile diğer sahabe arasında tercihini Ebû Bekir'den yana kullanmasını ve herhangi bir itirazın oluşmamasını gerekçe göstererek haklı bulmuştur.⁶⁵ Hatta İbnu'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den Şîa'ya sempati duyanlara yönelik, Peygamber zamanında Ali'nin, akrabalarından bazılarını öldürdüğü için insanların ona kin besledikleri ve bu yüzden de onu imam olarak seçmedikleri iddiasına şiddetle karşı çıkarak bunu yalanlamıştır. Aksine Ali'ye karşı herhangi bir düşmanlık ve kinin olmadığını savunan Hayyât, bu seçimin sadece ümmetin Ebû Bekir'e olan meyline ve karizmatik liderliğinin bir neticesi olarak etrafında toplanmalarına bağlamaktadır. Ayrıca o, insanların Ali'ye yönelik düşmanca bir tavır takınmayacakları ile ilgili görüşünü Kur'an'daki şu ayetle de desteklemektedir: *“Muhammed, Allah'ın resulüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirine karşı da merhametlidir. Onların, rükû ve secde halinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün...”*⁶⁷

Bununla beraber eserinin çeşitli yerlerinde Ali ve Alioğulları konusuna değinen Hayyât'ın, en faziletli kişiyi belirleme gibi bir endişe taşımadığı görülmektedir. Daha çok uzlaşmacı bir tavır içerisinde olan müellif, Râfızîlerin Hâşimoğulları ile ilgili yaklaşımlarını abartılı bularak onları eleştirmiştir. O, Resul'ün, Ali'nin, Hasan ile Hüseyin'in, Abbas'ın ve Abdullah b. Abbas'ın da birer üyesi olduğu Hâşimoğulları kabilesine olan muhabbetini ifade etmişse de Râfızîlerin Hâşimoğullarını, herkesi hidayete erdirenler ve onları fazilet ile ilim noktasında en üstün tutan görüşlerini reddetmiştir.⁶⁸ Bu bağlamda Ali'nin halifeliğini de tartışan yazar, Râfızîlerin iddia ettiği üzere Peygamber'in kendisinden sonra Ali'yi ümmetine halife kılmak isteyip onu imam olarak tayin ettiği gibi bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Muhacir ve Ensar'ın toplanarak Peygamber'in tayin etmiş olduğu Ali'yi makamından azlettikleri ve kasıtlı olarak Peygamber'e muhalefet ederek hilâfet makamına başkasını atadıkları

65 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 86.

66 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 76.

67 el-Fetih, 48/29.

68 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 76, 78.

fikrini de reddeden Hayyât, bu ve benzeri görüşlerin dalalet ve gerçek dışı olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁹ Nitekim buna benzer bir ifade İbn Kuteybe (ö. 276/889)'ye atfedilen *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserde de geçmektedir. Burada aktarıldığı üzere Ali, Peygamber'den imâmet ile alakalı herhangi bir taahhüt almadığını açık bir şekilde ifade etmiştir.⁷⁰ Hayyât'ın, Peygamber'in kendisinden sonra bir imam tayin etmediğini, halife seçiminde Ali'nin herhangi bir mağduriyet yaşamadığını ve Hâşimoğullarının en faziletli kişiler oldukları ile ilgili görüşün mübalağalı olduğunu açık bir şekilde belirtmesi de onun Ali'yi en üstün görmediğini gösteren hususlar arasında sayılabilir.

Yine İbnü'r-Râvendî'nin, Zeydîlerden bir grubun, Ali'nin Ebû Bekir'den üstün konumda olup onu idare ettiği iddiasına şiddetle karşı çıkan Hayyât, bunun Zeydîlere ait bir görüş olmadığını belirterek Ali'nin Ebû Bekir'e herhangi bir üstünlüğünün olmadığını savunmuştur. O, bu bağlamda eleştirilerin odağında olan ve Mu'tezile'den Şîa'ya sempati duyanlar arasında zikredilen Eb'u Ca'fer el-İskâfî'nin de konuyla alakalı görüşüne yer vererek eserlerinden hareketle onun böyle bir görüşte olmadığını ileri sürmüştür. Buna göre İskâfî, Ebû Bekir'in fazilet sahibi ve güvenilir kişilerden oluşan bir grup tarafından seçildiği, bu tercihteki ana faktörün de Ebû Bekir'e olan meyil olduğu ve Ali'ye karşı herhangi bir düşmanlığın olmadığı görüşündedir.⁷¹

Ayrıca o, ümmetin çoğunluğunun Ali'yi terk edip başkasına yönelmelerinden dolayı dalalete düştükleri fikrini de reddederek bu tür yaklaşımların ancak Râfîzîlere ait olduğunu ifade etmiştir.⁷² İmamet konusuna daha çok İbnü'r-Râvendî'nin Ali'ye yönelik iddiaları üzerinden görüş bildiren Hayyât, İslam toplumunu meşgul eden imâmet meselesinde toplumu Havaric, Mürcie, Şîa, Mu'tezile ve Ashâbu'l-Hadis ve'r-Rivayet olarak beş gruba ayırmıştır. Bunlardan Mu'tezile, Mürcie ve Ashâbu'l-Hadis arasında ise sahabenin durumu, velayeti, onlara karşı sevgi ve saygı hususunda hiçbir görüş ayrılığının olmadığını belirtmiştir. O, devamında Mu'tezile bünyesinde, bazı imamların diğerlerine olan üstünlükleri noktasında birtakım ihtilafların olduğunu aktarmışsa da herhangi bir imamın üstünlüğüne değinmeden genel olarak sahabeye olan muhabbete dikkat çekerek⁷³ birleştirici ve uzlaştırıcı tavrını sürdürmüştür.

Osman ve Ali'nin hilafet dönemiyle alakalı önemli bilgiler paylaşan yazarın, genel olarak sahabeye yönelik düşüncelerinde de toplumun birlik ve beraberliğini sağlamaya yönelik bir tutum içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Vâsıl ile Amr b. Ubeyd'in konuyla alakalı görüşlerini destekleyen Hayyât, Osman'ın halifeliğinin son altı yılında

69 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 79, 114-115, 117.

70 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse el-ma'rûf bi târihi'l-hulefâ* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990), 1/99.

71 Nitekim burada tartışılan konu, sahabenin Ali'ye karşı bir düşmanlığının olup olmaması ve eğer varsa bu düşmanlığın onun halife seçimine olan etkisidir. Ancak Hayyât'ın aktardığı üzere Ali'ye karşı böyle bir düşmanlık olmamakla beraber sahabenin tercihini Ebû Bekir'den yana kullanması da normal karşılanmıştır. Dolayısıyla buradan hareketle Hayyât'ın, Ali'yi sahabenin en faziletli olarak kabul ettiği çıkarımında bulunmak için yeterli bilgi bulunmamaktadır. el-Hayyât, *el-İntisâr*, 75-76.

72 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 101.

73 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 101-102.

gerçekleşen olayların doğruluğunu kabul etmekle beraber, hadisenin karmaşıklığından ötürü sessiz kalarak yaşananları en iyi bilen Allah'a havale etmeyi uygun bulmuştur.⁷⁴ Bununla beraber o, Osman'ın hilafeti döneminde vuku bulan bazı uygulamaları dönemin şartlarına bağlayarak toplumun menfaati söz konusu olduğu sürece imamın, içtihadına göre serbestçe hareket edebileceğini ileri sürmüştür.⁷⁵ Ali, Ayşe, Talha, Zübeyir ve meydana gelen savaşlar konusunda Mu'tezilî âlimlerin çekimser davranmalarını destekleyen müellif, zikredilen şahısların mümin ve sâlih kişilerden olduklarını savunmuştur.⁷⁶ Ayrıca o, uzlaşmacı tavrını bir adım daha ileriye taşıyarak tahkim olayındaki hakemlerden Amr b. Âs (ö. 43/664) ile Mu'aviye (ö. 60/680) ve taraftarlarından da teberri edilemeyeceğini ifade etmektedir. Burada Mu'tezile adına konuşan Hayyât, Mu'tezile'nin bu görüşüyle alakalı herhangi bir mazeret ileri sürmeyeceğini de eklemektedir.⁷⁷

Bu bağlamda Osman'ın öldürülme hadisesini ele alan Hayyât, yaşananlar karşısında Ali'nin tepkisinden yola çıkarak onun, bu olayda herhangi bir etkisinin olmadığını ispat etmeye çalışır. Ona göre, Ali'nin öldürülme vakasını duyduğunda oğlu Hasan'a, "Nasıl olur da sen hazır olduğun halde Emîru'l-müminin öldürülür?" diye sorması, Ali'nin olaydan habersiz olduğuna işaret etmektedir.⁷⁸ Burada Ali'yi, gerçekleşen olayların dışında tutan müellif, Osman'ın durumu üzerine çıkarımda bulunarak onun, Muhacir ve Ensar'dan habersiz bir şekilde öldürülmüş olması halinde ya eylemlerinden ötürü bunu hak ettiğini ya da etmediğini belirtir. Ona göre bu durum, müstahak olması halinde adaleti terk ettiği ve fâsık fâcir olduğu için hak etmiştir. Eğer hak etmediyse de bunu kendisine yaşatanlar ile imkân olduğu halde onu korumayanlar fâsık olmuştur. Ancak Hayyât, iki durumun da Osman ve Ensar ile Muhacir'den teberri etmeyi gerektirdiğinden her iki ihtimali de geçersiz saymaktadır. Bunun yerine o, Mu'tezile'nin genel olarak herhangi bir suçlu aramadan bütün sahabeleri tevellî eden bir yaklaşımı tercih ettiklerini ifade etmiştir.⁷⁹

Mu'tezile âlimlerinin imâmet, sahabe ve tâbiîn hakkındaki görüşlerini savunmacı bir yaklaşımla ele alan Hayyât'ın genel tavrında, o dönemde yaşanan olaylar için kesin yargılar oluşturup toplumdaki çatlaklıkları derinleştirmek yerine bütün sahabeyi aklamaya ve ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik bir çaba vardır. Öyle ki Müslümanların birbirini öldürdüğü ve toplumun parçalanmasına neden olan olayların da başında sayılan Cemel Vak'ası'nda dahi tarafların masum olduğuna yönelik bir tavır takınmaktadır. Konuyla alakalı Hişâm el-Fuvatî (ö. 218/833)'nin fikrini destekleyen

74 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 73; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 174.

75 İbn Ebî Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, II/21, 24, 26, 28, 33, 35, 37.

76 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 73-74.

77 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 74.

78 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 50.

79 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 51.

Hayyât'a göre Cemel Savaşı, Ali, Talha ve Zübeyr'in kararıyla zuhur etmemiştir. Aksine bunların Basra'da tartışmak için toplandıklarını ancak tarafların onların görüşlerine başvurmadan savaşı başlattıkları iddiasını desteklemiştir. O, bu görüşüne hem Zübeyr'in hem de Ali'nin, savaşın gündemde olmadığına yönelik rivayet edilen sözlerini delil göstermiş ve birçok âlimin de bu fikirde olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁰

Hayyât, Ebû Bekir ve Ömer'in fazilet ehlinde olduğunu ifade etmekle beraber⁸¹ hem kendisinin hem de genel olarak Mu'tezile'nin Ali ve Alioğullarına olan muhabbetine de birçok yerde vurgu yapmıştır. Ancak bunu, hakkı gasbedilmiş bir imam olarak kabul ettiği için değil takvasından ve Peygamber'e olan yakınlığından ötürü yapmıştır. O, itidalin hak ve kendisinin de takip ettiği bir yol olduğunu belirterek⁸² bu yaklaşımını, Müslümanlar arasında fitneye sebebiyet verecek tüm olaylar karşısında sürdürmüş ve birlik ve beraberliği sağlamaya yönelik bir tavır içerisinde olmuştur.⁸³ Eserinde böyle bir yaklaşımın neden gerekli olduğu hususuna da değinen müellif, Peygamber ve ashâbının yaptıklarının en güzel şekilde yorumlanıp onlara selamda bulunmanın, onları kötüyüp karalamaktan daha erdemli bir duruş olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴

Dolayısıyla Hayyât'ın, İslam toplumunda kimin daha efdâl olduğu konusu ile kimin imam olacağı meselesini birbirinden ayrı olarak ele aldığını söylemek mümkündür. Müellifin, imâmet anlayışının oluşumunda Şîa'ya ve İbnü'r-Râvendî'ye tepkisinin de önemli ölçüde etkisi olmuş ve bu bağlamda Râfizîlerin imâmet anlayışı üzerinden imâmet ile ilgili önemli bilgiler paylaşmıştır. Bununla beraber onların imâmete dair birçok görüşünü abartılı ve tuhaf bulmuştur. Öyle ki onların, dini korumak üzere içi ve dışı temiz olan masum bir imamın olması gerektiği inancını eleştirerek bunun saçma olduğu kanaatine varmıştır.⁸⁵ Ona göre Allah kullarını, masum bir imandan değil masum bir topluluktan mahrum bırakmaz.⁸⁶ Bunun yanı sıra o, imâmetini duyuran birine itaat edilebilmesi için sadece ilan edilmiş olmasını yeterli bulmaz. Onun imâmetinin aynı zamanda akılla tasdik edilmesi gerektiğini ileri sürerek imâmetin aklen vacip olduğunu savunmuştur.⁸⁷ Buradan da Hayyât'ın, imamın tayinini herhangi bir nassa veya önceden seçilmişliğe değil de bu görevi yerine getirebilecek donanıma sahip olmaya bağladığını göstermektedir.

80 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 50.

81 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 102-103.

82 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 112.

83 Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, 210; Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 123.

84 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 121.

85 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 99, 113.

86 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 116-117.

87 Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Keşfu'l-murâd fi şerh tecdî'l-i'tikâd* (Kum: y.y, 2000), 388; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisî, *Havliyyâtü'l-câmi'ati't-Tûnisîyye* (Tunus: y.y, 1972), 190. Mu'tezile'de imâmetin vucubiyeti için bkz. Metin Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru (4. Ve 5. Asırlar)* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2007), 22-24.

Kâ'bî'nin mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşüne baktığımızda ise yine hocası Hayyât'ın mefdûl imâmet anlayışında Ali'yi en faziletli kişi olarak kabul ettiği görüşüne benzer bir iddia karşımıza çıkmaktadır. Hatta yapılan çağdaş araştırmalarda dahi onun, Zeydî imâmet fikrine yakın bir görüşe sahip olduğu aktarılmıştır.⁸⁸ Bununla beraber Kâ'bî'nin, imâmetin hangi topluluktan olması gerektiğiyle alakalı görüş beyan ettiği ve esasında bu hakkın Kureyş'e ait olduğu ancak toplumda kargaşaya sebebiyet vermesinden korkulması durumunda Kureyş dışından bir şahsın da imam olabileceği fikrini savunduğu aktarılmıştır.⁸⁹

Ancak her ne kadar Mu'tezilî olmayan kaynaklarda Kâ'bî ile ilgili böyle bir iddia ortaya atılmışsa da bununla alakalı olarak başta onun *Makâlât* eseri olmak üzere müellife ait günümüze ulaşan diğer kitaplarında da bu görüşü destekleyecek herhangi bir somut bilgi bulunmamaktadır. Bunun aksine bir Mu'tezilî olan Kâdî Abdülcebâr, Kâ'bî'nin imâmet anlayışı hakkında *Tesbîtu delâilî'n-nübüvve* adlı eserinde önemli bilgiler paylaşmaktadır. Öyle ki Kâdî Abdülcebâr bu bilgileri, Kâ'bî'nin *en-Nakd alâ İbn Râvendî* adlı eserinden aktardığını bildirmektedir.⁹⁰ Buna göre Kâ'bî, Ali'nin "*Dikkat edin! Bu ümmetin Nebî'sinden sonra en hayırlıları Ebû Bekir ve Ömer'dir.*" sözünden hareketle ilim ve bilgi sahibi olan hiç kimsenin bunu inkâr edemeyeceğini ifade etmektedir. Hatta aktarıldığı üzere Kâ'bî, bu görüşünü bir adım daha ileriye taşıyarak ilk Şîîlerin, Ebû Bekir ile Ömer'i, Ali'den daha efdâl kabul ettiklerini iddia etmektedir. Devamında ise müellif bu savını, erken dönem Şîîlerinden Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794) ile kendisine fazilet sıralamasını soran bir şahıs arasında geçen bir tartışmayla desteklemektedir. Söz konusu bu tartışmaya göre bir şahıs, kâdîlik makamında bulunan Şerîk b. Abdullah'a gelerek Ebû Bekir'in mi yoksa Ali'nin mi daha faziletli olduğunu sorar. Şerîk'in, Ebû Bekir'in daha faziletli demesi üzerine, "*Sen Şîî değil misin?*" diye bir soru yöneltir. Bunun üzerine de Şerîk, kendisine şöyle bir izahatta bulunur: "*Evet! Zaten Şîî olan böyle söyler. Vallahi, Emîru'l-mü'minîn şu direklere (minber) çıkarak, 'Dikkat edin! Bu ümmetin Nebî'sinden sonraki en hayırlılar Ebû Bekir ve Ömer'dir.' dedi. Onun sözünü ret mi edelim? Onu yalanlayalım mı? Vallahi, o asla yalan söylemezdi.*"⁹¹ Kâ'bî, kendilerine ulaşan bu haberin sahih olduğunu belirtmekle beraber böyle bir rivayetin

88 Bkz. Ayşe Neslihan Acar, *Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Makâlât'ında Mutezile'yi Ele Alış Şekli* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 16-17.

89 Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn* (İstanbul: Matbaatu'd-Devlet, 1928), 275; Carullah, *el-Mu'tezile*, 153; Adil el-Avâ, *el-Mu'tezile ve'l-fikru'l-hurr* (Dımaşk: el-Ehâli, 2014), 262; Reşid el-Çeyyun, *Mu'tezile Basra ve'l-Bağdat* (London: Dâru'l-Hikme, 1997), 293.

90 *en-Nakd alâ İbn Râvendî* adlı eser, İbnu'r-Râvendî'nin Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın *Nazmu'l-Kur'an ve selâmetuhu mine'z-ziyâde ve'n-nuksân* adlı eserini eleştirmek için kaleme almış olduğu reddiye türündeki esere karşılık yazılmış bir reddiyedir. Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtu delâilî'n-nübüvve*, thk. Abdulkerîm Osman (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, , ty.), 23.

91 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtu delâilî'n-nübüvve*, 22-23, 548-549.

olmaması halinde bile Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer hakkındaki görüşlerinin güneş kadar açık olduğunu ifade etmektedir.⁹²

Dolayısıyla Mu'tezile'ye ait olmayan birkaç klasik kaynakta ve bazı çağdaş araştırmalarda Kâ'bî, her ne kadar mefdûl imâmet anlayışında Zeydî imâmet görüşüne yakın bir çizgide gösterilmişse de Kâdî Abdülcebbâr'ın, Kâ'bî'nin kendi eserinden naklettiğini ileri sürdüğü bilgiler, Kâ'bî ile ilgili iddiaların yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğunu göstermektedir. Nitekim Kâ'bî, ilgili pasajda Hz. Ali'den rivayet edilen haberi de dayanak göstererek Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in, Hz. Ali'den daha faziletli olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu durum ise Bağdat Mu'tezilesi'ne mensup olan Kâ'bî'nin, mefdûl imâmet anlayışında müntesibi olduğu ekolle aynı görüşte olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Görüldüğü üzere Hayyât ile Kâ'bî'nin, Hz. Ali'yi sahabenin en üstünü olarak kabul ettiği ile ilgili iddia sahiplerinin delil olarak gösterdikleri kaynaklar, yukarıda saydıklarımızdan ibarettir. Öyle ki hem Hayyât'ın hem de öğrencisi Kâ'bî'nin günümüze ulaşan eserlerinde, onların böyle bir görüşü benimsediği ile alakalı herhangi bir somut bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Kâ'bî, *Makâlât* adlı eserinde Bağdat Mu'tezilesi'nin tamamı ile Basra Mu'tezilesi'nden birçok âlimin, Ali'nin efdâliyeti noktasında hemfikir olduğunu belirtir. Ancak o devamında, Bağdat ekolüyle ilgili bu genel ifadesine rağmen Bağdat Mu'tezilesi'nden Bişr b. Mu'temir ile Ca'fer b. Harb'ın görüşlerini ayrı olarak ele almıştır. Bu da Kâ'bî'nin, "*Bağdat Mu'tezilesi'nin tamamı*" ifadesine rağmen bütün Bağdat ulemasını kapsamadığını göstermesi açısından önemlidir.

Söz konusu mevcut kaynaklardan hareketle Hayyât ile Kâ'bî'nin, Peygamber'den sonra Ali'yi en erdemli insan olarak kabul ettiğini söylemek mesnetsiz bir yaklaşım olacaktır. Çünkü Hayyât'ın, doğrudan böyle bir görüşü benimsediği ile ilgili tek somut bilgi, İbn Ebî Hadîd'in *Şerhu Nehci'l-belâğa'sı* ile İbnu'l-Murtazâ'nın *Tabakâtu'l-Mu'tezile* adlı eserinde geçmektedir. Daha önce *Şerhu Nehci'l-belâğa*'da geçen bilginin çelişkilerini ifade etmiştik. İbnu'l-Murtazâ'nın Hayyât ile ilgili iddiası da Zeydîyye fırkasının önemli görüşlerinden biri olan mefdûliyyet fikrine, toplumun önde gelen âlimlerinin de içerisinde bulunduğu bir taban oluşturma gayreti olarak değerlendirilebilir. Kâ'bî'nin böyle bir görüşte olduğunu iddia edenlerin delil olarak gösterdiği en erken kaynak ise Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *Usûlu'd-dîn* adlı eseridir. Daha önce de ifade edildiği üzere söz konusu kitapta Kâ'bî'nin, imâmetin Kureys'ten olması gerektiğini ifade ettiği aktarılmıştır. Buradan hareketle de bu iddia onun mefdûl imâmet anlayışına dayanak gösterilmiş ve böylece Kâ'bî'nin, mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşü inşa edilmiştir.

Sonuç

92 Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbitü delâli'n-nübüvve*, 549.

Hız. Peygamber'in vefatıyla İslam toplumunda baş göstermeye başlayan ihtilaf konularının başında gelen imâmet meselesinde neredeyse her itikadî mezhep veya fırka, kendi ekolünün argümanı çerçevesinde fikir beyan etmiştir. İslam tarihinin erken dönemlerinde teşekkül etmiş olan Zeydîye fırkası da bu mevzuda görüş bildiren ve ortaya attıkları fikirlerle imâmet konusunun gelişip şekillenmesinde önemli payı olan gruplardandır. Siyasî yönü ağır basan ve daha çok karizmatik-liderci zihniyetin mümessili olarak tarih sahnesinde kendine yer açan Zeydîye'nin, İslam düşünce tarihine yaptıkları en önemli katkılarından biri, imâmet konusuna kazandırmış oldukları efdâl-mefdûl yaklaşım tarzıdır. Nitekim bu düşünceleriyle aynı damardan beslendikleri Şîî İmâmiyye'nin imâmet konusundaki sert tutumlarına alternatif daha ılımlı ve sürdürülebilir bir yöneticilik modelinin temelleri atılmıştır.

Zeydîye ile beraber imâmetin itikadî sahaya taşınmasının bir neticesi olarak meseleyi kendi alanı içerisinde bulan Mu'tezile de imâmet konusunun İslam toplumundaki tezahürlerine sessiz kalmamış ve imâmetin siyasî boyutundan öte böyle bir kurumun gerekliliği üzerinde durmuştur. Konuya bu cihetten yaklaşarak çözüm üretme gayretinde olan Mu'tezile, netice itibarıyla imâmet kurumunun gerekliliği noktasında hemfikir olsa da kimin göreve getirileceği noktasında ihtilafa düşmüştür. Meselenin bu noktasında Zeydî imâmet düşüncesinden etkilenen Mu'tezile, efdâl imamı destekleyerek her zaman en üstün olanın göreve getirilmesi görüşünü savunanlar ile mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü destekleyerek bazı durumlarda daha az üstün olanın atanabileceğini müdafaa edenler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin iki ana damarından biri olan Basra ekolü imâmette efdâliyeti, Bağdat okulu ise mefdûliyeti savunmuştur.

Ancak Basra ve Bağdat Mu'tezilesi arasında başta imâmet konusu olmak üzere birden fazla ihtilafı konu aktarılmışsa da iki ekolün kesin hatlarla birbirinden ayrıldığını söylemek güçtür. Öyle ki en başından beri birbirleriyle iletişim halinde olduğunu bildiğimiz Basra ve Bağdat ekolleri arasında bir geçişkenliğin olduğu ve özgür düşünceye verdikleri önemin bir neticesi olarak da herhangi bir konuda birden fazla görüşün ortaya atıldığı görülmüştür. Nitekim imâmet mevzusunda da her ne kadar Bîşr b. Mu'temir ile başlayıp Ebû Musa el-Murdâr, Ca'fer b. Mübeşşir, Ca'fer b. Harb ve Ebû Ca'fer el-İşkâfî gibi önde gelen âlimlerle imâmette mefdûliyyet fikri savunulmuşsa da özellikle son dönem Bağdat Mu'tezilesi âlimlerinden Hayyât ve Kâ'bî ile bu seyrin değiştiği anlaşılmaktadır.

Öyle ki yapılan birçok çalışmada Hayyât ile öğrencisi Kâ'bî, Bağdat Mu'tezilesi'nden bazı âlimler gibi Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin en efdâl kişi olduğunu ileri sürenler arasında gösterilmişse de böyle bir iddia için mevcut kaynakların yetersiz olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle hem Hayyât'ın hem de ondan sonra Bağdat Mu'tezilesi'ne önderlik yapacak kadar donanımlı olan

Kâ'bî'nin, günümüze ulaşan eserlerinde böyle bir bilginin olmaması tezimizi destekler mahiyettedir. Nitekim her iki âlimin de elimizdeki eserlerinin genel muhtevasına ve kullanmış oldukları üsluba baktığımızda da mefdûl imâmet düşüncesinin ana temasını oluşturan Hz. Ali'nin, en erdemli kişi olduğu ile ilgili bir sonuç çıkmamaktadır. Öyle ki Kâdî Abdülcebâr'ın, Kâ'bî'nin *en-Nakd alâ İbn Râvendî* adlı eserinden aktardığını bildirdiği bilgiler de bu savımızı desteklemektedir.

Dolayısıyla yönetim anlamında Ali'siz bir mefdûliyyet fikrine daha yakın olan Hayyât ile Kâ'bî'nin, Bağdat ekolü içerisinde hem Bişr b. Mu'temir hem de Ebû Bekir el-Esam gibi düşünmeyip ne Ebû Bekir'i Ali'ye ne de Ali'yi Ebû Bekir'e üstün görme çabası içerisinde olmayan gruba daha yakın olduklarını söylemek mümkündür. Bununla beraber efdâliyyette birçok faktörün olması ve buna bağlı olarak da kimin daha efdâl olduğunun bilinmeyeceği gerçeğinden hareketle bu iki âlimin de idare anlamında yönetime gelecek kişinin daha az erdemli biri olabileceği fikrini savunmuş olması muhtemeldir.

Netice itibarıyla Mu'tezile'de Vâsıl b. Atâ ile gündeme geldiği ifade edilen mefdûl imâmet fikri, başta Bağdat Mu'tezilesi'nin kurucusu Bişr b. Mu'temir olmak üzere aynı ekolden bazı âlimler tarafından desteklenip geliştirilmişse de son dönem Bağdat Mutezilesi âlimlerinden

Hayyât ve Kâ'bî ile farklı bir evreye girdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Mu'tezile âlimlerinin imâmet, sahabe ve tâbiîn hakkındaki görüşlerini savunmacı bir yaklaşımla ele alan ve o dönemde yaşanan olaylar hakkında kesin yargılar oluşturup toplumdaki çatlaklıkları derinleştirmek yerine bütün sahabeyi aklamaya ve ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik bir çaba içerisinde olan bu âlimlerin böyle bir yaklaşımda olması tabiidir. Çünkü kopmaların ve kaybedilen bir itibarın yaşandığı bir dönemde yaşayan Hayyât ile Kâ'bî için artık alt kimlik olan Bağdat ekolü değil, üst kimlik olan Mu'tezile'nin yeniden ayağa kaldırılması söz konusudur.

Kaynakça

- Acar, Ayşe Neslihan. *Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Makâlât'ında Mutezile'yi Ele Alış Şekli*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- el-Askalânî, Şihabuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer. *Lisânu'l-mizan*. IX Cilt. Beyrut: Matbaâtu'l İslamiyye, 2002.
- el-Avâ, Adil. *el-Mu'tezile ve'l-fikru'l-hurr*. Dımaşk: el-Ehâli, 2014.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezîlizmin İktidar Tecrübesi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

- el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlu'd-dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devlet, 1928.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Osman el-Hüsni. Kahire: Mektebetu İbni Sinâ, 1995.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezahibu'l-İslamiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-İlmu'l Malayin, 1997.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Kitâbu'l-Cümel min ensâbi'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr- Riyâd Zirikli. XIII Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1977.
- Bozan, Metin, *İmamiyye Şîasının İmamet Tasavvuru (4. Ve 5. Asırlar)*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2007.
- Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1-3. Kısımlar)*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Carullah, Zühdî. *el-Mu'tezile*. Beyrut: y.y, 1974.
- el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Osmâniyye*. y.y., 1991.
- Cehmî, Hammad. *Mevsu'etu'l-muyessere fi'l-edyan ve'l-mezahib ve'l-ezhabu'l-mu'asara*. Riyad: Şebâbu'l-İslamiyye, 2003.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi't-tarihi'l müluk ve'l-umem*, XIX Cilt. Beyrut: Dâru'l Kitabu'l İlmiyye, ty.
- Çakar, Sadullah. *el-İntisâr Bağlamında Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'ın Kelâmî Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Doğan, İsa. "Zeydiyye Mezhebi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1989): 83-107.
- Doğan, İsa. "Zeyd b. Ali ve Kelâmî Görüşleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1993): 137-153.
- Doğan, İsa. *Zeydiyye'nin Doğuğu ve Görüşleri*. Samsun: Kardeş Matbaası, 1996.
- Ebû Rahme, Halil. "Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât ve Kitabuhu'l-İntisar". *Abhath al Yarmouk*, 1/1 (1985): 145-179.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslam*. III Cilt. Kahire: Mektebetu'n-Nehdetu'l- Mısriyye, 1954.
- İbnu'l-Esîr, İzzeddin b. Esîr el-Cezerî. *el-Lubâb fi tehzîbi'l-ensâb*. III Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadır, 1980.
- İbnu'l-Esir, İzzeddin b. Esîr el-Cezerî. *el-Kamil fi't-târîh*, XII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Ess, Josef Van. "al-Khayyât", *Encyclopaedia of Islam*, Erişim 27 Kasım 2021. http://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2097/10.1163/1573-3912_islam_com_0505
- Ess, Josef Van. "Abu'l-Qâsem Kâ'bî". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 28 Kasım 2021. <http://www.iranicaonline.org/articles/abul-qasem-al-balki-al-kabi-abdallah>
- Ess, Josef Van. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. IV Cilt. Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2017.

- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*. haz. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Gökalp, Yusuf. *Zeydilikve Yemen'de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Gökalp, Yusuf. "Politik-Karizmatik Liderci Anlayışın Bir Tezahürü Olarak Zeydilik". *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 10/30 (Eylül-Aralık 2007): 267-278.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (Temmuz- Aralık 2007): 54-93.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (Temmuz-Aralık 2007): 95-112.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- el-Ğeyyun, Reşid. *Mu'tezile Basra ve'l-Bağdat*. London, Dâru'l-Hikme, 1997.
- İbn Ebî Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. XX Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 2007.
- Harun, Abdüsselam Muhammed (neşr). *Resâilu'l-Câhız*. IV Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cile, 1991.
- Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam*. XVIII Cilt. Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslam, 2001.
- el-Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *Kitabü'l-İntisâr ve'r-Red ala İbnu'r-Râvendî el-Mülhid*. Beyrut: Matbaatu'l-Kasuleykiye, 1957.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. III Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbnu'l Himyeri, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd. *el-Hûru'l-în*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Yemeniyye, 1985.
- el-İsferayinî, Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî. *et-Tabsır fi'd-din ve temyîzi'l-firkati'n-nâciyeti a'ni'l-firaki'l-hâlikîn*. Beyrut: Alemu'l-Kutûb, 1983.
- el-Kâ'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kitâbu'l-Makâlât ve ma'ehu 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu. Racih Kürdî, Abdulhamit Kürdî. İstanbul: Dâru'l Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbâr. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl*. thk. Mahmud Muhammed Kâsım. XVI Cilt. Kahire: Dâru'l-Mektebetu'l-Mısriyye, 1952.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk: Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru'l Fârâbî, 2017.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. II Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Tesbîtu delâili'n-nübüvve*. thk. Abdülkerîm Osman. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, ty.

- Kasım b. Muhammed b. Ali. *el-Esâs li akâidi'l-ekyâs fi ma'rifeti Rabbi'l-âlemin*. Yemen: Mektebetu Ehlu'l-Beyt, 1436.
- Kaya, Ali. *Osman ed-Dârimi ile Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kehale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifin*. XV Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Müsenna, 1957.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse el-ma'rûf bi târihi'l-hulefâ*. II Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.
- el-Maarrî, Ebu'l Âla. *Risaletu'l-ğufuran*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1977.
- Madelung, Wilferd. "Abd-Al-Rahim Kayyat," *Encyclopædia Iranica*, Erişim 27 Kasım 2021.
<http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-rahim-kayyat>
- el-Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*. Beyrut: Mektebetu'l-Maârif, 1968.
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-milel ve'n-nihal*. nşr. Thomas Arnold. Hyderabad, 1898.
- İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Beyrut-Lübnan: y.y., 1961.
- Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbas. *Mesâilu'l-imâme ve muktetifâtu mine'l-kitâbi'l-evsâti fi'l-makâlât*. thk. Josef Van Ess. Beyrut: Kutubu's-Şi'a, 1971.
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. ed: Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiretu'l-edille fi usûli'd-din*. II Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- el-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa. *Firâku's-Şiâ*. Beyrut: Mesûrâtu'r-Ridâ, 2012.
- Nyberg, Henrik Samuel. "al-Mu'tazila", *The Encyclopaedia of Islam*. London: Leiden E.J. Brill, III (1986): 787-793.
- er-Râzî, Fahreddin. *İ'tikadâtu firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1982.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybuke. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. XXIX Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, 2000.
- Salim, Abdurrahman. *et-Tarihü's-siyasi li'l-Mu'tezile hatta nihayeti'l-karni's-salis el-hicri*. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1989.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebû Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. III Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- eş-Şevayeşî, Süleyman. *Vâsıl İbn Atâ ve arâuhu'l-kelamiyye*. Dâru'l-Arabiyyetu'l-Kitâb, y.y, 1993.

- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. XI Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1964.
- et-Tehanevî, Muhammed Ali. *Keşfu istilâhatu'l-funûn ve'l-u'lûm*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- et-Tûnisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî. *Havliyyâtü'l-câmi'ati't-Tûnisîyye*. Tunus: y.y., 1972.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan, "İmâmet Risâlesi", çev. Hasan Onat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1996): 179-191.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan. *Telhîsu'l-muhassal*, Beyrut: Daru'l-Edvâ, 1985.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan. *Keşfu'l-murâd fi şerh tecrîdi'l-i'tikâd*. Kum: y.y., 2000.
- Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelamı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Ümit, Mehmet. "Hazar Zeydileri ve Mutezililer". *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 (2011): 231-254.
- Ümit, Mehmet. *Zeydi İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Ümit, Mehmet, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2015): 93-118.
- Ümit, Mehmet. "Zeydiyye Mezhebi", *İslam Mezhepleri Tarihi* (ed. M. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit). Ankara: Nobel Yayınları, 2021, 125-145.
- Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. İstanbul: Şa-To Yayıncılık, 2001.
- el-Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II Cilt. Beyrut: Matbaâtu'l-Âlâmî, 2010.
- Yaşaroğlu, Hasan. "Zeydiyye'nin İmamet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri". *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2013): 113-132.
- ez-Zehbî, Şemseddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. XXV Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1996.
- ez-Zehrî, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. XI Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- Zeydan, Corci. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Meğamiz. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lam*. VIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Malayîn, 2002.

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

İrhâsât ve Tebşîrât Rivayetlerindeki Mezhebî Etki: *Bihâru'l-Envâr* Örneği

Sectarian Influence in Narrations of İrhâsât And Tabshira: The Example of Bihâr al-Anwar

Muharrem Samet BİLGİN

Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Res. Assist. PhD, Hitit University, Faculty of Theology, Çorum /TURKEY
msametbilgin@hitit.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-5080-8484>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale, 2020 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Tebşîrât ve İrhâsât Rivayetleri Açısından İmâmiyye Şiası'nın Risalet Öncesi Döneme Bakışı (*Bihâru'l-Envâr* Örneği)" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir. (This article is based on PhD thesis titled " *The Perspective of İmâmi Shi'ite in the Pre-Prophecy Period in Terms of Tabshirâ and İrhasât Narrations (Example of Bihâr al-Anwâr)*" which we presented on 2020 at the Ankara University)

Geliş Tarihi / Date Received: 08.12.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1034195>

Atıf/Citation: Bilgin, Muharrem Samet. "İrhâsât ve Tebşîrât Rivayetlerindeki Mezhebî Etki: *Bihâru'l-Envâr* Örneği". *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 211-226. doi: 10.48203/siader.1034195

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

The human factor has an important place in the formation of sects, which are the interpretation of religion. Likewise, sects have strong and direct effects on people's understanding, interpretation and living of religion. One of the areas where we can clearly see this mutual interaction is the texts belonging to the sects. When these texts, most of which are based on narrative culture, are examined, it is seen that they reflect the mentality of the sects. One of such texts and one of the works that brings together thousands of narrations belonging to the Imamiyya Shia is *Bihâr al-Anwâr*. In this voluminous study, which he compiled with the aim of collecting all the narrations belonging to the sect, Allama Majlisi, one of the important names of the Imâmiyya Shia, touched upon almost every subject of Islamic sciences. Issues related to Prophet Muhammad's life and prophecy are among these. Two of the proofs used to prove the prophethood of Muhammad are irhâsât and tabshira. The narrations of irhâsât correspond to the marvels of the Prophet before he became a prophet, and the narrations of enlightenment correspond to the good news of him. In other words, these narrations describe what happened in the time before the preaching of Islam. Like other sects, Imâmiyya emerged long after the death of Prophet Muhammad. Despite this, there are traces of sect in these narrations. In this article, we will try to examine the sectarian influence in the irhâsât and tabshira narrations in *Bihâr al-Anwâr*. We will try to show this through the characteristics of the sect.

Keywords: History of Islam, Imamiyya Shia, İrhâsât, Tabshira Allâme Meclisî, Bihâr al Anwâr

Öz

Dinin yorum biçimi olan mezheplerin oluşumunda insan faktörü önemli bir yer tutmaktadır. Aynı şekilde insanların dini anlama, yorumlama ve yaşamalarında mezheplerin güçlü ve doğrudan etkileri vardır. Bu karşılıklı etkileşimi açık bir şekilde görebileceğimiz alanların başında mezheplere ait metinler gelmektedir. Pek çoğu rivayet kültürüne dayanan bu metinler incelendiğinde mezheplerin düşünce yapısını yansıttıkları görülmektedir. Böyle metinlerden biri olan ve İmâmiyye Şiası'na ait binlerce rivayeti bir araya getiren eserlerden biri de *Bihârul'l-Envâr*'dir. İmâmiyye Şiası'nın önemli isimlerinden Allâme Meclisî, mezhebe ait bütün rivayetleri toplama gayesiyle telif ettiği bu hacimli çalışmada İslâmî ilimlere ait hemen hemen her konuya değinmiştir. Hz. Muhammed'in hayatı ve nübüvveti ile ilgili meseleler de bunlar arasındadır. Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat için kullanılan delillerden ikisi de irhâsât ve tebşîrâttır. İrhâsât rivayetleri, Hz. Peygamber'in peygamber olmadan önceki dönemindeki harikuladeliklere, tebşîrât rivayetleri ise onun müjdelenmesine tekabül etmektedir. Yani bu rivayetler, İslam dininin tebliğ edilmesinden önceki zamanda olanları anlatmaktadır. İmâmiyye de diğer mezhepler gibi Hz. Muhammed'in ölümünden çok sonra ortaya çıkmıştır. Buna rağmen bu rivayetlerde mezhebe ait izler bulunmaktadır. Biz bu makalede *Bihârul'l-Envâr*'daki irhâsât ve tebşîrât rivayetlerine yansıyan mezhebî etkiyi incelemeye çalışacağız. Bunu da mezhebin karakteristik özellikleri üzerinden göstermeye gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İmâmiyye Şiası, İrhâsât, Tebşîrât, Allâme Meclisî, Bihârul'l-Envâr

Giriş

İslam dini içerisinde ortaya çıkmış olan mezheplerin hepsi İslam'ın birer yorumundan ibarettir. Ancak bu yorumların hemen hemen tamamı İslam'ı kendisinin en doğru şekilde anladığını iddia etmektedirler. Meşhur 73 fırka hadisi bu durumu en güzel anlatan dini argümanlardan biridir.¹ Bu iddialı tavır belki mezheplerin varlıklarını sürdürmek ve mensuplarının bağlılığını artırmak için kendi açılarından gerekli bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın gereği olarak mezhepler, inanç ve düşünce sistemlerinin doğruluğunu ortaya koyacak ve bunları savunacak dayanaklar aramışlardır. Bunun için mezheplerin ideologları tarafından birtakım aklî ve naklî delillere müracaat edilmiştir. Aklî deliller bu çalışmadan ziyade kelimeler, felsefe gibi disiplinleri ilgilendirmektedir. Naklî deliller ise Kur'an ayetleri ve rivayet olarak aktarılan anlatımlardır. Mezhepler kendilerine meşruiyet kazandırmak ve buna uygun bir geçmiş oluşturabilmek için rivayetleri kullanmışlar, tarihi de kendi istedikleri yönde kurgulamışlardır.²

Tarih, veriler ışığında yazılır. Ama her tarih yazımı bir inşadır, yani kurgudur. Bu kurguya veriler kaynaklık etmesine rağmen kurguyu oluşturanın tercihleri en az veriler kadar önemlidir. Bu tercihlerde kişinin ait olduğu kültürün, yetiştiği ortamın ve coğrafyanın etkisi vardır. Genelde dinî aidiyetin, özde ise mezhebî bağlılığın bu noktadaki etkisi ise çok daha güçlüdür. Bu etkiyle bazen herkes tarafından doğruluğu kabul edilen rivayetler aşırı yorumlarla farklı amaçlara hizmet etmek için kullanılabilir. Bazen de olmayan rivayetler, üretilebilir ya da rivayetlerdeki ibarelerin aralarına eklemeler yapılabilir.³

Mezheplerin az önce ifade ettiğimiz gibi kendilerinin hak yol olduğunu ispat etmek adına başvurdukları yollardan biri de Hz. Muhammed'in hayatına ve yapıp ettiklerine müracaat etmeleridir. Hz. Muhammed, Müslümanların ortak paydası olmasına rağmen mezhepler onun hayatına da kendi pencerelerinden bakarak yaklaşmışlardır.⁴ Bu yaklaşım onunla ilgili en özel konularda bile kendisini göstermiştir. Bu konular arasında tebsîrât ve irhâsât rivayetleri de dikkat çekmektedir.

İrhâs kelimesinin çoğulu olan irhâsât, peygamberlerin peygamberliğine delalet eden ve onların vahiy almadan önceki hayatlarında meydana gelen olağanüstü olayları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.⁵ Müjdelemek manasındaki **bîşr** kökünden türetilmiş **tebsîrîn** çoğulu olan tebsîrât ise Hz. Muhammed'in nübüvvetini haber veren

¹ "...Ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri hariç hepsi cehennemdedir. Onlar kimlerdir Ya Resulullah diye sordular. O da benim ve ashabımın yolunda olanlar şeklinde cevap verdi.", Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Camîu't-Tirmizî*, thk. Yusuf el-Hac Ahmed. (Şam: Mektebetü İbn Hacer, 1423/2004), "İman", 18. Bu hadisin farklı versiyonları ve değerlendirmeleri için bk. Muhammed Emin Eren, *Hadis Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Kuramer, 2018).

² İrfan Aycan - Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 211.

³ Örnek için bkz. Aycan - Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*.

⁴ Sıddık Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 31. Hz. Muhammed'in hayatına farklı yaklaşımlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tarif Khalidi, *Images of The Prophet Muhammad* (New York: Doubleday, 2009).

⁵ Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1428/2007), 74.

gerek önceki dinlere ait kutsal metinlerdeki bilgileri, gerekse diğer bu türden rivayetlerin tümünü ifade eden bir ıstılahtır.⁶ İrhâsât ve tebşîrât, Hz. Peygamber'in hasâis, fezâil ve delâilinden sayılan özel durumlardır. Yani ona özgü, onun üstünlüğünü ispat eden ve onun peygamberliğine işaret eden haberlerdir. Kaynaklarda Hz. Muhammed'le ilgili olarak bu türden pek çok rivayet bulunmaktadır.⁷ Hz. Peygamber'e ait olan bu özel alanda bile mezhebî etkinin hangi boyutta olduğunu görmek, tarih yazıcılığı açısından dikkate değer bir husustur. Malum olduğu üzere irhâsât ve tebşîrât türü haberler bir yönüyle dinî alanın (inanç/dinî düşünce) diğer yönüyle de tarihin konusudur.

Bu çalışmada biz, İmâmiyye Şiası'nın hafızası mesabesinde olan ve mezhebe ait bütün rivayetleri bir araya getirmeyi amaçlayan Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali el-Meclisî'nin (Allâme Meclisî) (ö. 1110/1699) *Bihâru'l-Envâr* adlı eserindeki irhâsât ve tebşîrât rivayetlerini inceledik. Bu rivayetlerdeki mezhebî etkinin boyutlarını gözler önüne sermeye çalıştık. *Bihâru'l-Envâr*, İmâmiyye'nin Ahbârî⁸ kolunun önemli temsilcisi ve Safevî devletinin mollabaşı (şeyhülislâm) olan Allâme Meclisî'nin en meşhur eseridir. Meclisî, yaşadığı döneme kadar mezhep uleması tarafından yazılmış eserlerdeki masum imamlara ait bütün rivayetleri bir araya getirip konularına göre tasnif ederek 25 ciltlik bir külliyyât oluşturmuştur. Ciltler çok hacimli olduğu için eser daha sonra 110 cilt olarak neşredilmiştir.⁹ Meclisî'ye göre ilim, Allah'ın kitabı ve masum imamların onun açıklaması mahiyetindeki hikmet dolu sözlerinden ibarettir. Bu sebeple o, ömrünü bu rivayetleri toplayıp bir araya getirmeye vakfetmiş ve sonunda böyle bir eseri meydana getirmeye muvaffak olmuştur. Onun bu çabası sayesinde mezhebe ait pek çok eser ve rivayet günümüze kadar ulaşmıştır. Arapça olarak kaleme alınan eserin bazı ciltleri müstakil olarak basılmış ve Farsçaya da çevrilmiştir.¹⁰

1. Mezhebî Doktrin, Kabul ve Kavramların Kullanımı

İmâmiyye Şiası'nın doktrini büyük ölçüde imamet nazariyesi etrafında şekillenmiştir. Bu nazariye adeta mezhebin alâmet-i farîkası olmuştur.¹¹ Hz.

⁶ Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Mesâdir, 1300), 4/62; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Muhammed Halil Aytânî (Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1422/2001), 58, 59.

⁷ İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-tabakâti'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/2001), 1/309-436; Abdurrahman b. Ebi Bekr Celaleddin es-Süyûtî, *el-Hasâisu'l-Kubra*, Salih Yusuf Mutevik (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412).

⁸ Ahbârîlik, İmâmiyye Şiası içinde ortaya çıkmış ve dini hükümlerin tek kaynağının imamların rivayetleri olduğunu ileri süren ekoldür. Metin Yurdagür, "Ahbârîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/490.

⁹ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*. 110 Cilt (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983).

¹⁰ Mustafa Öz, "Bihâru'l-Envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/139-141.

¹¹ İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Kummî, *el-İ'tikâdât*, Kum, 1413, s. 93; Abdülaziz Sachedina, "Allah'ın Velisi ve Peygamberin Vasisi On İki İmamcı Şii İnançında Ali Bin Ebî Tâlib", *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*. ed. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 4.

Muhammed'den sonra imamet in Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, bunun nas ile tayin edildiğini ve imamların on ikiden ibaret olduğunu Şîa'nın bu kolu iman esası olarak kabul etmiştir. İmâmiyye, İslam akidesinin temelinde yer alan tevhid, nübüvvet ve ahiret ile ilgili mevzulara, sahip olduğu imamet düşüncesinden hareketle yaklaşmıştır. Mesela, *Bihâru'l-Envâr*'daki bazı rivayetlerde elest bezminde ruhların inanmayı kabul ettiği hususlardan biri de Hz. Ali ve ardınca gelen imamların imametidir. Bahsedeceğimiz bu rivayetlerin Nûr-ı Muhammedî ile ilgili bir yönü de bulunmaktadır. Zira ilk yaratılanların Hz. Peygamber ve imamların ruhu olduğu ifade edilmiştir. Ancak burada asıl odaklanması gereken kısım imamet in başlangıcının yaratılışla irtibatlandırılmasının yanı sıra tevhid ve nübüvvet gibi dinin asıllarıyla bir tutulmasıdır. Buna göre misakta Hz. Peygamber, Hz. Ali ve imamlar Allah'ı rab olarak ilk tanıyanlar oldukları için din ve ilmi yüklenmişlerdir. Sonrasında ise Allah insanlardan kendi rabliğine, Hz. Muhammed'in peygamberliğine, Hz. Ali'nin imam ve emîrül-müminin olduğuna, ondan sonra gelen on bir imamın da imametine dair söz almıştır.¹² Hatta Hz. Peygamber'in kendilerinin ve şialarının cennette çok güzel bir karışıma sahip çamurdan yaratıldıkları, Hz. Hasan'ın da kıyamette ayrılmayacakları şialarıyla aynı özden olduklarına dair ifadeler konunun ele alındığı başka rivayetlerde geçmektedir.¹³ Bunlara benzer bir rivayette Hz. Peygamber, kendisinin Allah'ın nurundan yaratıldığını, Ehl-i beytinin de kendi nurundan yaratıldığını, Ehl-i beyti sevenlerin ise onların (Ehl-i beyt) nurundan yaratıldıklarını, geri kalanların ise ateşten yaratıldıklarını açıklamıştır.¹⁴ Zikrettiğimiz son rivayetlerde mezhebin müntesiplerini de bu özel alana dâhil ettiğini ve diğer insanlardan ayırt ettiğini görmekteyiz. Şüphesiz bu tavır hem mezhep söylemini güçlendirmekte hem de mensupların bağlılığını artırmaktadır. Verdiğimiz bu örnekler daha çok imamet in inanç sahasıyla olan alakasını ortaya koymaktadır.

İmâmiyye Şiası tarih yorumu ve inşasını da imamet teorisine göre geliştirmiş ve mezhebe ait terminolojiyi kullanarak aktarmış veya yorumlamıştır.¹⁵ Hz. Peygamber'in risaletten önceki hayatını anlatan rivayetlerde de bunların izlerini görmek mümkündür. Dahası Hz. Muhammed'in doğumundan önce atalarının başından geçen olayların anlatımında da bunlara dair örnekler bulunmaktadır. Öyle ki mezhep için önemli olan kavramların, ortaya çıkmalarından ve kavramsallaşmalarından çok önce meydana gelmiş bu hadiselerin anlatımında ve tevilinde kullanılması tarih yazıcılığındaki mezhebî etkinin sınırlarını göstermesi açısından çok değerlidir. Öncelikle İmâmiyye Şiası, Hz. Muhammed'in tüm atalarının Müslüman olduklarını savunmaktadır. Bu inancı Muhammed Bâkır Meclisî, mezhebe ait kavramları da kullanarak özlü bir şekilde şöyle ifade etmiştir: "*İmâmiyye-Allah onlardan razı olsun- Hz. Peygamber'in ana-babasının ve Âdem'e kadar bütün atalarının Müslüman olduklarında müttefiktir. Onlar ya siddik, ya gönderilmiş peygamber yahut masum birer vasîdiler. Kimisi de*

¹² Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr* (Kum: İhyâu'l-Kutübi'l-İslamiyye, 1430/2008), 6 (1)/11.

¹³ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/12.

¹⁴ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 12.

¹⁵ Şaban Öz, "Siyer Anlatılarında Mezhebî İzdüşüm Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Siyer Araştırmaları Dergisi* /2, (2017), 66.

*İslam dini üzere olduklarını takiyye veya dini maslahat gereği belli etmemiştir.*¹⁶ Hz. Muhammed'in ebeveyninin ve atalarının Müslüman olduklarıyla ilgili diğer mezhep mensuplarınca yazılan eserlerde de çeşitli rivayetlere yer verilmiştir.¹⁷ Ancak Meclisî'nin bu durumu masumiyet, vasîlik, takiyye gibi mezhebe ait kavramlarla açıklaması ilginçtir. Böylece hem konuyla ilgili mezhebin ittifak halindeki görüşünü beyan etmiş hem de mezhebe ait kavramların tarihsel köklerinin derinliğine vurgu yapmıştır. Bu, kavramlara bir karizma kazandırarak İmâmiyye akidesindeki yerlerini sağlamlaştırdığı gibi savunulan görüşün haklı olduğu inancının zihinlere daha etkili bir biçimde yerleşmesini de temin etmektedir. Zira İmâmiyye'nin önde gelen bir diğer âlimi İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk'un (381/991) *el-İ'tikâdât* adlı eserinin kırkıncı bâbı Hz. Peygamber'in atalarının itikatları hakkındadır. Orada da Hz. Âdem'den babası Abdullah b. Abdülmuttalib'e kadar bütün atalarının ve annesinin Müslüman olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca dedesi Abdülmuttalib'in hüccet, amcası ve Hz. Ali'nin babası Ebû Tâlib'in onun vasîsi olduğu da hatırlatılmıştır.¹⁸ Bilindiği üzere İmâmiyye'ye göre Hz. Ali ve ardından gelen imamlar, Hz. Peygamber'in vasîsidirler.¹⁹ Bu rivayette onların atası olan Ebû Tâlib'e bu sıfatın takdir edilmesi de bir başka dikkat çeken husustur.

Rivayette Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib için hüccet kavramının kullanıldığı görülmektedir. Hüccetin İmâmiyye açısından çok önemli bir kavram olduğunu yeri gelmişken ifade etmek gerekir. Hüccet, Hz. Ali ile ardı sıra soyundan gelen imamlar özellikle de son imam Mehdi el-Muntazar veya Şîî olan hadis ravilerini ifade eden bir kavramdır.²⁰ Ayrıca yeryüzünün hiçbir zaman hüccetsiz kalmayacağı, Allah'ın emir ve yasaklarının ancak hüccet sayesinde bilineceğini anlatan çok sayıda rivayet Şîî kaynaklarda bulunmaktadır.²¹ Mezhep açısından bu denli önem atfedilen hüccet sıfatının Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib için kullanılması, onun fetret dönemini yaşayan toplumuna doğru yolu gösteren bir insan olduğunun bir ispatıdır.²²

İmâmiyye'nin tarihi hadiseleri anlatırken veya yorumlarken en çok müracaat ettiği İmâmî prensiplerin başında takiyye gelmektedir. Mezhep mensubu ulema, Hz. Âdem'den itibaren geçmiş peygamberlerin ve kavimlerin yaşadığı birçok olayı takiyye ile izah etmektedir.²³ Yukarıda verdiğimiz rivayetlerde diğer kavramlarla birlikte adı geçen takiyye, birtakım irhâsât ve tebşîrât rivayetlerinde yaşananları izah etmede tercih edilen yegâne kavram olmuştur. Bu rivayetlerin bazısının metninde takiyye kelimesi/kavramı açıkça zikredilmiştir. Bazı rivayetlerde ise takiyye lafzen metinde

¹⁶ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 40.

¹⁷ Mustafa Akçay, *Hız. Peygamber'in Anne ve Babasının Dinî Konumu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 27-94.

¹⁸ İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 110.

¹⁹ İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 93-95.

²⁰ İlyas Üzüüm, "Hüccet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/ 451-452.

²¹ *Ebu Cafer Muhammed b. Yakup b. İshak Kuleynî, Usul-u Kâfi*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Dâru'l-Hikem Yayınevi, 2007), 1/268, 292-295.

²² İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 110.

²³ Cemil Hakyemez, *İmâmiyye Şiâsi ve Temel Kavramları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 49, 50

geçmese de kullanılan ifadelerden onun ima edildiği çok rahat bir şekilde anlaşılmaktadır.

Câhiliyye döneminde putlara tapmayan ve Haniflerden olduğu belirtilen Kuss b. Saide'nin,²⁴ takiyye yaptığı ve insanlara da bunu tavsiye ettiği dile getirilmiştir. Meclisî, Kuss ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: “O, câhiliyye devrinde bi'sete inanan ve asaya dayanan ilk kişiydi. 600 yıl yaşadı. O, Peygamberi ismiyle ve nesebiyle biliyordu. Onun çıkacağı müjdeliyordu. Takiyyeyi kullanıyordu ve onu çevresindeki insanlara tavsiye ederdi.”²⁵ Kuss ile ilgili yapılan yorumda mezhep etkisi açıkça görülmektedir. Zira başka kaynaklarda da Kuss'un putlara tapmadığı, Hanif olduğu, uzun bir ömür sürdüğü gibi bilgilere yer verilmiştir. Ancak onun takiyye yaptığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Aksine onun müesses düzene karşı durduğu, insanları açıktan uyardığı, toplumdaki bozulma ve yozlaşmayı eleştirdiği kaynaklarda geçmektedir. Son peygamberin kim olduğunu bildiği fakat onu açıklamadığına dair bilgiler ise İmâmiyye kaynaklarının dışındaki eserlerde ifade edilmemiştir.²⁶

Takiyye bağlamında ele alacağımız başka bir rivayette ise Hz. Peygamber doğduğunda dedesi Abdülmuttalib çok mutlu olmuş ve şükürünü eda etmek için torununu kucağına alarak Kâbe'ye götürmüştü. Harem'de kendisini gözleyen Kureyşlileri susturmak ve şüpheleri izale etmek niyetiyle onu putların önüne götürmek istemişti. Ancak görünmeyen bir güç onun putlara ulaşmasını engellemişti. Hatta birkaç defa teşebbüs etmiş her defasında kucağında torunu olduğu halde yere düşmüştü. İki günlük bebek olan Hz. Peygamber de “*Hak geldi, batıl zail oldu. Zaten batıl yok olmaya mahkûmdur.*” mealindeki İsra suresinin 81. ayetini okumuştur.²⁷ Olaydaki olağanüstülükler bir tarafa Abdülmuttalib'in böyle bir çaba içerisine girmesi yani kabilesindeki homurdanmaları susturmak amacıyla niyetini gizleyerek putlara dua etmesi de takiyyeyi akıllara getirmektedir. Zira Abdülmuttalib'in doğumdan hemen sonra torununu alarak Kâbe'ye getirmesi ilk siyer kaynaklarında da anlatılmaktadır. Ancak bu eserlerde Abdülmuttalib'in insanların tepkisini çekmemek için putlar önünde dua ettiğine dair bir bilgi yoktur. Sadece torununu Kâbe'ye götürüp onu veren Allah'a şükrettiği ifade edilmektedir.²⁸ Kureyş'ten gelecek tepkiyi izale etmek adına Abdülmuttalib'in böyle bir yolu seçtiği *Bihâru'l-Envâr*'daki bu rivayetten anlaşılmaktadır.

Rahip Bahira hadisesi ile ilgili haberler, tebşîrât rivayetleri arasında sayılmakta, pek çok siyer ve İslam tarihi kaynağında da geçmektedir.²⁹ Bu konuyla ilgili bir rivayette geçen konuşmadaki ifadeleri Allâme Meclisî takiyye ile açıklama yoluna gitmiştir. Bu diyalogda Rahip Bahira, Ebû Tâlib'e Hz. Muhammed'i işaret ederek: “*Sen*

²⁴ İmâdüdîn Ebi'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1417/1997), 3/299-315.

²⁵ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 78-79.

²⁶ Ebu Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî. *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, t.siz.), 3/533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 299-315. Konuyla ilgili değerlendirme için bk. Hakyemez, *İmâmiyye Şiâsi ve Temel Kavramları*, 55.

²⁷ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 119.

²⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakâ vd. (Kahire: Tûrâsi'l-İslâm, t. siz), 160; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/83.

²⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1/180-182; Taberî, *Tarih*, 2/277-278.

ona inanmayacaksınız! Fakat doğacak çocuğun ona inanacak. Ona çok büyük yardımı olacak...” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Buradaki kullanılan ifadelerde Ebû Tâlib’in Hz. Peygamber’e inanmayacağı açıkça beyan edilmiştir. Ancak İmâmiyye Şiası, Ebû Tâlib’in inanan bir mümin olduğunda hemfikir olduğu için Meclisî buradaki “*Sen ona inanmayacaksınız!*” ibaresini zahiri iman ile tevil etmiştir. Ona göre Ebû Tâlib aslında Hz. Peygamber’e inanmıştır.³⁰ Ancak bunu gizleyerek takiyye yaptığı için onun hakkında inanmadığına dair haberler ortaya çıkmıştır. Bunlar onun zahirdeki durumuyla ilgilidir.³¹ Aktardığımız anekdotlar ve irhâsât/tebşîrât türündeki rivayetler, mezhebin düşünce sisteminin ve mezhebe ait kavramların tarih inşasında ne denli pay sahibi olduğunu göstermiştir.

İmâmiyye’nin belki de en ayırt edici vasıflarından biri imamları on iki ile sınırlamasıdır. Mezhebe göre on ikinci ve son imam olan Muhammed el-Kâim el-Mehdî’nin önce kısa süreli, daha sonra da kıyametin kopmasına yakın bir süreye kadar gözden kaybolması gaybet kavramı ile anlatılır.³² Bu kavram da bahsettiğimiz diğer kavramlar gibi Hz. Peygamber’in hayatını anlatan rivayetlerde kullanılmaktadır. Hz. Peygamber’in vahiy gelmeden önce Hira mağarasında geçirdiği günler gaybet kavramı ile açıklanmıştır. Gözlerden irak olduğu bu sürede yaşadıklarına şahit olan yegâne isim ise Hz. Ali’den başkası değildir.³³

2. Hâşim ve Hâşimîlik Vurgusu

İmâmiyye’ye ait irhâsât ve tebşîrât rivayetlerinde dikkat çeken hususlardan biri de Hâşim b. Abdümenâf’a ve Hâşimiliğe yapılan vurgudur. Sünnîlerin rağbet ettiği bazı kaynaklarda Hz. Peygamber’in “*Allah, İbrahim’in oğullarından İsmail’i, İsmail’in soyundan Benî Kinâne’yi, Kinâne’den Kureys’i, Kureys’ten Benî Hâşim’i ve onların arasından da beni seçti*”³⁴ buyurduğuna dair bir rivayet bulunmaktadır. Hz. Peygamber bu rivayette bir bakıma soyunun nereye dayandığını ve bunun bilinirliğini anlatmaktadır.³⁵ Müslümanlar, Hz. Peygamber’e duydukları sevgi ve muhabbetten dolayı onun soyuna da ihtiramla yaklaşmışlardır. Ancak İmâmiyye için Hâşim ve Hâşimîler bunun ötesinde anlam ifade etmektedir. Bunun temelinde, mezhebin soy üstünlüğüne ve masumiyet inancına dayanan düşünce sistemi yatmaktadır. Hz. Ali ve onun soyundan gelen on bir imamın peygamberler gibi ismet sıfatını haiz ve doğuştan itibaren korundukları fikrini

³⁰ Ebû Tâlib’in dinî konumu tarihî süreçte oldukça tartışmalı bir alan olagelmıştır. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bk. Halil İbrahim Bulut, *Şîh-Sünnî Polemiğinde Ebû Tâlib ve Dinî Konumu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 207-243.

³¹ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 87.

³² Hakyemez, *İmâmiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 57.

³³ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 638.

³⁴ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el Haccac Müslim, *Sahihu Müslim*, (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011), “Fezâil”, 1; Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Camiu't- Tirmizî*, thk. Yusuf el-Hac Ahmed. (Şam: Mektebetü İbn Hacer, 1423/2004), “Menakıb”, 1.

³⁵ Gülgün Uyar, “Hz. Peygamber (s.av)’in Soy ve Ailesi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 12, (2011), 25.

savunan İmâmiyye, bu isimlerin geldikleri soyu da korunmuş ve temiz kabul etmiştir.³⁶ Bu soyun kök atası olan Hâşim b. Abdümenâf'a da ayrı bir değer vermişlerdir. Zira o, Abdümenâfoğullarının dört kolundan biri olan Hâşimoğullarının atası ve İmâmiyye'nin altın silsilesinin ilk halkasıdır. Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin dedeleri Abdümttalib'in babasıdır. İmameti ve üstünlüğü etrafında şekillenen Şîî fırkalar açısından en önemli isim olan Hz. Ali safi bir Hâşimî'dir. O, ana ve baba tarafından Hâşimoğullarına mensuptur. Annesi Fâtıma bt. Esed ile babası Ebû Tâlib b. Abdümttalib amca çocuklarıdır ve Hâşim b. Abdümenâf'ın torunlarıdır. Hz. Ali, *Mahd* denilen Hâşimî anne ve babanın evliliğinden doğan ilk kişidir.³⁷ Yine ilk eşi, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in annesi ve onlardan sonra gelen bütün imamların büyük annesi, Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma da bir Hâşimî'dir. Haliyle oğulları ikinci imam Hz. Hasan ve üçüncü imam Hz. Hüseyin de babalarıyla aynı hususiyeti haizdirler. Yani anne ve baba tarafından Hâşimîdirler. Bu akrabalık ilişkileri Şia'yı, Hâşim üzerinde özel olarak durmaya yöneltmiştir.

İmâmiyye Şiası'nı Hâşim ve Hâşimoğulları ailesinin üzerinde durmaya yönelten bir diğer sebep de tarihsel süreçte yaşanan olaylardır. Siyasi bir fırkadan itikadî bir mezhebe dönüşen Şia'nın oluşumunda etkili olan bu olaylarda Hâşimî ailesinin özellikle de Tâlibî kolunun yaşadıkları önemli bir yer tutmaktadır. İslam tarihinde meydana gelen ve sonuçları günümüzde bile hissedilen pek çok elim hadise, geçmişî câhiliyye devrine dayanan Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları (Emeviler) rekabetinden kaynaklanmıştır. Esasında bu rekabet Hâşim ile kardeşi Abdüşems'in oğlu Ümeyye arasında geçen üstünlük mücadelesinden doğmuştur. İki aile arasında İslamî dönemde özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonraki zamanlarda yaşanan ve bir bakıma Şia'nın varlık sebebi olan olayların etkisiyle mücadelenin başlangıcındaki isim Hâşim b. Abdümenâf da ayrı bir önem kazanmıştır.³⁸ İmâmiyye açısından Hâşim b. Abdümenâf adeta bir milattır. Çünkü Hâşim ve Abdüşems'e kadar iki ailenin de ataları aynıdır. Hz. Peygamber, Hz. Ali ve diğer imamlar Hâşim'in soyundan gelirken onlara muhalefet eden, isyan eden, eziyet eden (Şia'ya göre) Emevi ailesi/hanedanı mensupları ise kardeşi Abdüşems'in oğlu Ümeyye'nin soyundan gelmektedir.³⁹ Aslında yaşananlar bir kardeş kavgasından ibarettir. Böylece iki aile arasındaki mücadelenin başlangıcında yer alan ve İmâmiyye açısından doğruyu yanlıştan ayıran ilk isim olan Hâşim b. Abdümenâf ile imamet nazariyesindeki soya verilen önemden dolayı Hâşimoğulları, mezhep için çok değerli bir konumdadır.⁴⁰ İmâmiyye literatüründe

³⁶ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 40.

³⁷ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 71.

³⁸ Bu durumu en iyi anlatan edebi ancak tarihi değeri de olan bir eser için bk. Ebû Riyâş Ahmed b. İbrâhim el-Kaysî, *Şerhu Hâşimiyâtî'l-Kümeyt b. Zeyd el-Esedî*. thk. Dâvûd Sellûm, Nûrî Hammûdî el-Kaysî (Beirut: Mektebetü'l-Nahdeti'l-Arabiyye, 1406/1987).

³⁹ Ebû Abdullah b. Abdullah el-Mus'ab el-Zübeyrî, *Kitâbu nesebi Kureyş*, nşr. E. Lévi-Provençal (Kahire: Dâru'l-Meârifî ve'n-Neşr, 1951), 14.

⁴⁰ Hz. Muhammed'in atalarının anlatıldığı çağdaş bir çalışma Hâşim'in hayatının anlatımıyla ve şu ifadelerle başlamıştır: "Hz. Peygamber'in atalarından, yüzü ay gibi parıldayan, güneş gibi aydınlatan, Abdümenâf'ın oğlu Cenâb-ı Hâşim; dedelerinin bütün liyakatinin vârisi, Hz. İbrahim Halil'in vasîsi, Hanif dininin davetçisi, hidayet meşalesi, seyidlerin serçemesi, Hâşimoğullarının atası ve Hâşimî hanedanın iftiharıdır." Ali Asgar Yûnisîyân, *Peygamber'in Ataları*, çev. Muhammed Mehdi Çağlayan (İstanbul: Revak Yayınevi, 2020), 5.

onun ve soyundan gelenlerin faziletleri ile ilgili çok fazla rivayetin olması bu sebeplere dayanıyor olabilir.

Bihâru'l-Envâr'daki tebşîrât ve irhâsât rivayetlerinde Hâşim'le ilgili pek çok haber bulunmaktadır. Bu haberlerde onun faziletlerine, güzel ahlakına, başından geçen olaylara ve bu olaylarda görülen harikulade durumlara yer verilmiştir. Öncelikle bazı kaynaklarda geçen Hâşim ile Abdüşems'in ikiz oldukları, birinin parmağının diğerinin alınma yapışık olarak doğduğu ve kılıçla birbirlerinden ayrıldıkları, bu esnada akan kanın ileride bu ikisinin veya soylarından gelenlerin arasında kan akacağına delalet ettiğine dair rivayet *Bihâru'l-Envâr*'da da kendisine yer bulmuştur.⁴¹

İmâmiyye kaynakları Hâşim'in doğumunda başka olağanüstü olaylara da dikkat çekmektedir. Buna göre o doğduğunda göğe doğru bir ışık yükselmiş, yerdeki ve gökteki her şey onu selamlamıştır. Ayrıca Hâşim, doğumundan sonra soyundan gelecek olan Muhammed adlı son peygamberle müjdelenmiştir. Hâşim büyüyene kadar hep korunmuştur. Babası Abdümenâf oğlu Hâşim'e, sahip olduğu nuru kadınların en temiziyile evlenerek emanet etmesini tembih etmiştir. Hâşim'in meziyetlerini öğrenen ve taşıdığı nura sahip olmak isteyen çevredeki krallar mal, mülk ve makam vaadiyle kızlarını onunla evlendirmek için haber yollamışlardır. Bunların arasında Habeşistan Necaşisi ve Rum Kayseri de vardır. Çünkü bu kralların yanlarında bulunan kâhinler Hâşim'in yüzündeki nurun son peygamberin nuru olduğunu bilmektedirler. Fakat Hâşim kendisine yapılan bu tekliflerin hepsini reddetmiştir. Kendi kabilesinden kadınlarla evlenmiş ama alnındaki nur hiçbirine intikal etmemiştir.⁴² Özet olarak verdiğimiz bu bilgilerin her biri olağanüstülükler barındırmaktadır ve Hâşim'in üstünlüğüne işaret etmektedir. İmâmiyye literatüründe Hz. Peygamber'in ataları içerisinde hakkında bu türlü anlatımların en fazla olduğu isim tespitlerimize göre Hâşim b. Abdümenâf'tır. Kanaatimizce yukarıda saydığımız sebepler bu anlatımların oluşmasında başat rol oynamıştır.

Hâşim'le ilgili olağanüstülükler bahsettiklerimizle sınırlı kalmamış ve hayatının geri kalan kısmında da devam etmiştir. Evlilik yaptığı kadınlardan çocukları olmasına rağmen hiçbirine taşıdığı son peygamberin nuru geçmeyen Hâşim, bir gece Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Allah'a bu nuru teslim edeceği çocuğu bir an önce kendisine vermesi için dua etmiştir. Bu esnada kendisine bir ağırlık çökmüş ve uykuya daldığında bir rüya görmüştür. Rüyasında Selma bt. Amr ile evlenmesi, ona yüklü mehir vermesi gerektiği bildirilmiştir. Bu kadının yeryüzünde bir denginin olmadığı ve soyundan gelecek peygamberin bu kadınla yapacağı evlilikten olacağı haberi verilmiştir. Aldığı bu işaretle yüklü bir kervanla Yesrib'e gitmek üzere yola çıkmış, Yahudilerin ve şeytanın tüm engelleme ve suikast girişimlerine rağmen oraya ulaşmış ve Selma ile evlenmeye muvaffak olmuştur. Yaptığı bu evlilikten son peygamber Hz. Muhammed'in

⁴¹ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/68; Krş. Taberî, *Tarih*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 2/252. İbrahim Sarıçam bu rivayete ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre bu rivayet sonradan yaşanan olayların daha eskiye dayandığını göstermek ve yaşananlara gizemli bir hava katmak için bazı müellifler tarafından yeterince tetkik edilmeden eserlere alınmıştır. İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 93.

⁴² Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 20.

dedesi Abdülmuttalib (Şeybe) doğmuştur. Fakat o, oğlunun doğumunu göremeyerek ticaret için gittiği Gazze’de vefat etmiştir. Yola çıkmadan önce üzerinde bulunan kutsal emanetleri ve görevleri kardeşi Muttalib’e bırakmıştır. Eşi Selma’ya da özellikle oğlunu Yahudilerden korumasını tembihlemiştir.⁴³ Pek çok ayrıntısını atlayarak verdiğimiz bu bilgilerden Hâşim’in soyundan gelecek peygamberin nurunu doğru kişiye verebilmek için çok çaba harcadığı anlaşılmaktadır. Bütün bu rivayetler Hâşim’in îmâmiyye nezdinde ne kadar değerli olduğunu ortaya koymaktadır.

3. Hz. Ali Vurgusu

Hz. Ali, İslam tarihinde ve Müslümanlar nezdinde çok önemli bir yere sahiptir. O, ilk Müslümanlardan, Hz. Peygamber’in amcasının oğlu, damadı, muâhatta kardeş olduğu kişidir. Hz. Muhammed hicret ederken emanetleri bıraktığı, onun yatağında yatan, savaşlarda kahramanlıklar gösteren ve nihayetinde Müslümanların dördüncü halifesidir. Ancak Hz. Ali, Şîa’nın diğer kolları ve îmâmiyye açısından bundan çok daha fazlasını ifade etmektedir. îmâmiyye’nin düşünce sisteminin temelleri Hz. Ali’nin vasîliği ve imâmeti üzerine bina edilmiştir.⁴⁴ Bu sebeple irhâsât ve tebşîrât gibi Hz. Peygamber’in hususiyetlerinden olan ve onun nübüvvetine delalet eden konularda bile Hz. Ali ile ilgili çok sayıda haberi ve bilgiyi görmek mümkündür. Bu alanlardaki rivayetler sadece Hz. Muhammed’in peygamberliğini ispat etmek için değil, aynı zamanda Hz. Ali’nin az önce ifade ettiğimiz konumunu pekiştirmek için gündeme getirilmektedir.

Nûr-ı Muhammedi teorisi özellikle tasavvuf ve felsefe kanalıyla İslam düşüncesine girmiş, yaratılan ilk varlığın Hz. Muhammed’in nuru olduğu, yaratılmışların bundan neşet ettiği görüşüne dayanan bir inanıştır. Hakikat-i Muhammediyye olarak da ifade edilen bu nazariye, Allah Resulü’nü takdis etmek amacıyla ortaya konmuş en özel fikirlerden biridir.⁴⁵ Ancak aşağıda bazı örneklerini vereceğimiz rivayetlerde Hz. Peygamber’le birlikte Hz. Ali’nin de Nûr-ı Muhammedî’nin ayrılmaz bir parçası hatta tamamlayıcısı olduğu görülecektir. Mesela, Hz. Peygamber’in nuru her şeyden önce yaratılmış ve Hz. Âdem yaratıldıktan sonra onun sulbüne konmuştur. Bütün atalarından geçtikten sonra babası Abdullah ve amcası Ebû Tâlib arasında bölüştürülmüş, onlardan da Hz. Muhammed ve Hz. Ali doğmuştur. Bazı rivayetlerde ise Abdullah b. Abdülmuttalib ile Ebû Tâlib b. Abdülmuttalib arasında paylaşılan nurun Hz. Ali ve Hz. Fâtıma’nın evliliğiyle tekrar birleştiği dile getirilmiştir.⁴⁶ Bu rivayetin bir versiyonunda Hz. Peygamber’e nübüvvet ve bereketin, Hz. Ali’ye de fesahat ve kahramanlığın verildiği; diğer bir versiyonunda ise nübüvvet ve risaletin Hz. Muhammed’de, vasiyyet ve kaziyetin Hz. Ali’de olduğu

⁴³ Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, 6 (1)/ 22-24.

⁴⁴ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîilği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 29.

⁴⁵ Mahmut Çınar, *Nûr-i Muhammedî İnanıcının Ortaya Çıkışı ve Kaynakları*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 15; Ignaz Goldziher, “Hadiste Yeni-Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar”, çev. Ömer Özsoy, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1, (1997), 417.

⁴⁶ Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, 6 (1)/7-8.

ifade edilmektedir.⁴⁷ Hatta Ebû Câfer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Emâlî* isimli eserinden Meclisî'nin yaptığı bir alıntıda bunlara benzeyen bir rivayetin sonundaki ibareler daha da ilginçtir. Hz. Peygamber'in dilinden aktarılan rivayette "Nübüvvet benim için, vasîlik senin içindir. Kim senin vasîliğine karşı çıkarsa benim nübüvvetime karşı çıkmış olur. Kim de benim nübüvvetime karşı durursa Allah onu cehennemde yüzünün üstüne düşürecektir." buyurulmaktadır.⁴⁸ Bu rivayetlerde imamet ve nübüvvetin aynı özden geldikleri, birbirlerinin tamamlayıcısı hatta birbirlerinin dengi oldukları anlatılmak istenmiştir. Ayrıca imametın Allah tarafından ezelde Hz. Ali için takdir edildiği fikri de bir başka dikkat çeken husustur.

Şeyh Saduk'un (ö. 381/991) *Me'âni'l-Ahbâr* adlı eserinden yapılan bir iktibas çok daha dikkat çekicidir. Rivayet altıncı imam Cafer es-Sâdık'a (ö. 148/765) dayanmaktadır. Buna göre: Hz. Muhammed ve Hz. Ali, Allah diğer varlıkları yaratmadan iki bin yıl evvel Allah'ın ellerinin arasındaki iki nurdu. Melekler bunları görünce onların ne olduğunu sordular. Allah onların kendi nurundan olduğunu, asıllarının nübüvvet, ferlerinin ise imamet olduğunu açıklamıştır. Nübüvvetin kulu ve elçisi Muhammed için, imametın ise hücceti ve velisi Ali için olduğunu, bu iki nur (ya da bu ikisi: Hz. Muhammed ve Hz. Ali) olmasaydı hiçbir şeyi yaratmayacağını meleklerle bildirmişti.⁴⁹ Bu rivayette dikkatleri çeken nokta, Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed ile aynı mertebede görülmesi ve âlemin yaratılmasının sebebi olarak anılmasıdır. Rivayetin sonunda yer alan ifadeler bazı kaynaklarda geçen ve hadis uleması tarafından sahih olmadığı beyan edilen meşhur *levlâke hadisine*⁵⁰ benzemektedir. İki rivayet arasındaki belki de tek fark *levlâke* (sen olmasaydın) ibaresi yerine *levlâhümâ* (o ikisi olmasaydı) ibaresinin kullanılmasıdır. İktibas ettiğimiz bu rivayet, konunun başından itibaren anlatmaya çalıştığımız İmâmiyye Şiasî'nin her fırsatta bir peygamber olan Hz. Muhammed'in haiz olduğu niteliklerinin yanında Hz. Ali'ye de bir yer açma çabasının en bariz örneklerinden biridir. Bu rivayette yaratılanların var olma nedeni sadece Hz. Muhammed'in uhdesine bırakılmamış, Hz. Ali'nin de Hz. Peygamber'le bu noktada aynı konumda olduğu açıkça dile getirilmiştir. Bu rivayetin öncesinde ve sonrasında yer alan Nûr-ı Muhammedî ile alakalı diğer rivayetlerde Hz. Peygamber'in nübüvvetine dair hususlar belirtilirken, Hz. Ali'nin payına ise vasîlik, cesaret, fesahat ve kazâ (yargılama/hukuk) gibi görev ve niteliklerin düştüğü ifade edilmiştir.⁵¹ Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber, Selmân-ı Fârisî'ye Allah'ın nurunun en saf ve temiz yerinden kendisinin nurunun yaratıldığını, kendi nurundan Hz. Ali'nin, ikisinin

⁴⁷ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 9.

⁴⁸ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 9, 10.

⁴⁹ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 9.

⁵⁰ **لو لآك لو لآك ما خلقت الإفلاك** (Sen olmasaydın, alemleri yaratmazdım). Hz. Peygamber'in Allah katındaki değerini ortaya koymak için söylenmiş bir kelim-i kibar veya bir beyittir. Ancak bu ifade daha sonra literatüre kutsî hadis olarak girmiştir. Sahih hadis kaynaklarında yer almamakla beraber bazı eserlerde hadis olarak geçmektedir. Aclûni esrinde bu rivayetin sahih olmadığını ancak mana olarak doğru olduğunu dile getirmiştir. Bkz. İsmail b. Muhammed. el-Aclûni, *Keşfu'l-hafâ*, (Beirut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arab, 1408/1988), 164.

⁵¹ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 9, 10.

nurundan Hz. Fâtıma'nın, üçününkinden de Hz. Hasan ve Hüseyin'in yaratıldığını bildirmiştir.⁵²

Hz. Muhammed'in beklenen peygamber olduğunu bildiren rivayetlerin pek çoğunda da Hz. Ali'ye dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda sözü dinlenen ve saygı gören bir haham, Hz. Peygamber'in babasını ortadan kaldırmak isteyen Yahudilere Allah'ın takdirinin değişmeyeceğini, gelecek peygamberin yakınları içerisinde bir yardımcısının olacağını ifade etmiştir.⁵³ Şüphesiz söz konusu rivayette ismi geçmesi de kastedilen kişi Hz. Ali'den başkası değildir. Yine meşhur Rahip Bahira olayında Bahira'nın Ebû Tâlib'e şu şekilde hitap ettiği rivayet edilmiştir. “*Sen ona inanmayacaksınız! Ancak senin doğacak çocuğun ona inanacak. Ona çok büyük yardımı olacak. Onun ismi göklerde bahadır, cesur, korkusuz, saçsız bir aslan olarak geçmektedir. O, Arapların seyyidi ve reisidir. İsa peygamberin ashâbı onu kitaplardan biliyor.*”⁵⁴ Yukarıda takiyyenin kullanımını anlatırken ilk satırlarını iktibas ettiğimiz bu rivayet, Hz. Ali vurgusunu gösteren en güzel örneklerden biridir. Hz. Peygamber'le birlikte Hz. Ali'nin müjdelendiği hatta daha fazla övüldüğü bu ifadeler yoruma gerek kalmayacak kadar açıktır.

Hz. Muhammed'in doğumundan bahsedilen bir rivayette ise Fâtıma bt. Esed, eşi Ebû Tâlib'e Hz. Muhammed'in doğumunu müjdelediğinde, Ebû Tâlib ona, “*sen de onun vezirini, vasîsini doğuracaksın*” şeklinde karşılık vermiştir. Hatta bazı rivayetlerde bu doğumun kaç sene sonra olacağı bile ifade edilmiştir. Söylenen süre otuz yıla yani Hz. Peygamber ile Hz. Ali'nin yaş farkına tekabül etmektedir.⁵⁵ Küçük yaşlarda annesi ve dedesini kaybeden Hz. Muhammed, evleneceği zamana kadar Ebû Tâlib'in evinde yaşamıştır. Bu zaman zarfında amcası ve yengesini ondaki hususiyetleri fark etmişlerdir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber'in sahip olduğu olağanüstü yetenekler ve güzel ahlaki özelliklerle yengesinde onun gibi bir çocuğa sahip olma hissiyatı uyandırmıştır. Hatta bir gün Allah'a “*Göklerin rabbi Allah'ım beni Muhammed'e kardeş olacak bir erkek çocuğu ile rızıklandır*” diye dua etmiş ve o gece Ebû Tâlib'le ilişkiye girdiğinde Hz. Ali'ye hamile kalmıştır. Hz. Ali hiçbir zaman putlara yaklaşmamış ve onlara secde etmemiştir.⁵⁶

Hz. Muhammed'in anne babasının Müslüman olduklarının ispatı sadedinde yer verilen bir rivayette ise Hz. Peygamber mezarlarından kalkarak şehadet getiren ebeveyninden Hz. Ali'nin velayetini de tasdik etmelerini istemiştir. Rivayete göre Hz. Ali bu hadisede Hz. Peygamber'in yanında bulunmuş ve olanlara tanıklık etmiştir.⁵⁷

Sonuç

⁵² Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 9.

⁵³ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 39-40.

⁵⁴ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 85.

⁵⁵ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 119.

⁵⁶ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 146.

⁵⁷ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 6 (1)/ 46.

Bu çalışmada İmâmiyye Şiası'nın önemli isimlerinden Allâme Muhammed Bâkır Meclisî'nin *Bihâru'l-Envâr* adlı eserindeki irhâsât ve tebşîrât rivayetlerini incelemeye çalıştık. Bu rivayetlerdeki mezhebî izdüşümü gözler önüne sermek istedik. İrhâsât ve tebşîrât rivayetleri, Hz. Peygamber'in peygamberliğine delil olarak gösterilen ve o peygamber olmadan önceki zaman dilimlerine ait rivayetlerdir. İrhâsât rivayetleri onun risalet öncesinde başından geçen olağanüstü olayları, sahip olduğu meziyetleri ifade ederken; tebşîrât rivayetleri ise genel olarak onun müjdelendiğini gösteren haberlerin genel adıdır. Bu bilgiler hasâis dediğimiz Hz. Muhammed'e özgü durumlardır. Ancak *Bihâru'l-Envâr* merkezli ele aldığımız rivayetlerde Hz. Muhammed'e ait bu alanda sadece onunla ilgili bilgilerin verilmediğini, onun üzerinden mezhebin kabullerine yönelik içeriklerin de bulunduğunu müşahede ettik.

Genel olarak olağanüstü olay örgüsüne dayanan ve bu nedenle ihtiyatla karşılanan irhâsât ve tebşîrât rivayetlerinde İmâmiyye'ye ait birtakım özellikleri çok sayıda başlık altında toplayarak incelemek mümkündür. Ancak biz bu çalışmada bunlar arasından en fazla öne çıkanları ve mezhebin ayırıcı vasıflarını gösteren bilgileri içeren rivayetleri, o vasıflar altında bir araya getirerek göstermeye çalıştık. Bu noktada İmâmiyye Şiası'nın en belirgin ve ayırt edici özellikleri olan imâmet doktrini, mezhebe ait kavramlar, üstün soy Hâşimîlik ve mezhebin en fazla değer verdiği isim olan Hz. Ali üzerinden bir inceleme yaptık.

İmâmiyye, imamların sayısını on iki ile sınırlandıran ve bu kabulüyle Zeydiyye ve İsmailiyye'den ayrılan Şîî firkadır. Ele aldığımız rivayetlerde bu sayıya uygun olarak on iki sayısına vurgu yapılmıştır. Ayrıca mezhebe ait imâmet, gaybet, takiyye, vasî, veli, hüccet gibi kavramların rivayetlerde yer alması dikkat çekicidir. Hicrî üçüncü yüzyılda teşekkülünü büyük ölçüde tamamlayan mezhebin terminolojisi de haliyle bu dönemlerde oluşmuştur. Ancak bu terminoloji, oluşumundan asırlar öncesine dayanan olayların anlatımında ve yorumunda kullanılmıştır. Böylece hem mezhebin iddiaları güçlendirilmek istenmiş hem de kavramların kadim bir geçmişe sahip oldukları vurgulanmıştır.

Hâşimîlik de İmâmiyye'ye ait irhâsât ve tebşîrât rivayetlerinde öne çıkan hususlardan biridir. İmâmeti bir aileye hasreden anlayış bu ailenin geldiği soyun da muteberliği ve temizliği üzerinde durmuştur. Bu anlayışın gereği olarak ailenin kök atası olan Hâşim b. Abdümenâf'ın hayatına daha ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Rivayetlerde anlatıldığına göre onun başından geçen her bir olay adeta mucizevi özellikler barındırmaktadır. O, İlahi yönlendirmelerle hareket eden, üstün meziyetlere sahip bir kimsedir. Bunda Hâşim'in Ümeyyeoğulları'nın atası, yeğeni Ümeyye b. Abdüşems ile yaşadığı çekişmenin de bir payı vardır. İslam tarihinde bu iki kabilenin rekabetinden dolayı meydana gelen olayların Şia'nın oluşumunda etkili olduğu aşikârdır. Bu sebeple rekabette ilk adımı atan ve Ümeyye'ye galip gelen Hâşim'e özel önem verildiği görülmektedir.

Öte yandan Hz. Ali'nin Şia'nın bütün kolları açısından en önemli isim olduğu tartışılmaz bir gerçekliktir. Zira mezhep, onun ve soyunun imameti fikri etrafında şekillenmiştir. Bunun etkisi mezhebe ait bütün referans metinlerinde görüldüğü gibi

irhâsât ve tebşîrât rivayetlerinde de kendisini göstermiştir. Hz. Ali, Nûr-ı Muhammedî'den itibaren Hz. Muhammed'e ait olan bütün hasâis ve fezâil rivayetlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Onun müjdelendiği haberlerde mutlaka Hz. Ali'den de bahsedildiği ve onun da aynı şekilde müjdelendiği görülmüştür.

Sonuç olarak İmâmiyye'ye ait tebşîrât ve irhâsât rivayetlerinde mezhebin düşünce yapısını yansıtacak ifadelerin kullanıldığı, mezhebe ait terminolojiye yer verildiği ve mezhebin değer verdiği insanların üzerine vurgu yapıldığı anlaşılmıştır. Bu, rivayetlerdeki mezhebî etkinin boyutlarını göstermesi açısından önemli olduğu kadar tarihin bu etkiyle geriye dönük olarak yeniden nasıl kurgulandığını göstermesi açısından da önemlidir.

Kaynakça

- Aclûni, İsmail b. Muhammed el-. *Keşfu'l-hafâ*. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arab, 1408/1988.
- Akçay, Mustafa. *Hz. Peygamber'in Anne ve Babasının Dinî Konumu*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Aycan, İrfan - Söylemez, Mahfuz. *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şî't-Sünnî Polemiğinde Ebû Tâlib ve Dinî Konumu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Cürcânî, Seyyid Şerif *Kitâbu't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1428/2007.
- Çınar, Mahmut. *Nûr-i Muhammedî İnanıcının Ortaya Çıkışı ve Kaynakları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer, 2018.
- Goldziher, Ignaz. "Hadiste Yeni-Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar". çev. Ömer Özsoy. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997), 405-421.
- Hakyemez, Cemil. *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- İbn Bâbeveyh el Kummî, Şeyh Sadûk Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *el-İ'tikâdât*. thk. İsmâ Abdusseyyid. Kum: el-Mü'temiru'l-Alemiyyi'l-Elfiyyeti's-Şeyhi'l-Müfid, 1413/1994.
- İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakâ vd. Kahire: Tûrâsi'l-İslâm, t. siz
- İbn Kesîr, İmâdüdîn Ebi'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1417/1997.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1300.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/2001.
- İsfahânî, Ragıp el-. *el-Müfredât*. thk. Muhammed Halil Aytânî. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1422/2001.

- Kaysî, Ebû Riyâş Ahmed b. İbrahim el-. *Şerhu Hâşimiyâtî'l-Kümeyt b. Zeyd el-Esedî*. thk. Dâvûd Sellûm, Nûrî Hammûdî el-Kaysî. Beyrut: Mektebetü'l-Nahdeti'l-Arabiyye, 1406/1987.
- Khalidi, Tarif. *Images of The Prophet Muhammad*. New York: Doubleday, 2009.
- Korkmaz, Sıddık. *Şia'nın Oluşumu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Kuleynî, Ebu Cafer Muhammed b. Yakup b. İshak. *Usul-u Kâfi*. 2 Cilt. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Dâru'l-Hikem Yayınevi, 2007.
- Meclisî, Muhammed Bâkır el-. *Bihâru'l-envâr*. 25 Cilt. Kum: İhyâu'l-Kutubi'l-İslamiyye, 1430/2008.
- Meclisî, Muhammed Bâkır el-. *Bihâru'l-envâr*. 110 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el Haccac. *Sahihu Müslim*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- Öz, Mustafa. "Bihâri'l-Envâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Şaban. "Siyer Anlatılarında Mezhebî İzdüşüm Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 2, (2017), 65-77.
- Sachedina, Abdülaziz. "Allah'ın Velisi ve Peygamberin Vasisi: On İki İmamcı Şii İncancında Ali Bin Ebî Tâlib". *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celaledin es-. *el-Hasâisu'l-kubra*, 2 Cilt. thk. Salih Yusuf Mutevik. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412.
- Taberî, Ebu Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-. *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, t.siz.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa et-. *Camiu't-Tirmizî*. thk. Yusuf el-Hac Ahmed. Şam: Mektebetü İbn Hacer, 1423/2004.
- Uyar, Gülgün, "Hz. Peygamber (s.a.v)'in Soy ve Ailesi". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 12 (2011), 24-29.
- Üzüm, İlyas. "Hüccet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/451-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yûnisiyân, Ali Asgar. *Peygamber'in Ataları*. çev. Muhammed Mehdi Çağlayan. İstanbul: Revak Yayınevi, 2020.
- Yurdağür, Metin. "Ahbâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zübeyrî, Ebû Abdullah b. Abdullah el-Mus'ab el-. *Kitâbu nesebi Kureyş*. nşr. E. Lévi-Provençal. Kahire: Dâru'l-Meârifi ve'n-Neşr, 1951.

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

Ziya Şen. Şîa'nın Kur'ân Tarihine ve Kıraatlere Bakışı. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

Ziya Şen. The Shia's View on the History of the Qur'an and the Recitations. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

Değerlendiren / Reviewed by

Ali Haydar ÖKSÜZ

Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim
Dalı

Res. Assistant., Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Department of Quran Reading and
Recitation Science, Van / Turkey

ahaydaroksuz@yyu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3821-5085>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap İncelemesi/ Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 13.10.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

Atıf/Citation: Öksüz, Ali Haydar. "Ziya Şen. Şîa'nın Kur'ân Tarihine ve Kıraatlere Bakışı. İstanbul: Düşün
Yayıncılık, 2013." *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 227-232.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has
been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

The issue of Qur'anic History and Recitations is one of the remarkable and important subjects in Islamic sciences. The History of the Qur'an and Recitations, which have an important place in the tradition of Ahl as-Sunnah since the first periods, have also been interpreted in terms of Shia thought and the approaches of Shia to these issues have been made the subject of research. The study titled *Shia's Perspective on Recitations and the History of the Qur'an*, Assoc. Dr. It is the book form of the associate professorship study prepared by Ziya ŞEN. In his work, Şen tried to reveal how Shia approached the Qur'anic History, recitations and the issue of seven letters. The work consists of an introduction, two main parts and a conclusion, and it has a total of 339 pages. Our study is an introduction and evaluation on this work.

Keywords: Tafsir, Shia, Qur'anic History, Recitation, Seven Letters.

Öz

Kur'ân Tarihi ve Kıraatler meselesi, İslâmî ilimlerin içerisinde yer alan dikkat çekici ve önemli konulardandır. Özellikle Ehl-i Sünnet geleneği içerisinde ilk dönemlerden itibaren önemli bir yer tutan Kur'ân tarihi ve kıraatler, Şîa düşüncesi açısından da anlamlandırılmış ve Şîa'nın bu konulara yaklaşımları araştırma konusu yapılmıştır. *Şîa'nın Kıraatlere ve Kur'ân Tarihine Bakışı* isimli çalışma, Doç. Dr. Ziya ŞEN tarafından hazırlanan doçentlik çalışmasının kitap haline getirilmiş şeklidir. Şen, eserinde Şîa'nın Kur'ân Tarihine, kıraatlere ve yedi harf meselesine nasıl yaklaştığını ortaya koymaya çalışmıştır. Eser giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır ve toplamda 339 sayfadır. Çalışmamız, bu eser üzerine bir tanıtım ve değerlendirme niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şîa, Kur'ân Tarihi, Kıraat, Yedi Harf.

Giriş

Kur'ân tarihi ve kıraatler konusu, Kur'ân ilimleri içerisinde tarih boyunca birçok açıdan araştırma konusu yapılan ve incelenen, Kur'ân ilimlerinin önemli konularından birisidir. Daha çok Sünnî âlimler ve Ehl-i Sünnet açısından incelenen bu konuların, Şîa açısından incelenmesi ve Şîa taraftarlarının bu konulara bakış açılarının tespit edilmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla, mezhepler tarihinin araştırma alanlarından birisi de Kur'ân tarihi ve kıraatler konusunda mezheplerin bakış açılarını

ortaya koyabilmektir. Bu bağlamda ele almaya çalıştığımız, Ziya Şen tarafından hazırlanan *Şîa'nın Kıraatlere ve Kur'ân Tarihine Bakışı* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013) isimli eser, Şîa-Kur'ân tarihi- Kıraat ekseninde ortaya konan bir çalışmanın kitap haline getirilmiş şeklidir.

Ziya Şen tarafından kaleme alınan bu eser giriş, iki bölüm, sonuç ve bibliyografya kısmından ibaret olup, toplamda 339 sayfadan oluşmaktadır. Eserin giriş kısmında Şîa'nın ortaya çıkışı ve kolları hakkında genel bilgiler yer almaktadır. Ayrıca, Şîa'nın Kur'ân tarihiyle ilgili kaynaklarının neler olduğu ve Şîa ile ilgili Türkiye'de ne gibi çalışmaların yapıldığı ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Şîa'nın tefsir mukaddimeleri, hadis kaynakları ve Şîa içerisinde yapılmış olan Kur'ân tarihi ve kıraatlerle ilgili müstakil çalışmalarda konuların nasıl geçtiği ortaya konmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda, Türkiye'de yapılmış olan kitap, makale ve tez çalışmalarını kapsayan bir literatür bilgisi verilmektedir. Birinci bölüm, Ahruf-u Seb'a ve Kıraatler konusunun Sünnî ve Şîî düşünce eksenli olarak detaylıca incelendiği bölümdür. İkinci bölümde ise Kur'ân tarihi konusuna Şîa'nın nasıl baktığı izah edilmeye çalışılmıştır. Araştırma boyunca elde edilen ve değerlendirilen konular, çalışmanın sonuç kısmında sistematik bir şekilde dile getirilmiştir.

Şîa'nın Kıraatlere ve Kur'ân Tarihine Bakışı isimli bu kitap, İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahip olan Şîa'nın, yedi harf, Kur'ân tarihi ve kıraatler konularına nasıl yaklaştığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Şîa, dinî olmaktan daha ziyade siyasî bir mezhep olarak ortaya çıkmakla birlikte Şîî düşünce de bu zemin üzerine kurulmaktadır. Ayrıca, Kur'ân tarihi ve kıraatler konusu da tarih boyunca karmaşık bir yapıya sahip olmuştur. Bu nedenle, yazarın da ifade ettiği gibi, hem Şîa'nın düşünce

yapısı hem de Kur'ân tarihi ve kıraatler meselesinin yapısı, Şîa açısından bu konuların ne denli karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışmanın hedefini, Kur'ân tarihi ve kıraatler konusunu, Ehl-i Sünnet ve Şîa ekseninde karşılaştırmalı olarak ortaya koymak ve buradan hareketle Şîa'nın bu konularla ilgili görüşlerinin temelinde hangi tezlerin var olduğunu açığa kavuşturmak olarak ifade edebiliriz.

Eserin önsöz kısmında yazar (s. 11-14), çalışmanın amacı ve zorlukları ile birlikte çalışma içerisinde hangi konuların yer aldığına kısaca değinmektedir. Yazar, doktora çalışması esnasında yedi harf, kıraatler ve Kur'ân tarihi konularına Şîa'nın nasıl yaklaştığı mevzusunun bir sorun olarak karşısına çıktığını ve bu sebeple böyle bir çalışma yapmaya karar verdiğini belirtmektedir. Ayrıca bu çalışmanın hem konu hem de Şîa mezhebi açısından çeşitli zorluklarının var olduğunu ifade etmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması açısından bazı yerlerde Ehl-i Sünnet ve Şîa eksenli karşılaştırmalı bir metot izleyeceğini söyleyen yazar, ayrıca genellikle İmâmiyye Şîa'sı ifadesini kullandığını ve burada görüşlerini ortaya koyacağı kesimin İmâmiyye Şîa'sı olduğunu açıkça belirtmektedir. Bununla birlikte, karşılaştırmalı olarak işlediği konularda objektif bir bakış açısı ortaya koymaya çalıştığını ve mezhep görüşlerini belirttiği yerlerde tarafsız olarak delilleriyle birlikte aktarıp, her iki tarafa da eşit mesafede yaklaştığını söylemektedir.

Giriş bölümü (s. 17-70), çalışmaya bir temel oluşturmak amacıyla Şîa ve bu alanda yapılmış olan bazı çalışmalarla ilgili kısa bilgilerden oluşmaktadır. Yazar bu bölümde öncelikle Şîa'nın ortaya çıkışı, tarihî süreçte gelişimi ve çeşitli kollara ayrılmasıyla ilgili bilgiler vermiştir. Bu konuların ziyadesiyle mezhepler tarihi alanıyla ilgili olmasından dolayı fazla detaya girmediğini ifade etmektedir. Bunun akabinde, okuyucuya bir ön bilgi sunmak açısından Şîa'nın Kur'ân tarihiyle ilgili kaynaklarının neler olduğunu ve bu alanda Türkiye'de ne gibi çalışmaların yapıldığını bu bölüm içerisinde ele almaya çalışmaktadır.

Birinci bölüm (s. 71-192), yazarın çalışmanın bel kemiğini oluşturduğunu söylediği önemli bir bölümdür. Bu bölüm, Ahruf-u Seb'a ve Kıraatler konusuna ayrılmıştır. Burada ilk olarak yazar, Ahruf-u Seb'a başlığı altında bu kavramın ne anlam ifade ettiği, Şîî ve Sünnî hadis kaynaklarında kavramın ne şekilde yer aldığı ve Şîa'nın yedi harf konusundaki görüşünün ne olduğu gibi konuları ortaya koymaktadır. Şîî ve Sünnî kaynaklardaki yedi harfle ilgili hadisleri aktaran yazar, bu hadislerin tahlil ve tenkidini de yapmaktadır. Daha sonra Ehl-i Sünnet âlimlerinin yedi harfle ilgili hadislerin sıhhati konusunda ittifak halinde olduklarını belirtmektedir. Şîî âlimler açısından ise yedi harfle ilgili hadislerin zayıf görüldüğünü veya kabul edilmediğini, bu açıdan Şîa içerisinde yedi harfle ilgili makul bir görüşün bulunmadığını ifade etmektedir. Buradan hareketle, Şîî düşüncede Kur'ân'ın tek harf üzere indirildiği görüşünün hâkim olduğunu belirtmektedir.

Birinci bölüm içerisinde ele alınan diğer bir konu kıraatler konusudur. Yazar, bu başlık içerisinde öncelikle kıraatlerin ortaya çıkışını ve kıraat çeşitlerini anlattıktan sonra, Sünnî ve Şîî görüşler çerçevesinde sahih kıraatin şartlarını izah etmeye

çalışmaktadır. Burada, Sünnî görüşe göre sahih kıraatin şartlarını sahih bir senedin olması, Arap dili kurallarına uygun olması ve Hz. Osman dönemi mushafına mutabık bulunması olarak açıklamaktadır (s. 143). Şîa'da ise okuyuşun tevatüren nakledilmesi, Arap dilindeki en yaygın kullanıma uyması ve okuyuşun kesin bir delil ile çelişmemesi gibi kuralların sahih kıraatler için ileri sürülen şartlardan olduğunu ifade etmektedir (s. 152). Kıraatlerin kaynağı ve mütevatir oluşuyla ilgili de görüşleri aktaran Şen, Şîa içerisinde bazı âlimlerin, kıraatlerin aynen Kur'ân gibi mütevatir olduklarını söylediklerini belirtmektedir. Ayrıca, kıraatlerin kurrâdan itibaren mütevatir olarak nakledildiği ve Hz. Peygamber (s.a.v.) ile sahâbe döneminde âhad haber kapsamında oldukları görüşünden bahsetmektedir. Bu bölümde yazar, Şîa'ya göre yedi kıraat olarak kabul edilen okuyuşlardan herhangi biriyle okumanın şart olmadığını ve genelin kıraatiyle okunabileceğini belirtmektedir. Bununla birlikte, Âsım'ın râvisi Hafs'ın kıraatinin Hz. Ali (r.a.)'ye dayanması sebebiyle bu kıraatin Şîa içerisinde tercih edilen kıraat olduğunu ifade etmektedir.

Birinci bölümde yer alan önemli konulardan birisi de kıraatlerin hüccet olup olmadığı meselesidir. Şen, bazı âlimlerin kıraatlerin dinde hüccet olarak kabul edileceği görüşünü benimsediklerini söylemektedir. Bu konuyla ilgili bir örnek vererek, bu örnek üzerinden kelimenin değişik okunması sonucu oluşan Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerindeki farklı görüş ve uygulamaları açıklamaktadır. Şîa'da ise kıraatlerin hüccet olarak kabul edilmediği ve şer'î bir hükme kıraatlerin delil olamayacağı görüşünün olduğunu söylemektedir. Buna neden olarak da kurrânın rivayetinde yanlış yapabilme ve karıştırma imkânının bulunmasını, bununla birlikte kurrâya uymanın gerekliliğini ortaya koyacak bir delilin de var olmadığını belirtmektedir. Nihayetinde yazar, kıraatlerin İslâm ümmeti için bir kolaylık ve zenginlik olduğunu ve kıraatlerin iyi değerlendirilip araştırıldıktan sonra delil olarak kullanılabileceğini belirterek, bu konudaki görüşünü ortaya koymaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü (s. 193-305), Kur'ân tarihine ayrılmıştır. Bu bölümde yazar, öncelikle Şîa'nın Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân tarihine bakışını aktararak, Şîa âlimlerinin Kur'ân'ın tamamının Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde bir araya getirildiğini söylediklerini belirtmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra Kur'ân-ı ilk toplayan kişinin Hz. Ali (r.a.) olduğuna dair görüşlerini de ifade etmektedir. Daha sonra, Kur'ân tarihiyle ilgili olarak Hulefâ-i Râşidîn dönemine geçmektedir. Burada yazar, Şîa'nın Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân toplanırken, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in evindeki Kur'ân nüshasının esas alındığı görüşünü savunduklarını söylemektedir. Ayrıca Şîa'nın Hz. Osman (r.a.) dönemindeki Kur'ân istinsahında yanlışlıklar yapıldığını savunduklarını belirtmektedir. Son olarak Hz. Ali (r.a.) dönemine değinen yazar, Şîa içerisinde Hz. Ali (r.a.)'ye nisbet edilen bir mushafın varlığının kabul edildiğini belirterek, bu mushafın özelliklerinden, akıbetinden ve mushafın tahrif edilmesi iddiasından bahsetmektedir. Yazarın bu mushafı ilgili kendi kanaati ise mushafın Hz. Osman (r.a.) döneminden sonra muhtemelen ortadan kaldırıldığı yönündedir.

İkinci bölüm içerisinde Emevîler dönemindeki Kur'ân tarihiyle ilgili olayları da konu edinen Şen, burada Kur'ân'ın noktalama ve harekeleme işleminin mahiyetinden

bahsetmekte ve Kur'ân'ın bu açıdan süreç içerisinde gelişerek hicri ikinci ve üçüncü yüzyılda son halini aldığını belirtmektedir. Ayrıca, Şîa'nın özel mushaflara bakışını Übey b. Kâ'b ve İbn Mes'ûd mushafları örnekleriyle anlatarak, bu mushaflardan günümüze ulaşan olmadığı için haklarında söylenenlerin tahminden öteye geçemeyeceğini ifade etmektedir.

İkinci bölümün son kısmında yazar ilk olarak Şîî âlimlerin Kur'ân'a dair zâhirî ve bâtînî yaklaşımlarının olduğu konusuna değinmektedir. Şîa'nın çeşitli hadis rivayetlerinden yola çıkarak Kur'ân'ın iki yönü olduğunu savunduklarını söyleyerek, bunun aslında hem Sünnî hem de Şîî kesimde karşılığının olduğunu belirtmektedir. Yazarın ikinci olarak değindiği konu ise Kur'ân'ın tahrifi meselesidir. Burada tahrifin anlamını, çeşitlerini, tahrifi kabul veya reddedenlerin görüşlerini gerekçeleriyle birlikte sunmakta ve her iki kesimin de bu konuda yaptıkları çalışmaları aktarmaktadır. Tahrifle ilgili iddiaların hem Sünnî hem de Şîî kaynaklarda bulunduğuna işaret eden yazar, buna rağmen, Kur'ân'da tahrif olduğunu savunan kesimin yalnızca Şîa olduğuna dair bir yaygın kanaatin bulunduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, hem Sünnî hem de Şîî kesimde bu tahrif iddialarının bir anlam ifade etmediğinin vurgulanması gerektiğini savunarak, bu şekilde nesiller boyunca var olan Sünnî-Şîî arasındaki gerginliğin engellenmesi gerektiği düşüncesini ifade etmektedir.

Sonuç bölümü (s. 307-321), çalışma boyunca elde edilen bilgilerin ve yapılan tespitlerin sistematik bir sırayla okuyucuya aktarıldığı bölümdür. Bu bölüm içerisinde yazar, çalışma içerisinde geçen her konunun ve meselenin sonucunu değerlendirmiştir. Bu bağlamda, Kur'ân'ın yedi harf üzere indirildiği görüşünün Şîa tarafından kabul edilmediğini, çünkü bu görüşün güvenilir bir kaynağının olmadığını söylemektedir. Yazara göre Şîa, kıraatler konusunda tevatürü kabul etmemektedir. Herhangi bir delil olmadığından dolayı kıraatlerin tevatür olarak değil, kişisel tercih ve okumalar sonucu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e isnad edildiği görüşünü benimsemektedirler. Kur'ân tarihi konusunda ise Şîa, şuan mevcut halde bulunan Kur'ân'ın Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında cem edildiğini savunmakta ve Hz. Osman döneminde yapılan istinsah işleminin de hatalı olduğu görüşünü benimsemektedir.

Şîa'nın Kıraatlere ve Kur'ân Tarihine Bakışı isimli bu çalışma, Şîa'nın Kur'ân tarihi ve kıraatler konusuna yaklaşımını detaylı bir şekilde ele alan önemli bir eserdir. Konuların bütün yönleriyle ele alınması, hem Sünnî hem de Şîî gelenek açısından incelemeye tabi tutulması ve gerektiğinde konularla ilgili karşılaştırmalı bilgilerin verilmesi, konuların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamakta ve bu eserin önemli ve ciddi bir çalışmanın mahsulü olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Şîa ve kıraatler konusunda çok fazla çalışmanın olmaması da bu çalışmanın önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın hem kıraat alanına önemli bir katkı sağlayacak hem de bu alanda çalışma yapacak kimselere yol gösterici olabilecek nitelikte sistematik bir başvuru kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

Murtaza Mutahharî. İslâmî İlimlere Giriş 3/ Fıkıh Usûlü ve Fıkıh. Çev. Naci Korkmaz.

İstanbul: Önsöz Yayınları, 2020.

Murtaza Mutahharî. Introduction to Islamic Sciences 3/Fiqh and Usool al-Fiqh. Trs. Naci Korkmaz.

İstanbul: Önsöz Publication, 2020.

Değerlendiren / Reviewed by

Nizamettin ERGÜVEN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, İl Vaizi,

PhD, Presidency of Religious Affairs, Provincial Preacher, Elazığ/TURKEY

nizamettinerguven@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-4807-7635>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap İncelemesi/ Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 06.12.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

Atıf/Citation: Ergüven, Nizamettin. "Murtaza Mutahharî. İslâmî İlimlere Giriş 3/ Fıkıh Usûlü ve Fıkıh. Çev. Naci Korkmaz. İstanbul: Önsöz Yayınları, 2020." *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 233-242.

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

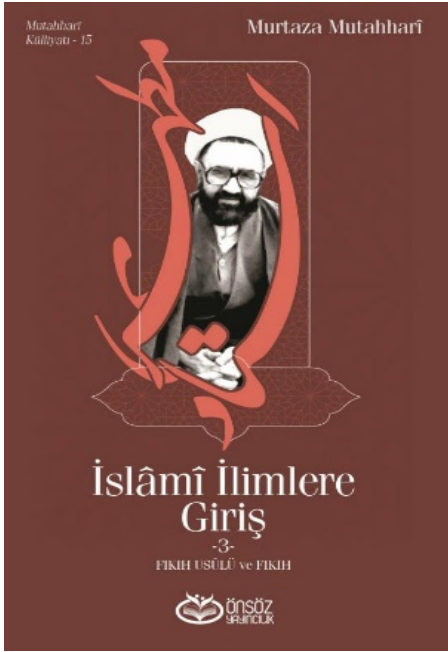
Murtaza Mutahhari is one of the last Jafari scholars. He is one of the most influential figures of the Iranian Revolution. Besides his political direction, he also stood out with his scientific personality. He has mainly studies in philosophy. He has signed fifty-odd works. Introduction to Islamic Sciences (Ashina-i bi Ulumi Islami) books, published in three series, have been prepared for first and second year students of the Faculty of Theology and Islamic Sciences of Tehran University. The first of this series contains the topics of Logic and Philosophy, the second on Kalam-Irfan and Hikmet al-'Suryah, the third on Fiqh Procedure and Fiqh. The book that we have acquired as the subject of our review is the third series book. In this book, Mutahhari explained the history of jurisprudence and jurisprudence and its issues in a clear and understandable language. "The method of scholars of the Jafariyah /Imamiyah sect in our country is the first resource that researchers who want to get general and comprehensive information about fiqh and fiqh should apply to in Turkish," it is said. Because it is the first and only book that has been published decoupled among the resources we have access to in this field.

Keywords: Fiqh, Usool Fiqh, Shia, Jafari, Introduction to Sciences

Öz

Murtaza Mutahharî son dönem Şîi/Caferî âlimlerindedir. "İran İslâm Devrimi"nin en etkili isimlerinden biridir. O, siyasi yönünün yanında ilmî kişiliğiyle de öne çıkmıştır. Özellikle felsefe ağırlıklı çalışmaları vardır. Elliden fazla esere imza atmıştır. Üç seri halinde basılan İslâmî İlimlere Giriş (Aşinâ-yî bâ Ulûm-i İslâmî) kitapları, Tahran Üniversitesi İlahiyat ve İslâmî İlimler Fakültesi birinci ve ikinci sınıf öğrencileri için hazırlanmıştır. Bu serinin birincisi Mantık ve Felsefe, ikincisi Kelam-İrfan ve Hikmet-i Amelî, üçüncüsü Fıkıh Usûlü ve Fıkıh konularını ihtiva etmektedir. İnceleme konusu edindiğimiz kitap, serinin üçüncü kitabıdır. Bu kitapta Mutahharî, usûl ve fıkıh tarihi ile ilgili konuları efradını cami ve anlaşılır bir dille açıklamıştır. "Ülkemizde Câferîyye/İmâmiyye mezhebi âlimlerinin usûlü fikh ve fıkıh hakkında genel ve kapsayıcı bilgi edinmek isteyen araştırmacıların Türkçe'de ilk başvurusu gereken kaynaktır" denilirse yeridir. Çünkü bu alanda ulaşabildiğimiz kaynaklar arasında müstakil olarak basılan ilk ve tek kitaptır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Şîa, Câferî, İslâmî İlimlere Giriş

İslâm âlemi tarihi süreç içerisinde amelî açıdan çeşitli mezhepler etrafında toplanmıştır. Bunların başında Ehl-i Sünnet ve Şâa ekolü gelmektedir. Her ekol kendi içinde farklı mezheplere bölünmüştür. Ehl-i Sünnet çatısı altında günümüze kadar tabisi olmaya devam edenler; Hanefî, Malikî, Şafîî ve Hanbelî mezhepleridir. Şâa çatısı altında ise Câferîyye/İmamiyye/İsnâaşeriyye, Zeydiyye ve İsmâiliyye yer almaktadır. Her mezhebin tabileri arasında çeşitli âlimler yetişmiştir. Tarihî süreç içerisinde mezhepler, tabileri arasında yetişen bu ulema aracılığıyla o mezhebin genel usûlü çerçevesinde geliştirilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Şâa ekolü arasında oluşumundan günümüze kadar tabisi en fazla olan

Câferiyye/İsnâaşeriyye/İmâmiyye'dir. Bu amelî mezhebin -diğer mezheplerde olduğu gibi- oluşumu, şekillenmesi, gelişmesi, günümüze kadar gelmesi ve usûlü hakkında çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Ülkemizde bu mezhebin fıkıh ve usûlü fıkıh açısından müstakil olarak genel çerçevesi çizilerek ele alınan bir eser bulunmamaktadır. Bu konuda ilk sayılabilecek eser, şu an değerlendirmeye aldığımız eserdir. Bu eser, son dönemin önemli isimlerinden Murtazâ Mutahharî'nin İlahiyat ve İslâmî İlimler Fakültesinde verdiği çeşitli ders notlarından oluşturulduğundan üç ayrı eser halinde basılmıştır. Birinci seri Mantık ve Felsefe, ikincisi Kelâm-İrfan ve Hikmet-i Amelî, üçüncüsü ise inceleme konusu edindiğimiz Fıkıh Usûlü ve Fıkıh konularını ihtiva etmektedir.

İslâmî ilimlere Giriş (Aşinâ-yî bâ Ulûm-i İslâmî) adıyla basılan ve bu serinin üçüncüsü olan eser iki ana bölümden oluşmaktadır: Birincisi Fıkıh Usûlü, ikincisi ise Fıkıh'tır. Fıkıh Usûlü bölümü yedi dersten oluşmaktadır. İlk derste bu ilmin tanıtımıyla başlanmış, ikinci derste fıkıhın kaynaklarına kısaca değinilmiştir. Üçüncü derste fıkıh usûlünün tarihî gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncüsünde bu ilmin ana konularının ne olduğu konusuna değinilmiştir. Beşinci derste Kitap ve Sünnet delilinin meseleleri üzerinde durulmuştur. Altıncı derste icma ve akıl delilinin mezhep usûlü içerisindeki konumuna yer verilmiştir. Son derste ise ilmî/amelî ilkeler denilen berâet, ihtiyât, tehyîr ve istishâb delillerinin usûldeki işlevleri ele alınmıştır. Fıkıh bölümü ise on üç dersten oluşmaktadır. Birinci derste fıkıh ilminin tanımı üzerinde durulmaktadır. Akabindeki dört derste ise tarihî gelişimi çerçevesinde mezhebin fıkıh ve fakîh tarihi evreler halinde işlenmiştir. Altıncı dersten onuncu derse kadar fikhî meselelerin bölümleri ve sınıfları üzerinde durulmuştur. Son derste ise fikhî meselelerin çeşitliliği araştırma konusu edinilmiştir.

Birinci bölümün ilk dersi, fıkıh ve usûlün tanımlarıyla başlamaktadır. Fıkıh ile usûlün birbiriyle bağlantılı ilimler olduğu, usûl ilminin fıkıh ilmi için bir mukaddime mahiyetinde olduğu bu haseple usûlün fıkıhın temeli ve menşei olduğu belirtilmektedir. Fıkıhın kelime olarak, derin idrak ve anlayış anlamında olduğu; terim olarak da tafsîli deliller üzerinden İslâm şeriatının fer'i hükümleri hakkında bilgi sahibi olmayı ifade ettiği üzerinde durulmaktadır. Fakîhin öncelikli olarak birçok ilimde uzman olması gerekir. Mutahharî bunları şöyle sıralamaktadır: Arap edebiyatı, Kur'an-ı Kerim tefsiri, mantık, hadis ilmi ve fıkıh usûlü ilmi.¹ Mutahharî, usûl ilminin fıkıh kaynaklarından doğru hüküm çıkarma yöntemi olduğunu ve bu açıdan bakıldığında usûl ilminin mantık gibi kurallı bir ilim olduğunu, ilimden daha çok fen ve tekniğe yakınlığını ifade etmektedir. Fıkıh ve ictihâdın, fakîh ile müctehidin ilk dönemlerden beri aynı anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Fakîhin hükümlerin istihrac ve istinbatında bütün çaba ve cehdini kullanması gerektiğinden dolayı müctehid olarak ifade edildiğini söylemektedir. İstinbat sözcüğünün de ictihâd kelimesine benzediği, kelime olarak yerden ve kuyudan su çıkarma anlamında olduğu, fakîhin de hüküm çıkarmadaki çaba ve gayretlerinin, birçok katman altından berrak suyun ortaya çıkarılmasına benzetildiğini ifade etmektedir.

İkinci derste yazar, fıkıhın kaynaklarının ne olduğundan bahsetmektedir. Şîî/Câferî fukaha açısından edille-i şer'iyyenin "Kitap, Sünnet, İcma ve Akıl" olduğunu belirtmektedir.² Câferî âlimlerden Ahbârîler hariç tümünün bu delilleri kabul ettiğine işaret etmektedir. Ahbârîler, Kur'an'a rücu hakkının ancak Hz. Peygamber ve on iki imamın hakkı olduğunu, diğerlerinin genel olarak Sünnet'e, yani haber ve hadislerle rücu etmeleri gerektiğini savunmaktadır. Mutahharî bu fırkanın Kur'an'a başvurmayı yasakladığı gibi icma ve akla rücu'yu da caiz görmediğini belirtmekte, müracaat edilmesi gereken tek kaynağın haber ve hadisler olduğunu kabul ettikleri için "Ahbârîyyûn" olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Bu fırkanın ictihâdını reddettiğini belirttikten sonra temsilcileri hakkında bilgi vermektedir.³ Sünnet delili konusunda Ehl-i Sünnet ile kendileri arasındaki fark olarak, onların sadece nebevî sünneti delil kabul ettiklerini; Şîî/Câferîler'in ise, nebevî sünnetin yanında on iki imamın sünnetini de delil kabul ettiklerine dikkat çekmektedir. Bu konuda her iki taraftan da deliller ileri sürmektedir. Kendilerine göre hadislerin sahih, muvassak ve zayıf olarak sınıflandırıldığını belirtmektedir. Şîî/Câferî olup, adil ve sika raviler kanalıyla gelen hadisler sahih kabul edilmekte; Câferî olmadığı halde adil ve sika raviler kanalıyla gelen hadisler muvassak olarak kabul edilmektedir.⁴ Kendileri

¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Nizmettin Ergüven, "Câferîler'de İctihâd Ehliyetinin Şartları", *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/2 (Aralık, 2020), 174-202.

² Akıl delili hakkında geniş bilgi için bkz. Nizmettin Ergüven, *Ehl-i Sünnet Usûlündeki Kıyas'la Şîî Câferîler'deki Akl'ın Mukayesesi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 45-80.

³ Murtaza Mutahharî, "Yasamada İctihâdın Rolü", çev. Ali Duman, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 229-242.

⁴ Tahsin Kazan, "Ca'ferilerin Müvassak Hadis Anlayışı Hakkında Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", *Batman Akademi Dergisi* 5 / 2 (Aralık 2021): 281-301.

açısından delil kabul edilen hadislerin en az bu iki sınıftan olması gerektiğini ifade etmektedir. Mutahharî bu kitabında, bu hadislerin delil alındığını belirtmektedir, ama diğer bazı hadis usûlü eserlerinde bu hadis türüne ek olarak hasen hadisin de delil kabul edildiğinden bahsedilmektedir. Hasen hadis, ravilerinden birinin veya bir kaçının adalet yönüyle şüpheli kabul edildiği hadislere denilir.⁵

İcmâ, Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, herhangi bir meselede görüş birliği ve bir hükümde birleşmesi olarak tanımlanır. Yazara göre, Şîa'da icmâ ancak Hz. Peygamber ve İmamlar'ın sözlerine dayanırsa hüccet kabul edilir. Tüm ümmetin bir konuda görüş birliği etmesi hüccet kabul edilmemektedir. Akıl delili ise, akıl bir konuda kat'i ve kesin hükme sahip olduğu takdirde, o hükmün kat'i ve kesin olmasından dolayı hüccet kabul edilmesidir. Bu delil yerine Ehl-i Sünnet âlimlerinin geneli kıyas'ı delil kabul eder.

Dördüncü derste yazar, usûlü fıkıh tarihi üzerinde durmaktadır. Bir ilmi öğrenmek ve tahsil etmek veya bu ilim hakkında bilgi edinmek isteyen bir öğrencinin öncelikle o ilim dalının ortaya çıkışını, kurucusunu, tarihsel gelişim sürecini, öncülerini ve görüş sahiplerini, bu ilmin meşhur ve muteber kitaplarını tanıması ve bunların tümü hakkında bilgi edinmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Mutahharî, kendi döneminde söz konusu olan bütün usûl meseleleri hakkında kapsamlı bir risale yazan ilk kişinin İmam Şafiî (ö. 204/820) olarak kabul edilebileceğini, ama tüm konular hakkında olmasa da usûlün çeşitli konuları üzerine Şîa âlimlerinin daha önce risaleler yazdığını ileri sürmektedir. Usûl üzerine *ez-Zerîa* adlı ilk eser kaleme alan Şîî/Câferî âlimin Şerif Murtaza (ö. 436/1044) olduğunu belirtmektedir. Ondan sonra usûl kitabı kaleme alan ve görüşleri üç-dört asır boyunca etkisini sürdüren Şeyh Ebu Câfer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) kaleme aldığı *Uddetü'l-Usûl* adlı eser gelmektedir.

Yazar, usûl alanında te'lif ve görüşleri etki bırakan ve yazdığı eser hala medreselerde ders kitabı olarak okutulan İbn Şehîd-i Sâni/ Sahib-i Muallim'den (ö. 1011/1602) bahseder. Onun eserinin ismi *Muallim*'dir. Mutahharî, uzun dönem Şîa/Caferiyye medreselerinde hâkim olan Ahbârî düşüncesini galebe çalan Vahid Behbehânî'nin (ö.1205/1790) çalışmalarına büyük önem verir. Onun usûl alanında çığır açmasına rağmen bir usûl eserinin olmadığını ama öğrencileri tarafından onun usûl görüşlerinin kaleme alındığını belirtir. Öğrencileri arasında usûl ilmine katkı sağlayanların başında Ebu'l-Kâsım Gılânî-i Kummî'nin (ö.1233/1817) geldiğini belirtir. Onun yazdığı *Kavanînü'l-Usûl* adlı eserin, yıllarca ilmî çevrelerde okutulduğunu ve günümüzde de az çok başvuru ve ders kitabı olarak faydalanılan kitaplar arasında olduğunu ileri sürer. Son yüzyılda ise mezhep içinde herkesi gölgede bırakan, fıkıh ve usûl alanında yazdıkları eserlerle büyük katkılar sağlayan bir diğer şahsiyetin Hacı Şeyh Murtaza Ensârî (ö. 1281/1865) olduğunu belirtir. Onun *Ferâidu'l-Usûl* adlı eseri hala ders kitabı olarak medreselerde okutulmaktadır. Mutahharî, Ensârî'den sonra mezhep çizgisi içerisinde gelen bütün âlimlerin onun okulunun takipçileri olduğunu ileri sürer. Henüz Şeyh Ensârî okulunu tamamen değiştirip dönüştürecek bir okulun ortaya çıkmadığını kabul eder. Şeyh Ensârî'den sonra onun öğrencileri arasında bulunan Ahund Kâzım Horasânî'nin (ö. 1329/1911) usûl alanında yazdığı *Kifâyetü'l-Usûl*

⁵ Bk. Nizamettin Ergüven, *Tarihi Gelişimi Çerçevesinde Câferî Usûlünde İctihâd Teorisi*, (Malatya: Evin Yayıncılık, 2020), 203-210.

adlı eserinin, ilmiye sınıfı arasında günümüzde hala dikkatle takip edilen ve ders kitabı olarak okutulan bir kaynak olduğunu belirtir.

Beşinci derste, Usûl ilminin konularının neler olduğu üzerinde durulmaktadır. Kitap ve Sünnet'in müşterek olarak, usûl açısından araştırmaya esas alınan konularını yazar şu başlıklar altında işlemiştir: Emir ve nehiy, amm-has, mutlak-mukayyed, mefhumlar, mücmel-mübeyyen ile nasih-mensuh. Her bir konuyu kısaca özetleyerek anlatmıştır.

Müellif altıncı derste, şer'î delillerden icmâ ve akıl delillerini araştırma konusu edinmiştir. Usûl açısından Câferîler'in icmâ delilini hangi şartlar altında kabul ettiklerini belirtmiştir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin icmâ deliliyle amel şartlarını mukayese ederek konuyu işlemiştir. Câferîler'in bu konudaki farklı bakışlarını ortaya koymuş, kendince delillendirmeye gayret etmiştir. Câferîler'in akıl delilinden kastının ne olduğu konusuna açıklık getirmeye çalışmıştır. "*Şeriatın ve din ilkelerinin hakkaniyetini aklın hükmüyle ispatlarken, nasıl olur da akli şer'î açıdan hüccet olarak kabul etmeyiz!*" diyerek hayretini ifade etmiştir. Yazar, Ehl-i Sünnet âlimleri açısından müstakil olarak delil kabul edilmeyen akıl delilinin kapsamı içerisinde ilkesel meselelerin iki kısımda incelendiğini belirtmiştir. Bunlardan birincisi ahkâmın "ölçüt" ve "kıstasları" yani ahkâmın felsefesi, ikincisi ise ahkâmın gerekleri ve araçları ile ilgilidir. Birinci kısımda konuya esas kabul edilen ilkeye göre, İslâmî emir ve yasakların belli bazı maslahatları hedeflediğinden İslâmî açıdan bir şey emr edilmişse Şârî orada bir maslahat gördüğü için emretmiştir. Eğer yasaklamışsa onda bir mefsetet gördüğü için nehy etmiştir. Yani şer'î ahkâmın tümü hikmetlere, maslahatlara ve mefsetetlere tabi olduğundan ve bunların yörüngesinde döndüğünden insan akli bunlara muttali olduğunda şeriatın hükmettiğine hükmedebilecek şekle gelir. Bu kabuller ışığında akıl delilinin bu kısımda kabul edilen temel ilke "mulâzeme ilkesi"dir. Yazar, bu ilkenin temelini şu esaslara dayandığını belirtir: "Akıl bir şeye hükmederse şeriat da hükmeder. Şeriatın hükmettiği her şeye akıl da hükmeder." İkinci kısımda ahkâmın gerekleri ele alınır. Bunlar şu başlıklar altında işlenir: "Bir şeyin emredilmesi onun mukaddimesinin de emredilmesini gerektirir", "Bir şeyin emredilmesi zıddının nehyini gerektirir", "İki vacibin aynı anda emredilmesi durumunda her ikisini aynı anda yapmamız mümkün olmadığından birini seçmemiz gerektiği", "İctimaî nekizeyn, yani bir şeyin aynı anda hem emredilmesi ve hem de nehy edilmesi mümkün müdür". Yazar bu dört meselede insanın yükümlülüğünü ince ve doğru hesaplamalarla açıklığa kavuşturacak tek yetinin akıl olduğunu belirtir.

Yedinci derste, Mutahharî, dört şer'î delille hükme varılmaması halinde başvurulması gereken ilkeleri konu edinmiştir. Bunlar, usûlü ameliyye/amelî ilkeler/ilmî ilkeler diye isimlendirilen berâet, ihtiyat, tahyîr ve istishâb ilkesidir. Berâet, yükümlülükten beri olmak, hiçbir teklif ve görevin olmamasını ifade eder. İhtiyat, gerçekte herhangi bir yükümlülük ve görev mevcutsa, yerine getirilecek şekilde davranmaktır. Tahyîr, iki şıktan birini seçmede serbest ve muhayyer olduğumuzu ifade etmektedir. İstishab ise var olan şeyin ilk durumunda bâkî kaldığı ve aksinin gelmediği anlamındadır. Yazar bu ilkelerin her birinin özel husus ve

durumda söz konusu olduğunu, bu durumların ne olduğunun ancak usûl ilmiyle tespit edilebileceğini söyler. Bu dört ilkedden istishâb ilkesinin salt şer'i olduğu, diğer üç ilkenin akîl olduğu ve şeriat tarafından da onaylandığını ileri sürer. Bu ilkelerin delilliğini bazı hadisler ve imamların sözlerine dayanarak ispatlamaya çalışır. Yazar bu dört ilkenin şer'i hükümleri idrâk etmek için müctehidlere has kılınmadığını, mukallitlerin de amelî mevzularda şüphe duydukları zaman bu ilkelerden faydalanabileceğini ifade eder.

Mutahharî ikinci bölümde fıkıh konusunu ele almaktadır. Birinci derste, fıkıh kelimesinin Kur'an ve hadislerdeki kullanımlarına değindikten sonra fukahanın fıkıh ilmiyle ne kastettiğine geçmektedir. Fıkıhın Kur'an ve Sünnet ıstılahında, İslâmî ilimler ve düsturlar hakkında geniş ve derin bilgi sahibi olmayı ifade ettiğini ve belirli bir bölüme özel olmadığını, zamanla ulemanın ıstılahında "ahkâm fıkıhı"na hasredildiğini belirtmektedir. Yazar, bu derste, teklifî ve vaz'î hükümlere, vacibin kısımlarından taabbudî ve tevessülî, aynî ve kifaî, ta'yînî ve tahyîrî ile nefsî ve gayrî vacip çeşitleri hakkında kısaca bilgi vermektedir.

İkinci bölümün dört dersini fıkıh ve fakîhler tarihçesine ayırmaktadır. Câferî medreselerinde kendi dönemine kadar fakîhlerin tabakâtına dair bir eserin kaleme alınmadığından yakınmaktadır. Bunun yanında Ehl-i Sünnet camiasında fakihlerin tabakâtıyla ilgili birçok eserin kaleme alındığını itiraf etmektedir. Bu konuda hadis râvilerinin tabakât kitapları ile icazet kitaplarına dayanarak ilmî kişiliğiyle öne çıkan fakîhlerin hayat tercümelerini vereceğini belirtmektedir. Yazar, Şîî/Câferî fakîhlerini on ikinci imam olan Muhammed Mehdî'nin gaybet-i suğraya (260-329/873-941) çekildiği tarihten başlatmaktadır. Bunu iki sebepten dolayı yaptığını belirtmektedir. Birincisi, imamların hala yaşıyor olması; ikincisi, bize ulaşan müdevvenatın bu tarihten sonra kaleme alınmış olmasıdır. Mutahharî, gaybet-i suğra dönemi fakîhlerinden başlayıp son yüzyıla kadar toplam otuz altı âlim ve çalışmaları üzerinde durmaktadır. Gaybet-i suğra dönemi âlimlerinden öne çıkanlar: Muhaddis Şeyh Sâduk'ûn babası Ali b. Bâbeveyh Kûmmî (ö. 329/941); ilk müfessirlerden ve ilk başta Sünnî olan daha sonra Şîî/Câferî olan Muhammed bin Mes'ud Ayyâşî es-Semerkindî (ö. 320/932); fıkıh alanında adından sürekli bahsedilen İbn Ebî Âkil Ummânî (ö. 368/978), İbn Cüneyd İskâfî (ö. 381/991), bu iki fakîh "el-Kadimeyn" olarak yâd edilmiştir, hem mütekellim hem de fakîh kimliği ile öne çıkan ve fıkıh alanında *el-Mukni'â* adlı meşhur eseri olan Şeyh Müfid (ö. 413/1022); İmâmiyye Şîa'sının muallimi olarak tanınan hem edip hem de mütekellim ve fakîh olan, fıkıh alanında *el-İntisâr* ile *Cümelü'l-İlm ve'l-Amal* sahibi Şerif Murtaza (ö. 436/1044) bu ilk dönemin öne çıkan ulamasından kabul edilmiştir.

Yazar, fıkıh tarihiyle ilgili olan ikinci derse mezhebin en büyük âlimlerinden kabul edilen Şeyhu't-Tâife Ebu Câfer Tûsî'nin (ö. 460/1067) çalışmalarından bahsederek başlamıştır. Şeyh Tusî'nin etkisi kendisinden sonra yüzyıllar boyunca sürmüş ve fıkıh kitaplarından *en-Nihâye*, medreselerde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Fıkıhın tüm konularını bâblar halinde sistematik ve müdellel şekilde işlediği *el-Mebsût* adlı eseriyle mezhebin fıkıhında büyük çığır açmıştır. Bunun yanında Ehl-i Sünnet ile Câferî âlimlerin görüşlerini mukayeseli olarak kaleme aldığı *el-Hilaf*

adlı kitabı da fıkıh alanıyla alakalıdır. Bu dönemin en büyük âlimlerinden biri de Kadı Abdulaziz el-Halebî'dir (ö. 481/1088). İbn Berrâc olarak da bilinen bu âlim, Şerif Murtaza ve Şayh Tûsî'nin öğrencisidir. Fıkıh alanında *el-Mühezzib* ile *el-Cevâhir* adlı kitapları meşhurdur. Yazar, bu derste sırayla şu âlimlerden ve çalışmalarında bahsetmektedir: *el-Kâfi* adlı fıkıh eserinin sahibi Ebu Salah el-Halebî (ö. 447/1055), *el-Merâsim* adlı kitabın sahibi Hamza b. Abdulaziz ed-Deylemî (ö. 464/1217), *el-Gunye* adlı eserin müellifi Ebu'l-Mekârim İbn Zühre (ö. 585/1189), *el-Vesîle* adlı eserin yazarı İbn Hamza Tûsî (ö. 566/1170), Şeyhu't-Tâife Ebu Câfer et-Tûsî'ye karşı ilk sert eleştiriyi yönelten ve fıkıh alanında *Kitâbu's-Serâir* adlı eseri yazmış olan İbn İdris el-Hillî (ö. 598/1202), günümüze kadar üzerine birçok şerh yapılan ve ders kitabı olarak okutulan *Şerâi'u'l-İslâm* adlı eserin sahibi Muhakkık Hillî (ö. 676/1277); zamanın dâhilerinden kabul edilen *Tezkîretü'l-Fukahâ*, *el-İrşâd*, *Tebşîretü'l-Müteallimîn*, *Kavâidü'l-Ahkâm*, *Muhtelefü's-Şîa* ve *Münthe'l-Matlab* gibi birçok fıkıh kitabının müellifi Allâme Hillî (ö. 726/1325), *İzâhu'l-Fevâid* sahibi Fehru'l-Muhakkıkîn (ö. 771/1369), üzerine birçok şerh yapılan ve ders kitabı olarak okutulan *el-Lum'atü'd-Dimeşkiyye* ile *el-Kevâid ve'l-Fevâid* adlı eserlerin sahibi Muhammed b. Mekkî Şehid Evvel (ö. 786/1384), ahkâm ayetlerini konu alan *Kenzü'l-İrfân* müellifi Fâdıl Mikdâd (ö. 826/1422), *Uddetü'd-Dâ'i* ve *el-Muhezzebü'l-Bari'* müellifi İbn Fehd el-Hillî (ö. 841/1437) ve öğrencisi Ali b. Hilâl el-Cezâirî (9/15. yy).

Mutahharî, fıkıh ve fakîhlerin tarihini işlemeye devam ettiği dördüncü derste 940/1534 vefat eden Muhakkık Kerekî'den başlayarak 1228/1813 vefat eden Kâşifü'l-Gıta'ya kadar kronolojik olarak öne çıkan fakîhler ve fıkıh alanındaki eserleri hakkında bilgi vermiştir. Yazarın kronolojik olarak hakkında bilgi verdiği fakîhler şunlardır: Allâme Hillî'nin *el-Kevâid*'i üzerine *Câmiu'l-Mekâsid* adlı şerh çalışması olan Muhakkık Kerekî (ö. 940/1534); *Şerhu'l-Lum'a* ile *Mesâlikü'l-Efhâm fi Şerhi's-Şerâi'u'l-İslâm* müellifi birçok Ehl-i Sünnet âliminden ders alan Şehid Sâni (ö. 966/1599); *Şerhu'l-İrşâd* ile *Âyâtü'l-Ahkâm* adlı eserlerin müellifi Ahmed b. Muhammed Mukaddes Erdebilî (ö. 993/1585); ilk *Risâletü'l-Ameliyye/Câmi'u'l-Abbâsî* müellifi Şeyh Bahâuddin Âmilî (ö. 1030/1620); *ez-Zehîre* ile *el-Kifâye* sahibi Muhammed Bâkır Muhakkık Sebzevârî (ö.1090/1679); *Meşâriku's-Şumus* müellifi Muhakkık Hasan Hânsârî (ö. 1098/1686); *Keşfu'l-Lüsâm* müellifi Fâdıl Hindî (ö. 1071/1660); Ahbârî hareketine karşı mücadele edip onları medreselerde etkisiz kılan ve birçok öğrenci yetiştiren "Üstadü'l-Kül" lakaplı Vâhid Behbehânî (ö. 1205/1790); fıkıh alanında manzum eser kaleme alan Mehdî Bahru'l-'Ulûm (ö.1212/1797); meşhur *Keşfu'l-Gıta* fıkıh eseri müellifi Kâşifü'l-Gıta (ö. 1228/1813).

Mutahharî beşinci derste, kronolojik olarak 1266/1849'da vefat eden Sâbü'l-Cevâhir'den başlayıp kendi dönemine kadarki Câferî âlimler/fakîhler ile eserlerine değinmiştir. Sırasıyla: Günümüzde dahi en hacimli fıkıh eserleri arasında kabul edilen, Câferî fıkıh alanında ansiklopedik eser sayılan *Cevâhiru'l-Kelâm* sahibi Şeyh Muhammed Hasan Sâhibü'l-Cevâhir; günümüze kadar medreselerde ders kitabı olarak okutulan *el-Mekâsib* sahibi, kendisinden sonra çığır açan Hâtimu'l-Fukahâ kabul edilen Şeyh Murtaza Ensârî (ö. 1281/1865); sömürgecilerin bütün planına karşı bütün fetvası

(Tünbek) vererek kararın geri çekilmesine sebep olan Mirza Şîrâzî (ö. 1318/1900); iki yüz kadar ictihâd seviyesinde öğrenci yetiştiren, *Kifâyetü'l-Usûl* müellifi Kâzım Horasanî (ö. 1329/1911); siyaset fihî üzerine *Tenzîhü'l-Umme* adlı eseri kaleme alan meşrutiyet hareketinin savunucularından Mirza Hüseyin Nainî (ö. 1355/1936).

Yazar fakîh ve fakîhlerin tarihini kaleme aldığı dört derste Câferî mezhebinin günümüze kadar şekillenmesinde öne çıkan âlimlerden bahsetmiştir. Bu tarihçenin sonunda genel ve faydalı bir tahlilde bulunmuştur.

Mutahharî, altıncı dersten onuncu derse kadar fıkıh kitaplarında işlenen fıkıh bâblarına ve bu bâbların kapsadığı başlıklara kısaca değinmektedir. Genel olarak baktığımızda Ehl-i Sünnet âlimlerinin fıkıh kitaplarını ibadet, muamelat ve ukûbat/cinâyât kısımlarına ayırdığı görülmektedir. Şîî/Câferî âlimlerin eserleri bunlardan biraz farklı olarak taksim edilmiştir. Kitap ilk dönem mezhep âlimlerinden Muhakkık Hillî, Allâme Hillî ve Şehid-i Evvel'den beri konuyla alakalı kitaplarda el-ibâdat, Ukûd, İkâ'âd ve Ahkâm diye dörde taksim edilerek konuları işlediklerini ifade etmektedir. Sırf kurbet kastıyla livechillah yapılan "ibadât" bahsinde taharet, namaz, zekât, sevm i'tikaf, hac, umre, cihâd, emr-i bi'l-maruf nehy ani'l-münker konularının işlendiğine değinmektedir. Yazar, çift taraflı akitleri kapsayan "Ukûd" bâb başlığı altında on dokuz konunun işlendiğinden bahsetmektedir. Bunlar: bey' rehn, müfelles, hacr, damân, sulh, şirket, mudârebe, muzâra'a ve musâkât, vedî'a, icâre, vekâle, vekf ve sadakât ile sünkâ ve habs, hibe, sebk ve rimâye, vesiye ve nikâh. Tek taraflı olarak icra edilebilen akitleri kapsayan "ikâ'âd" başlığı altında on bir konu işlendiğinden bahsetmektedir. Bunlar: Talak, hul' ve mubârât, zihâr, îlâ, li'ân, 'itk, tedbir-mukâtbe-istîlâd, ikrâr, cu'âle, eymân, nüzür/nezr. Dördüncü bab "ahkâm"da ise on iki konu/kitap alt başlığı altında işlendiğinden bahsetmektedir. Bunlar: Sayd ve zebâih, et'ime ve eşribe, gasp, şuf'a, lukata, ferâiz, ihyâu erdu'l-emvât, kadâ, şehâdât, hudûd ve te'zîrât, kısas, diyât.

Mutahhârî bu bâb başlıklarını toplu bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bu taksimat dışında son yüzyılda bu babların; bazıları tarafından ibâdat, muamelât, 'âdât ve ahkâm şeklinde ayırıldığına bazıları tarafından ise ibâdât, siyâsât ve ahkâm şeklinde ayırıldığına değinmektedir.

Sonuç olarak bu eser, Şîî/Câferî mezhebi fıkıh usûlü ve tarihî gelişimi ile fıkıh ve tarihî gelişimi hakkında bilgi edinmek isteyenlere kısa ve anlaşılır bir dille malzeme sunmaktadır. Kitabın ders kitabı olarak okutulması, Câferî âlimlerin ekserisinin görüşleri hakkında bilgi vermektedir. Özellikle bu kitabın fıkıh ve usûl ilminin tarihî kısmının daha sonra bu konuda müstakil kitap yazan Câfer Sübhânî, Abdulhâdi Fedlî, İbrahim Cennâtî, Hüseyin Müderrisî Tabatabaî gibileri üzerinde büyük etkisi olduğu görülmektedir. Ülkemizde, Câferî fihî ve fıkıh usûlü hakkında araştırma yapmak isteyenlerin Türkçe'de ilk başvuracağı kitaplar arasında bu küçük hacimli ve sahasında ilk ve tek denilebilecek eser yer almaktadır.

Kaynakça

Ergüven, Nizamettin. *Dördüncü Şer'i Deliller Kıyas ve Akıl*. Malatya: Evin Yayıncılık, 2020.

Ergüven, Nizamettin. *Tarihi Gelişimi Çerçevesinde Câferî Usûlünde İctihâd Teorisi*. Malatya: Evin Yayıncılık, 2020. ss. 203-210.

Ergüven, Nizamettin. "Câferîler'de İctihâd Ehliyetinin Şartları". *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/2 (Aralık 2020), 174-202.

Kazan, Tahsin. "Ca'ferî'lerin Müvessak Hadis Anlayışı Hakkında Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Batman Akademi Dergisi* 5 / 2 (Aralık 2021): 281-301.

Mutahhârî, Murteza. "Yasamada İctihâdın Rolü". çev. Ali Duman. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5 (2005), ss. 229-242.

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

Mahmut Demir. *Tarih ve Rivayet Arasında Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdî -Ali b. Tâvûs ve Selîl b. Ahmed Örneği-*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.

Mahmut Demir. *Between History and Narrative, Shi'ite-Sunni Apocalypses and Mahdi -A Sample of Ali ibn Tawûs and Salil ibn Ahmad-*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.

Değerlendiren / Reviewed by

Muhammed Cihat ORUÇ

Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Res. Assist., Manisa Celal University, Faculty of Theology, Manisa/TURKEY

m.cihatoruc@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0425-2865>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap İncelemesi/ Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 10.11.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

Atıf/Citition: Oruç, Muhammed Cihat. "Mahmut Demir. *Tarih ve Rivayet Arasında Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdî -Ali b. Tâvûs ve Selîl b. Ahmed Örneği-*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.". *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 243-252.

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

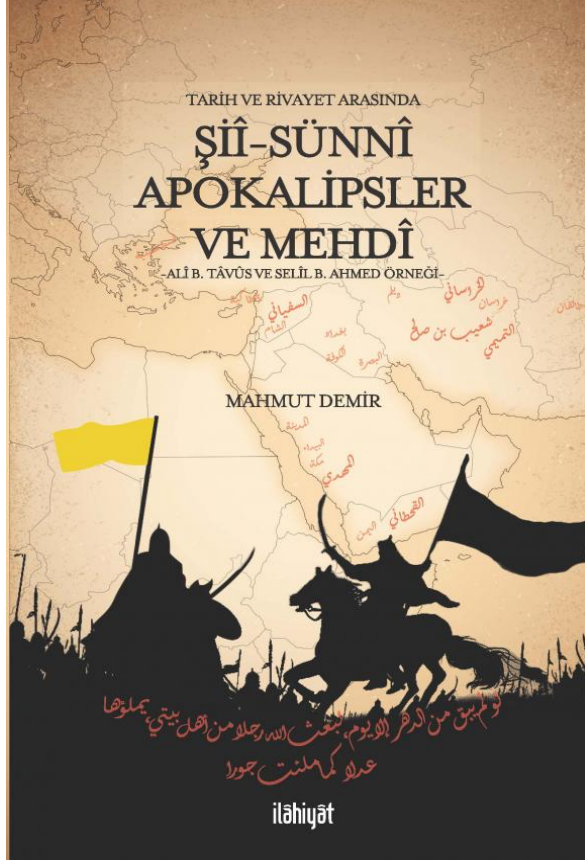
It is seen that important scientific researches have been carried out in recent years on apocalyptic or fitan-malâhim thought in Islamic literature. One of these researches was written by Mahmut Demir, *Between History and Narrative, Shî'ite-Sunnî Apocalypses and Mahdi – A Sample of Alî ibn Tâwûs and Salîl ibn Ahmad*- is the work that carries the name. In his work, following a brief theoretical approach to the belief in the Mahdi in Islamic thought in general, the author has made some important points on the issue in the context of *al-Fitan* by Ibn Tâwûs and *Kitâb al-Fitan* by Abû Salîl. The author has studied Ibn Tâwûs, referring to many Sunnî and Shî'ite sources that have not been able to reach us in their work, in this regard, who has been prominent in his serious contribution to Islamic literature. In addition, he has reviewed and evaluated his work *al-Fitan*, which includes two important sources of fitan-malâhim that have not reached the present day. Thus, he has filled a significant gap for researchers interested in this field. In our study, we hope that it will be beneficial for researchers to introduce and review this work that is important to the issues of apocalyptic literature and Mahdism.

Keywords: Apocalypse, Apocalyptic, Fitan, Malâhim, Mahdi, Ibn Tâwûs.

Öz

Apokaliptik veya İslam literatüründeki karşılığı ile fiten-melâhim düşüncesine dair son yıllarda önemli ilmi araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmalardan biri de Mahmut Demir tarafından kaleme alınan *Tarih ve Rivayet Arasında Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi-Ali b. Tâvûs ve Selîl b. Ahmed Örneği*- ismini taşıyan eserdir. Yazar eserinde, genel olarak İslam düşüncesinde mehdilik inancına ilişkin kısa bir teorik yaklaşımdan sonra, İbn Tâvûs'un *el-Fiten* ve Ebu Selîl'in *Kitâbu'l-Fiten*'i çerçevesinde konuya dair önemli bazı tespitlerde bulunmuştur. Günümüze ulaşmamış pek çok Sünnî ve Şîî kaynağa atıfta bulunan, bu açıdan İslam literatürüne ciddi katkılarıyla öne çıkan İbn Tâvûs ve günümüze ulaşmayan iki önemli fiten-melâhim kaynağının yer aldığı *el-Fiten* isimli eserini inceleme-değerlendirme konusu yapan yazar, bu alana ilgi duyan araştırmacılar için önemli bir boşluğu doldurmuştur. Çalışmamızda apokaliptik literatür ve mehdilik meseleleri açısından ehemmiyetli olan bu eseri tanıtır farklı açılardan incelemenin araştırmacılar için faydalı olacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Apokalips, Apokaliptik, Fiten, Melâhim, Mehdi, İbn Tâvûs.

vazgeçilmez bir unsuru ve güçlü bir inancı ifade etmesi hasebiyle geçmişte olduğu gibi modern dönemde de bazı ilmî çalışmaların tartışma ve inceleme konusu olmaya devam etmektedir. Tanıtım ve değerlendirmesini gerçekleştirdiğimiz, Mahmut Demir'in *Tarih ve Rivayet Arasında Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi -Ali b. Tâvûs ve Selîl b. Ahmed Örneği* isimli eseri de İslam ilim geleneğinde Mehdilik konusunu merkeze alan bu türden bir çalışmadır.

Eser temel olarak, İbn Tâvûs (ö. 664/1266)'un¹ fiten ve melâhime dair üç Sünnî kaynaktan derlediği daha çok mehdilik rivayetleri özelinde olmak üzere Şîî ve Sünnî rivayetlerdeki eskatolojik ve apokaliptik anlatımları, hadis-tarih ilişkisi çerçevesinde irdelenmektedir. Giriş ve iki ana bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde mehdilik fikrinin temel teorik ve dinî zemini; birinci bölümünde İbn Tâvûs'un hayatı, ilmî

Mehdi, mesih, deccal, dünyanın sonu, kıyamet, milenyum gibi eskatolojik terim ve mevzular gerek Batı literatüründe gerekse İslam dünyasında gündemi meşgul eden ve tartışılan öncelikli meselelerin başında gelmektedir. Bu hususlar İslam öncesi Yahudi ve Hristiyan geleneğinde apokaliptik metinlerde, İslam düşünce geleneğinde ise fiten-melâhim bölümlerinde ya da bu isimlerle kaleme alınmış müstakil eserlerde ele alınmıştır. Mesiyenik beklentiler hemen hemen bütün din ve toplumlarda oldukça canlı ve yoğun bir şekilde yer alan, kökenleri geçmişte yatan, dinamik ve sosyal yaşamın

¹ Eserin isminde de geçen İbn Tâvûs, 589/1193'te Hille'de dünyaya gelen, yaşadığı dönemde Şîî-İmamiyye'nin önde gelen en etkili âlimlerindendir. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için Bk. Mustafa Öz, "İbn Tâvûs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 20/388-389; Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tâwûs and his Library* (Leiden: E.J. Brill, 1992).

kişiliği ve *el-Fiten*'i²; son bölümünde ise Ebû Sâlih Selîl b. Ahmed'in (ö. IV/X. asrın ortaları) *Kitâbu'l-Fiten* adlı eseri ele alınmıştır.

Bir ilmî araştırmada kullanılan kaynakların değerlendirilmesi, bilimsel sonuçlara ulaşılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Demir de çalışmasının giriş kısmından önce kaynak kritiğine yer vermiş, araştırmasında sıkça başvurduğu temel kaynaklar hakkında bilgi sunmuştur. Mehdilik inancının teorik yapısını oluştururken hem klasik Arapça eserlere hem de Türkçe ve İngilizce bazı modern kaynaklara başvurduğu görülmüştür. Yine İbn Tâvûs'un hayatı ve ilmî şahsiyetini incelediği bölümün ana kaynakları, genel olarak bu alime ait eserler olmuştur. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan ikinci bölümde ise apokaliptik ve fiten-melâhim türünde farklı kaynaklardan istifade etmiştir.³

"İslam Geleneğinde Apokaliptik Düşüncenin Temelleri ve Mehdi" başlığını taşıyan giriş bölümünde Müslüman toplumda apokaliptik düşüncesinin temelleri, mehdilik düşüncesi, mehdiliğe dair hadis rivayetleri ile tarihsel olaylar arasındaki münasebet kısa bir kavramsal çerçeve ile sunulmuştur. Bilindiği gibi her ilmî araştırmada bilginin temel dayanaklarından birisini kullanılan terim ve kavramlar oluşturur. Kavramların önemini Becker şu şekilde ifade etmektedir: "*Kavramlar olmadan nereye bakacağınızı, neyi arayacağınızı ya da aradığınız şeyi bulduğunuzda bunun aranılan şey olup olmadığını nasıl fark edeceğinizi bilemezsiniz.*"⁴ Bu gerçekten hareketle Demir de hemen giriş bölümünde çalışmasında öne çıkan temel kavramları tarihsel bağlarıyla açıklamıştır. Bu bağlamda "apokalips, fiten ve melhame"⁵ kavramlarına temas edilmiştir. Apokaliptik düşüncesi içinde "mehdi, mesih, dünyanın sonu, milenyum, deccal" gibi birçok farklı kavramı barındıran geniş çerçeveli bir olgu olsa da eserin konusu göz önüne alındığında kavramsal çerçevenin bu kavramlarla sınırlı tutulması anlaşılabilir. Ayrıca metinde geçen nakîblik, kâim, takiyye, Antichrist gibi bazı kavramların geniş tanım ve açıklamalarına dipnotlarda yer verilmiştir.⁶ Yine metin içinde terimleşmiş bazı ifadelerin parantez içinde İngilizce kullanımlarına yer verilmesi dikkatimizi çekmiştir. Örnek olarak "kurtuluş (salvation/redemption)", "Antichrist (deccal)", "ilahi kurtarıcı (divine savior)", "gizli imam (hidden imam)" ifadeleri gösterilebilir.

² Çalışmada *el-Fiten* kısaltmasıyla verilen eserin tam künyesi, Radiyuddin Ali b. Musa b. Tâvûs el-Hillî, *et-Teşrif bi-minen fi't-ta'rif bi'-fiten (el-Melâhim ve'l-Fiten)*, thk. Muhammed el-Hassun vd. (İsfahan: Müessesetu Sahibi'l-emr, 1416/1996).

³ Bu çerçevede başvurduğu bazı çalışmaları belirtmek gerekirse, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. el-Herevi el-Ezheri, *Tehzibu'l-luğa*, nşr. Muhammed 'Avd Mir'ab, I-Vil (Beyrut:Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2001); İlyas Çelebi, *İtikadi Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler (Fiten-Melâhim-Kiyamet Alametleri)* (İstanbul: Kitabevi, 1996); Muhammed Osman Salih, *Mahdism in Islam up to 260/874 And Its Relation to Zoroastrian, Jewish and Christian Messianism* (Edinburg: Edinburg University, Doktora Tezi, 1976); Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tâwûs and his Library* (Leiden E.J. Brill, 1992); Nu'aym b. Hammad el-Mervezi, *Kitâbu'l-Fiten*, nşr. Süheyl Zekkar, (Daru'l-Fikr, t.y); David Cook, *Studies in Muslim Apocalyptic* (Princeton, New Jersey:The Darwin Press, 2002).

⁴ Howard S. Becker, *Tricks of the Trade: How to Think about Your Research While You're Doing It* (Chicago: The University of Chicago Press, 1998), 110.

⁵ Bu kavramların tanım ve kullanıldıkları tarihsel bağlam için Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 24-32.

⁶ Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 64.

Eserin isminde yer alan Yunanca αποκάλυψη [apoka:lipsi] “*apokalips*” kelimesi, vahiy/revelation anlamındaki “*apokalýptein*” kelimesinden gelmekte olup köken olarak Grek-Hellenistik ibadet esnasında korkunç ve/ya eğlenceli bir şekilde tanrının bir resmini ortaya çıkarmaya dayanmaktadır. Kavramsal olarak ise hem somut bir metin ve hem de kötülüğün hezimetini ve iyiliğin zaferini içeren dinî bir yorum anlamını karşılamaktadır. Yazarın ifadesiyle “*Apokaliptik literatür veya apokalips son zamanlardaki yaygın kullanımıyla eskatolojik öngörülerin vahiy formatında nakledildiği kanonik veya apokrif olsun tüm Yahudi-Hristiyan kutsal metinlerini kapsamaktadır.*”⁷ Apokaliptik ise, terim olarak Yahudilik tarihinde, dünyanın sonuna ilişkin konuların üzerinde durularak, kıyamete dek olacak olayları, geleceğe dair umut ve beklentileri içeren edebiyat ve bu edebiyatın ortaya çıktığı süreci ifade etmektedir.⁸ Batıdaki Apokalips veya apokaliptik literatürün İslam ilim geleneğinde hadis metinlerindeki karşılığı ise –tam olarak karşılama da- “fiten”, “melhame”, “fiten-melâhim” kavramlarıdır.⁹ Nitekim yazar da eserinde genellikle bu kavramları ortak bir bağlam ve aynı anlamı ifade edecek şekilde kullandığını belirtmiştir.¹⁰

Giriş bölümünde ayrıca İslam düşünce geleneğinde mehdi kavramı dışında kurtarıcı beklentisiyle ilintili “*Süfyânî*”, “*Şuayb b. Salih*” ve “*Temimli Genç*” gibi diğer ahir zaman figürlerine değinilmiştir. Aslında İslam hadis literatüründe ahir zamanda ortaya çıkacağı beklenen kurtarıcı şahıslar bunlarla sınırlı değildir. Hadis metinlerinde “*Bir adam (raculun min...), halife, Kahtânî¹¹, Kelbî*” gibi farklı ibareler de kurtarıcı anlamında kullanılmaktadır.¹² Ancak yazarın, muhtemelen İbn Tâvûs’un *Kitâbu’l Fiten* eserini merkeze aldığı ve çalışmanın ana konusundan uzaklaşmak istemediği için bu konuda sadece üç kavramı –Süfyânî, Şuayb b. Salih ve Temimli Genç- işlediğini düşünüyoruz.

Yine giriş bölümünde yazarın “*Gaybet: Tarihsel Mehdi'den Eskatolojik Mehdi'ye*” başlığı altında Mehdilik düşüncesinin tarihsel alandan eskatolojik bağlama evrilme süreci üzerinde önemli bazı değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu hususta yazar, Şia’nın gaybet ve ric’at inançları üzerine dinî zemini oluşturup gaybet halindeki imamın “el-kâim” olarak zulmü ortadan kaldırıp adaleti tesis etmeye üzere tekrar ortaya çıkacağı düşüncesine dönüşümünü tarihsel bağlamı dikkate alarak işlemiştir.¹³ Daha sonra mehdi-mesih ilişkisine değinen yazar, bu konuda dikkate değer bazı hususlara temas etmektedir. “*Şeyh Saduk’tan naklettiği rivayete göre İmamiyye Şiası’nın*

⁷ Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 26-27.

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. David Syme Russel, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic* (Philadelphia: Westminster Press, 1964), 20-33.

⁹ Hadis literatüründe “fiten, melâhim veya fiten-melâhim” başlıkları ile ahir zamanda gerçekleşmesi beklenen gayba dair bazı haberler, fitne, fesat, iç karışıklar, mehdinin geleceği, keyfiyeti, Hz. İsa’nın nüzülü gibi kıyamete yakın ve sonrasında vuku bulacak bazı olaylar bildiren müstakil eserler ve ana bölümler bulunmaktadır.

¹⁰ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 32.

¹¹ Yazar, müstakil bir başlık şeklinde olmasa da metin içinde Yemenlilerin kurtarıcısı Kahtânî ile ilgili bazı açıklamalara yer vermiştir. Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 38.

¹² Bu isimler hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Ali Durmuş, *Mitolojik Kurtarıcı Mehdi* (İstanbul:İşaret Yayınları, 2015), 23-36.

¹³ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 40-48.

mehdisi on ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Askeri'nin annesi, kendisinin hem Bizans imparatorunun torunu olduğunu söylerken annesi tarafından da nesebinin İsa Mesih'in vasisi ve havarilerinden Simon'a dayandığını ifade etmektedir." Bunun Hristiyan toplum ile Müslüman toplum arasındaki çatışmaları giderecek uzlaşma zemini oluşturma çabasının bir ürünü ve kurgu olduğu ihtimali zihinlerde soru işareti olarak kalmıştır. Yazar da Mehdi'nin nesep olarak bir yandan köklü bir Hristiyan ailesine, bir yandan da asil bir Fars ailesine mensup olmasının bir tesadüf olup olmadığı sorusuyla konuyu kapatmıştır.¹⁴ Genel olarak bu bölümde tanımlayıcı ifadeler kullanılmış, konu merkezli literatür bilgisine odaklanılmış ve konunun teorik zeminine dair bazı mülahazalar ifade edilmiştir.

Birinci bölümde İbn Tâvûs'un kısa hayatı, ilmî kişiliği, hadisçiliği ve düşünce dünyası üzerinde durulmuştur. Ayrıca İbn Tâvûs'un *Kitâbu'l Fiten* isimli eserinin mahiyeti ele alınmış ve bu eser bağlamında "Emevi ve Abbasi Fitneleri, Süfyani, Temimli Genç, Mehdi'nin Zuhur Alametleri" gibi başlıklara yer verilmiştir. İbn Tâvûs'un *el-Fiten*'i dışında "usûl, nübüvvet, imamet, zühd, tarih, fıkıh, tefsir, dua, tıp, dil-lugat, şiir, kimya, hiyel, tılsım, remil (fal) ve astroloji gibi farklı konulara dair birçok eserinin olduğu belirtilmektedir. Kohlberg, İbn Tâvûs'un kendi eserlerinde kendine yaptığı atıflardan hareketle geride elli dokuz eser bıraktığını tespit etmiştir. Ancak Demir, bu eserlerin büyük çoğunluğunun maalesef günümüze ulaşmadığını ifade etmektedir.¹⁵ Eserin bu bölümünde yazar, İbn Tâvûs'un ilmî şahsiyetinden söz ederken onun ilmî titizliği konusunda eserlerinde kaynaklara yaptığı atıflara dikkat çekmektedir. İbn Tâvûs, modern dönemlerdeki atıf sistemlerini aratmayacak derecede bir hassasiyet ile kaynaklara atıf yaparken kaynakların müellifleriyle beraber, kaç ciltten oluştuklarını, alıntı yaptığı cilt ve sayfa numarasını hatta kaçınıcı satırdan yaptığını net bir şekilde belirtmektedir. Bu duruma örnek olarak *el-Yakîn* isimli eserinde Ca'fer et-Tûsî'nin *et-Tibyân* adlı tefsirinden yaptığı alıntıyı şu şekilde ifade etmektedir: "Ebû Ca'fer et-Tûsî, *et-Tibyân*, birinci cilt, ikinci cüz, onuncu kurrâs (deste/tabaka), dördüncü kaime (folyo) ve sayfanın sağ yüzü (*el-vechetu'l-ûla*)." Görüldüğü üzere İbn Tâvûs kendi devrine göre oldukça ileri düzeyde bir atıf sistemi geliştirmiştir. Bu yönüyle İbn Tâvûs'un ilmî ve akademik yeterlilik bakımından devrine göre yüksek bir profil çizdiğini söylemek mümkündür.¹⁶ Yine İbn Tâvûs'un ilmî kişiliğini yansıtmaya bakımından eserinde belirttiği şu son ifadelerin altını çizmek gerekir: "Burada zikrettiğimiz rivayetlerde bir sorun ya da hakikate aykırı bir husus ile karşılaşan olursa, bu hususta sorumluluk asıl rivayet edene aittir."¹⁷ Bu ifadeler onun hem ilmi dürüstlüğüne işaret ettiği hem de kendi

¹⁴ Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 55.

¹⁵ İbn Tâvûs'un eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 72-77; Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work*, 25-67.

¹⁶ Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 78.

¹⁷ İbn Tâvûs, *et-Teşrif bi-minen fi't-ta'rif bi'l-fiten (el-Melâhim ve'l-Fiten)*, thk. Muhammed el-Hassan vd. (İsfahan: Müessesetu Sahibi'l-emr, 1416/1996), 214.

zihninde birtakım soru işaretlerinin olabileceğini ima ettiğini gösterdiği için akademik yazım açısından önemlidir.¹⁸

Yazar bu bölümde, İbn Tâvûs'un eserlerinde kaynak kullanımı ile ilgili de dikkat çekici bazı noktalara işaret etmektedir. Öncelikle onun, Şîî bir alim olmasına rağmen Sünnî kaynakları da çok yoğun bir şekilde kullandığı görülmektedir. Ancak rivayetleri serdederken öncelikle kendi mezhebinin temel kaynaklarından gelenleri zikredip akabinde "rivayetu'l-muhalifin" ya da "rivayet'ul-cumhur" ifadesi ile birlikte Sünnî kaynaklardaki rivayetlere yer vermesi aidiyetini belli ettiğini göstermektedir. Bunu kendi mezhebinin üstünlüğünü ispat etme refleksiyle yaptığını düşünebiliriz. Buna dair ilginç örnekler, eserlerinde kullandığı Sünnî kaynaklar ya da rivayetler hakkındaki detaylar için esere müracaat edilebilir.¹⁹

İbn Tâvûs'un mehdilik düşüncesi ele alınırken bize ilginç gelen bazı hususlara dikkat çekilmiştir. Öncelikle İbn Tâvûs'un İslam toplumunun en sıkıntılı dönemlerinden biri olan Moğol istilası dönemine tanıklık ettiği, bu itibarla da bir kurtarıcı fikrinin oluşmasına ve mehdinin zuhuruna oldukça elverişli bir ortam ve coğrafyada yaşadığı belirtilmiştir. Bu ortam ve koşullar, yaşadığı zor dönemde Şîî kesimin sözcüsü olmanın gerektirdiği sorumlulukların etkisiyle de ilerleyen yaşlarda İbn Tâvûs'un kendisinde mehdilik emarelerinin oluştuğuna dair söylemlerine neden olmuştur. Daha önceki zamanlarda da Mehdi ile doğrudan irtibat halinde olduğunu ima eden ifadeler sarf ettiği görülmektedir.²⁰ Ancak devrinin önemli bir Şîî alimi olarak Şîî-İmamî mehdilik doktrinine uygun bir şekilde son imam Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin mehdiliğini savunmasına rağmen kendi mehdiliğine dair söylem ve düşüncelerini açıktan dile getirmesi ilginç bir durumdur. Nitekim *el-Fiten ve'l-Melâhim* isimli derlemesini de Mehdi'nin ortaya çıkışını ispatlama kaygısıyla kaleme almıştır.²¹ Çelişki gibi görünen, izaha muhtaç bu husus eserde tam olarak aydınlatılmamıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde İbn Tâvûs'un *el-Fiten* eserinin muhtevası hakkında bilgiler sunulmuştur. Nitekim İbn Tâvûs'un kurtarıcı fikrine dair düşünceleri, fiten-melâhimle ilişkilendirilen özellikle mehdilik ile ilgili rivayetlerin öne çıktığı *el-Fiten* isimli eserinde kendini göstermektedir. İbn Tâvûs'un bu eseri üç kaynağın derlenmesiyle ortaya çıkan bir çalışmadır. Bu kaynaklar sırasıyla: Nuaym b. Hammad'ın (ö. 228/843) *Kitâbul-Fiten ve'l-Melâhim*'i, Ebû Salih es-Selîl b. Ahmed'in (ö. IV. asrın ortaları) *Kitâbu'l-Fiten*'i ve Zekeriyâ b. Yahyâ en-Nisâbüri'nin (ö. 298/911) *Kitâbu'l-Fiten*'idir. İncelediğimiz çalışmada yazar, bu eserlerden Nuaym b. Hammad'ın *Fiten*'i hakkında bir başlık altında temasta bulunurken, çalışmanın ikinci bölümünü es-Selîl'in *Kitâbu'l-Fiten*'ini ayrıntılı değerlendirmeye ayırmıştır. İbn Tâvûs'un eserinde kullandığı son kaynak olan en-Nisâbüri'nin *Kitâbu'l-Fiten*'i ise yazar tarafından ayrı bir makalede detaylı olarak incelenmiştir.²² Yazar bu bölümde İbn Tâvûs'un *el-Fiten*'i

¹⁸ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 136-137.

¹⁹ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 89-97.

²⁰ Bu konudaki geniş bilgi için bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 102-103.

²¹ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 106.

²² Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 107-111; Mahmut Demir, "Zekeriyâ B. Yahyâ En-Nisâbüri'nin Kitâbu'l-Fiten'i: İbn Tâvûs'un Eserlerinde Kayıp Bir Kitabı Keşfetmek", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 13/1 (2021), 381-400.

bağlamında “Abdullah b. Selam ve Kab’ul-Ahbar”, “Emevi ve Abbasî Fitneleri”, “Süfyânî, Şu’ayb b. Sâlih, Temimli Genç, Mehdi”, “Mehdinin Zuhur Alametleri” gibi başlıklar altında konuya dair açıklama ve değerlendirmeler sunmaktadır.²³ Yazar İbn Tâvûs’un bazı yerlerde eserin muhtevasının dışında “Abdullah b. Selâm ve Ka’bu’l-Ahbâr” gibi beklenmedik bir şekilde başlıklara yer verdiğini söylemektedir. Ancak bu aslında, İslam düşünce geleneğinde bu iki ismin fiten-melâhim türü rivayetlerde özellikle mehdilik konusunda öne çıkan isimler olması hasebiyle kolay anlaşılabilir bir durumdur.

Eserin ikinci ve en önemli bölümünde, Ebu Salih Selîl b. Ahmed’e ait olan *Kitâbu’l-Fiten* adlı eser ele alınmıştır. İbn Tâvûs’un literatüre kazandırdığı bir eser olan Ebu Selîl’in *Kitâbu’l-Fiten* isimli kayıp eseri hem içerik olarak tanıtılmış hem de rivayet ve tarih ilişkisi çerçevesinde eserdeki bazı rivayetlere ilişkin tespit ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Demir’e göre, kayıp olarak nitelendirilmesinin sebebi, müellif Ebu Selîl ve eseri hakkında Sünnî biyografi eserlerinde bilgi tespit edilemediği ve eser hakkında literatürde çok az bilgi yer almasıdır. Sadece İbn Kesîr’in (ö.774/1373) bir eserinde Selîl b. Ahmed ismiyle atıfta bulunduğu kaydedilmiştir.²⁴ Bu açıdan İbn Tâvûs hadis literatüründeki kayıp bir halkanın gün yüzüne çıkmasına vesile olmuş ve geçmişten intikal eden ilim ve kültür mirasının sonraki kuşaklara ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ebu Selîl’in *el-Fiten*’i, İbn Tâvûs’un aktardığı kadarıyla, Hz. Peygamber’in vefatı sonrası yakın gelecekte meydana gelecek toplumsal ve siyasi karışıklıklar, Emevî ve Abbâsî devletlerinin çöküşü ve kıyamet öncesi ahir zaman hadiseleri gibi konuları ihtiva etmektedir. Ancak eserde mehdi ve mehdilikle ilintili rivayetlerin öne çıktığı söylenebilir.²⁵ Eser, içerik itibarıyla Nu’aym b. Hammad’ın eseri gibi klasik bir fiten kitabından pek farklı olmamakla birlikte Şîî inancı ve kültüründe özel bir yeri olan Berasâ Mescidi’ne ilişkin apokaliptik bir rivayet gibi başka kaynaklarda izine rastlanamayan dikkat çekici bazı garib isnadlar ve rivayetler ihtiva etmektedir.²⁶ Yine hicri 350 yılında vuku bulacak olaylara dair bir rivayete ancak Selîl’in *el-Fiten*’inde rastlayabiliyoruz.²⁷ Bu açıdan eserin genel olarak muhtelif konular hakkında benzersiz ve paha biçilmez bilgiler edinmemize olanak sağladığını vurgulamak gerekir. Eser, içerdiği konular itibarıyla bir tarih eserini de andırmaktadır. Yazar da bu duruma işaret etmiş, ilk etapta bir tarih kitabı olduğu izlenimi verdiğini dile getirmiştir.²⁸ Aslında İbn Tâvûs’un seçkinde ele aldığı hadis rivayetlerini tarihsel olaylarla ilişkileri bağlamında araştırmak suretiyle rivayet-tarih bağlantısına dikkat etmesi metodoloji

²³ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 111-137.

²⁴ Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 11, 16, 142.

²⁵ İbn Tâvûs’un bu konular çerçevesinde belirlediği başlık veya bab isimleri için Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 151-153.

²⁶ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 185-188; Söz konusu Berâsâ mescidine dair rivayete ilişkin Demir’in yayımlanmış bir makalesi bulunmaktadır. Konuyla ilgili detaylar için Bk. Mahmut Demir, “Şîî-Apokaliptik Bir Rivayeti Tarihlendirmek: Hadis-Tarih İlişkisi Bağlamında Berâsâ Mescidi’ne Dair Bir Rivayetin Analizi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 61:1 (2020), 59-86.

²⁷ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 211-216.

²⁸ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 144.

açısından vurgulanması gereken önemli bir noktadır. Klasik hadis usulünün kriterlerine dayanarak salt isnad ve rivayet kritiğinden ziyade onların tarihsel rolü üzerine değerlendirmeler yapılması²⁹ çalışmanın ilmî değerini artırmaktadır. Eserin genel muhtevasıyla ilgili son olarak ikinci bölümde ele alınan *Kitâbu'l Fiten* metninin Arapçasının “Ek” olarak sunulduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca eserde dizine yer verildiğini de hatırlatmak gerekir.

Eser hakkında temel bazı noktalara işaret edilecek olursa, öncelikle çalışmanın Mehdilik rivayetleri çerçevesinde, özeldde Şia merkezli olmakla beraber Sünnî literatürdeki rivayetlerin incelenmesi ve kayıp bir eserin tanıtılması amacına yönelik olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Yazarın da eseri kaleme alma amacına, içeriğine ve okuyucuya yansıtma istediği mesaja uygun kapsamlı bir isim seçtiği anlaşılmaktadır. *Tarih ve Rivayet Arasında Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi -Ali b. Tâvûs ve Selîl b. Ahmed Örneği-* ismini taşıyan bu çalışmada meçhul bir eserin tanıtılması; mehdilik, apokaliptik düşünce, fiten-melâhim alanında araştırmalar yapmayı düşünenler için kaynak değeri taşıması açısından önem arz etmektedir. Nitekim içerik, rivayetlere dayalı olarak şekillense de yer yer tarihi kaynaklara da müracaat edilerek zenginleştirilmiş,³⁰ dipnotlarda detaylı açıklamalarda bulunulmuş, zihinlerde boşluk bırakılmamaya çalışılmıştır. Metodik açıdan ise konuya dair hadis kaynaklarında yer alan rivayetler, “tarih-hadis” ilişkisi göz önünde tutularak tarih/siyer eserlerindeki verilerden hareketle mukayeseli olarak ele alınmıştır. Yani herhangi bir rivayetin, ortaya çıktığı zamanlardaki tarihsel hadiseler ile arasında bir ilişkinin olup olmadığı irdelenmek suretiyle o rivayetin ortaya çıkış tarihi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kaynak kullanımı açısından değerlendirecek olursak; eserde genel olarak Mehdilik, Messianism, Apokaliptik konulu farklı dillerden akademik çalışmalara başvurulduğu görülmektedir. Sünnî ve Şîî gelenekte üretilmiş olan fiten-melâhim türü klasik hadis kaynaklarından ve Batı apokaliptik literatüründen istifade edilmiştir. İbn Tâvûs konusunda ise ana kaynaklar olarak müellife ait eserlerin kullanımına dikkat edilmiştir. Kullanılan kaynakların çeşitlilik göstermesi, konu çerçevesinde farklı fikirlere ve farklı düzlemlerde yaşanan tartışmalara imkân tanınması açısından önemli bir husustur. Yazarın, eserde odaklanılan konu, olgu ve olaylara ilişkin kavram bilgisi ve bağlam kurgusu eserin kolay anlaşılmasına imkân sağlamıştır. Ayrıca kendisinin olabildiğince akıcı, özenli ve yalın bir dil kullanımına özen gösterdiği anlaşılmaktadır.

Son olarak eserin, İbn Tâvûs ve hadis ilmindeki yeri konusunda yapılacak detaylı çalışmaların alt yapısını oluşturacak düzeyde temel bir çalışma niteliğinde olduğunu vurgulamak gerekir. Bu bağlamda yazar çalışmada farklı alanlardan çalışılabilecek muhtemel konu başlıklarını da ilgililerin dikkatine sunmuştur.³¹ Bu açıdan çalışmanın gelecek akademik çalışmalara zemin oluşturduğunu ve ışık tuttuğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

²⁹ Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 17.

³⁰ Bir konuda sadece bir görüş veya düşünceyi ele almak yerine birkaç farklı görüş ve teoriye de yer verilmiş olması eserin içerik açısından zenginliğini göstermektedir. Örnek olarak Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 35.

³¹ Söz konusu çalışılması muhtemel konu başlıkları için Bk. Demir, *Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi*, 96-97.

Kaynakça

- Becker, Howard S. *Tricks of the Trade: How to Think about Your Research While You're Doing It*, Chicago: The University of Chicago Press, 1998.
- Demir, Mahmut. "Zekerıyyā B. Yaḥyā En-Nısābūr'nın Kitābu'l-Fıten'i: İbn Tāvūs'un Eserlerinde Kayıp Bir Kitabı Keşfetmek", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13/1 (2021), 381-400. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.863209>
- Demir, Mahmut. *Tarih ve Rivayet Arasında Şîî-Sünnî Apokalipsler ve Mehdi -Ali b. Tāvūs ve Selîl b. Ahmed Örneği-*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Demir, Mahmut. "Şîî -Apokaliptik Bir Rivayeti Tarihlendirmek: Hadis-Tarih İlişkisi Bağlamında Berāsā Mescidi'ne Dair Bir Rivayetin Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 61:1 (2020), 59-86. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/74721>
- Durmuş, Mehmet Ali. *Mitolojik Kurtarıcı Mehdi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Kohlberg, Etan. *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tāvūs and his Library*, Leiden: E.J. Brill, 1992.
- İbn Tāvūs. *et-Teşrif bi-minen fi't-ta'rif bi'-fiten (el-Melâhim ve'l-Fiten)*, thk. Muhammed el-Hassun vd. İsfahan:Müessesetu Sahibi'l-Emr, 1416/1996.
- Öz, Mustafa. "İbn Tāvūs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim: 10 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-tavus>
- Russel, David Syme. *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, Philadelphia: Westminster Press, 1964.